

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

CZIRÁKI ZSUZSANNA
GAAL GYÖRGY
HERMAN LEVENTE
JAKÓ KLÁRA
KÁRMÁN GÁBOR
KRUPPA TAMÁS
OBORNI TERÉZ
PAPP KLÁRA
RÁCZ BALÁZS VIKTOR
SEBESTYÉN KINGA
SUDÁR BALÁZS
B. SZABÓ JÁNOS
SZALAI ÁGNES

8

„A BERETVA ÉLIN...”

AZ EREDÉLYI FEJEDELEMSÉG KÜZDELME A MEGMARADÁSÉRT

III. FOLYAM
2022.
AUGUSZTUS

XK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXIII/8. • 2022. AUGUSZTUS

TARTALOM

- KRUPPA TAMÁS • Germanico Malaspina pápai nuncius erdélyi missziója 1599-ben 3
- RÁCZ BALÁZS VIKTOR • A székely szabadságok és a földtulajdon összefüggései a tizenöt éves háború idején kiadott privilégiumokban 13
- OBORNI TERÉZ • „...úgy viseljük magunk, mint az ágon ülő madár” Rákóczi Zsigmond uralmának kezdeti esélyeiről 25
- CZIRÁKI ZSUZSANNA • Lázadó tartomány? Az erdélyi szászok politikai útkeresése a 17. század elején 35
- KÁRMÁN GÁBOR • Előremenekülés. A harmincéves háború mint megoldás az Erdélyi Fejedelemség hatalmi válságára 45
- JAKÓ KLÁRA • „Az holott is mint baglyok...” Erdély megmaradását a román vajdák mellett pennával szolgálva 58
- PAPP KLÁRA • A *respublica* és az *ecclesia* szolgálatában. A Rhédeyek szerepe a fejedelemség megmaradásáért folytatott küzdelemben 70
- B. SZABÓ JÁNOS • Erdély „bukása”. A lengyelországi hadjárat és következményei: hatalmi válság a fejedelemségben (1657–1658) ... 80

SUDÁR BALÁZS • „Török tette fejedelem”. I. Apafi Mihály
első évei és az erdélyi török segélyhadak 90

SZALAI ÁGNES • „Az körösi faluk felől igen gyenge reménységünk
lehet...” I. Apafi Mihály és kormányszata küzdelme Halmágy-vidék
megtartásáért (1670-1671) 101

■ TÉKA

SEBESTYÉN KINGA • Ki- és betekintések (*Sasszé*) 114

GAAL GYÖRGY • Kolozsvári szívvel a művészet világában 118

■ ABSTRACTS 124

■ KÉP

HERMAN LEVENTE

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom),
CSEKE PÉTER (médiatudomány), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia,
a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, BALÁZS JÚLIA (titkárság, tördelés), DEÁK SZIDÓNIA
(korrektúra)

■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS,
POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a MOL Románia, a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága,
a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, a Kolozs Megyei Tanács és az Amerikai Magyar Koalíció –
Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată de MOL România și Consiliul Județean Cluj

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

KRUPPA TAMÁS

GERMANICO MALASPINA PÁPAI NUNCIUS ERDÉLYI MISSZIÓJA 1599-BEN

■ Az alábbiakban az erdélyi történelem egy rövid, de annál fontosabb epizódjáról, Germanico Malaspina pápai követ erdélyi missziójáról lesz szó, amely a fejedelemség kora újkori diplomáciai kapcsolatainak egy speciális területét, a Szentszékkal kialakított – és egy időben szorosan fenntartott – kapcsolatát érinti. Ennek a Vatikáni Apostoli Levéltárban őrzött igen gazdag, és bár jelentős részben kiadott, mégis máig kevés figyelemre méltatott¹ forrásanyagát fogom vallatóra. Ám előtte bevezetésként okvetlenül fel kell vázolni az előzményeket, az 1593-ban hivatalosan is kitörő tizenöt éves háborút közvetlenül megelőző eseményeket, valamint röviden áttekinteni a Malaspinát megelőző erdélyi pápai követ, Alfonso Visconti tevékenységét.

Erdély a törökellenes háborúban

■ Az 1591-ben határ menti kisháborúként elkezdődő, majd nagy konfliktussá terebélyesedő, tizenöt éves háború új politikai helyzetet teremtett. A hosszú és véres perzsa háborút befejező Porta a gazdasági nehézségek, valamint a lázadó katonaság elégedetlenségének leszerelése végett új, ezúttal nyugati irányú háború elindításáról döntött. A két lehetséges forgatókönyv, azaz egy Spanyolország

Az erdélyi misszió kudarccal végződött, ám ez a negatív végeredmény egyúttal rávilágít arra az első látásra talán meglepőnek tűnő tényre, hogy a szentszéki diplomácia mennyire kreatívan és autonóm módon lépett fel.

Készült az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport (ELKH) keretében a TKI támogatásával.

és az Itáliai-félsziget elleni alapvetően tengeri háború vagy egy Magyarország, pontosabban a Habsburg Birodalom által birtokolt Magyar Királyság elleni háború között rövid hezitálás után az utóbbi mellett döntött. Ez az egyébként a magyarokat, illetve az erdélyieket különösen nem szívlelő Szinán nagyvezír személyes sikerét jelentette. A nagyvezír 1594-ben felmentette a keresztény erők által ostromolt Esztergom várát, majd elfoglalta a Bécs kapujának számító Győrt. A hadi siker óriási megdöbbenést keltett Nyugaton. A kudarc hatására az 1592-ben a trónra lépő VIII. Kelemen pápa, aki szívügyének tekintette a törökök elleni harcot, valamint kiűzésüket Európából, 1595-ben egy egész hadsereget küldött a magyarországi harctérre. Ehhez az alapvetően katonai jellegű döntéshez párosult egy diplomáciai is: a pápa a protestáns többségű Erdélyi Fejedelemségbe pápai követet, nunciust mentesített. Alfonso Viscontinak az ország ifjú urát, a katolikus Báthory Zsigmondot rá kellett vennie a háborúba való belépésre a keresztények oldalán.

A háború belpolitikai válsághelyzetet idézett elő a fejedelemségben. Az erdélyi rendek többsége a háború ellen foglalt állást, míg kisebbik része, főleg a Báthory István vitézi iskolájában tapasztalatot szerző katonák a törökellenes erőkhöz való csatlakozás mellett törtek lándzsát. Ugyanez a megosztottság jellemezte az erdélyi elitet is: az előző csoportosulást hagyományos módon béke- vagy törökös pártnak hívták, míg a másikat háború- vagy néha németes pártnak.

A békepárt legismertebb tagja Kovacsóczy Farkas kancellár volt, aki mellett a Báthory-rokonság egy része is felsorakozott. A háborús párt legismertebb tagja, természetesen Zsigmondot leszámítva, Bocskai István volt. A követendő politika miatt fellépő feszültségek 1594 nyarának végén tragikus eseményekhez vezettek: a háborús párt Zsigmond támogatásával és Bocskai vezetésével leszámolt a portai orientációt továbbra is követni szándékozó békepárttal. A kivégzések nem kímélték a Báthory-családot sem, Boldizsárt, Zsigmond egyik unokatestvérét a börtönben megfojtották.² Nem sokkal később érkezett a fejedelemségbe a már említett Visconti nuncius. Az akadályok tehát elhárultak, a fejedelemség pedig ifjú és ambiciózus urával együtt csatlakozott az oszmánellenes szövetséghez. II. Rudolf császárral kötött szövetséget dinasztikus házasság is megpecsételte: a Habsburgok grazi vagy stájer ágából származó Mária Krisztiernát feleségül adták Báthory Zsigmondhoz.³ Az oszmánellenes koalíció legnagyobb sikerét 1595-ben aratta, amikor a császári és pápai csapatoknak a nyár folyamán sikerült bevenniük Esztergomot, ősszel pedig az erdélyi-havasalföldi hadsereg Gyurgyevónál vereséget mért Szinán nagyvezír visszavonulóban lévő csapataira.

A keresztény sikerek hatására az új szultán, III. Mohamed úgy döntött, hogy az oszmán fegyvereken az előző évben esett csorbát ki kell köszörsülni. Azzal a céllal vonult Magyarországra, hogy egyrészt leválassza hűtlen vazallusát, az Erdélyi Fejedelemséget a császár és a pápa alkotta koalícióról, másrészt, hogy egy nagy mezei csatában pontot tegyen a háború végére. Ez utóbbira 1596. október 26–28. között Mezőkeresztes mellett kerül sor. A csata, amely a háború egyetlen nagy nyílt mezei összecsapása volt, oszmán győzelemmel végződött, de a korábban megszokottól eltérően nem hozta el a békét. A háború folytatódott.⁴

A mezőkeresztesi vereség, valamint, hogy Báthory nem kapta meg a fenntebb említett szerződésben kikötött anyagi és katonai segítséget, válságot idézett elő: jóllehet a békepárti hangokat a kivégzésekkel sikerült elfojtani, az ingatag és határozatlan jellemű Báthory Zsigmond úgy döntött, hogy lemond a trónjáról, és a szerződésnek megfelelően átadja a császárnak. A lemondás, amelynek okai között meg kell említenünk sikertelen házasságát, valamint, hogy a Moldvába az erdélyi sereg távollétében betörő lengyel csapatok megölték az erdélyi orientációt követő Ștefan Răzvan vajdát, akit Báthory ültetett a trónra. A hosszas tárgyalások eredménye az 1597. december 23-án aláírt egyezményben öltött testet.⁵

A pápaság számára rendkívül fontos volt, hogy a fejedelemség Báthory lemondása után tovább harcoljon, ezért Zsigmond gyóntatóját és diplomatáját, Alphonso Carrillót Spanyolországba küldte anyagi segítség kieszközlése céljából, illetve utasítást adott az 1596 óta Lengyelországban tartózkodó Enrico Caetani pápai legátusnak, hogy tegyen újabb erőfeszítéseket a lengyeleknek a törökellenes háborúba való bevonására.⁶

A Szentszéknek minden oka megvolt a sietségre és az aggodalomra, Báthory lépése ugyanis radikálisan új helyzetet teremtett: 1598 nyarán császári biztosok érkeztek Erdélybe azzal a céllal, hogy felmérjék a tartományt, és előkészítsék az Erdély kormányzására kiszemelt Habsburg Miksa főherceg számára a terepet.⁷ Erdély bekebelezése a császári kormányzat által sértette a Báthory-család érdekeit, akiket az 1594. évi leszámolások után kötött Habsburg–Báthory-szerződéssel kismizmiztek a hatalomból. István és András, a két életben maradt testvér Lengyelországba menekültek Jan Zamoyski lengyel főkancellár védőszárnyai alá, és onnan szövögették a terveket a hazatérésre.⁸ A már említett Caetaninak, illetve az akkor még lengyelországi nuncius Malaspinának ennek figyelembevételével kellett képviselnie Róma háborús politikáját.

1598 nyarán azonban a fejedelemségből néhány hónappal korábban eltávozó Báthory Zsigmond váratlanul visszatért elhagyott országába. Az erdélyiek örömmel fogadták, ugyanis távozása egyet jelentett azzal, mint említettem, hogy az ország Habsburg-protectorátus alá kerül, amelyet egyáltalán nem akartak. Zsigmond azonban, miután újabb tárgyalásokat kezdett a császári udvarral lemondása ügyében, titokban egyezséget kötött unokatestvéreivel, amelynek értelmében András 1599. március 27-én mindenki meglepetésére utódának jelölte.⁹ Ezzel tulajdonképpen mindenkit becsapott: a Habsburg-udvart, amely azt hitte, sikerült megegyezniük, illetve az erdélyieket, akiket forrásaink szerint szintén villámcsapásként ért a bíboros hatalomra lépte. Az események hatására a szintén meglepődött Szentszék úgy döntött, hogy hat hosszú év után sürgősen hazarendeli Rómába lengyelországi nunciust, Germanico Malaspinát, és ezzel egy időben befejezte nunciusi megbízását Erdélyben Alfonso Visconti is.

Új nuncius Erdélyben

■ A pápai követek visszahívása azt jelezte, hogy Rómában igen komolynak, sőt súlyosnak ítélték meg a kialakult helyzetet. A nunciusi megbízás általá-

ban 2-3 évre szól, ebben egyébként megegyezett a velencei követek megbízatásának időtartalmával, tehát kijelenthetjük, hogy Malaspina a háború jelentette rendkívüli helyzet miatt tartózkodott az átlagosnál jóval hosszabb ideig lengyelországi állomáshelyén. A Rómába jelentéstételre hazarendelt nuncius meghallgatása után új megbízatást kapott, ami egyértelműen jelzi, hogy az erdélyi probléma megoldásában nélkülözhetetlennek tartották. Malaspina először Ferrarában találkozott a pápával, akinek részletes tájékoztatást adott a helyzetről. Utána egy rövid időre hazautazott, hogy egyházmegyéje ügyeit intézze. Nem sokkal később útnak indult Bécs és Prága érintésével Erdélybe.

Az új megbízatás természetesen azt is jelentette, hogy a követ új instrukciót, követi utasítást kapott. Tanulságos szemügyre venni ezt a szöveget: első kiadója, Veress Endre felhívja a figyelmet, hogy a pápa saját kezűleg javított rajta, mivel követe küldetését személyes ügynek is tekintette. Ha pedig beleolvassunk a Malaspina számára még lengyelországi megbízatása alkalmából 1591-ben készült instrukcióba,¹⁰ választ kapunk arra is, hogy nyolc évvel később miért ragaszkodtak Rómában éppen az ő személyéhez? Jól ismerte ugyanis a Báthory-család tagjait, különösen Andrást, aki Lengyelországban nevelkedett, két ízben is járt követségben Rómában, és aki testvére kivégzése után Lengyelországban szövögette a visszatérés tervét. A pápa arra számított, hogy a bíboros személye által sikerül a fejedelemséget bent tartani a törökellenes koalícióban. Kétségtelenül számított a császár ellenvetéseire is, hisz II. Rudolf az 1595. évi szerződésre hivatkozva magának követelte az országot, amelyet oly sok idő eltelté után egyesíteni kívánt a Magyar Királyságnak a Habsburgok alatt maradó részeivel. Ezért nem volt hajlandó elfogadni Andrást fejedelemnek.¹¹ VIII. Kelemen azonban úgy vélte, sikerül tető alá hozni egy olyan megegyezést, amely mindkét felet kielégíti. Az instrukció elkészítésénél figyelembe vették Malaspina hosszú diplomáciai tapasztalatából származó megjegyzéseit és észrevételeit.

A leendő erdélyi nuncius betérjett javasolataiból jól látszik, hogy küldetése során majdnem ugyanazokat az ügyeket kellett megoldania, amelyekkel lengyelországi követsége során is küszködött, ráadásul nem túlságosan nagy sikerrel.¹² A Szentszéknek is komoly aggodalmai voltak, mégis, az instrukció szövege elárulja, hogy Róma nem illúziókat kergetett, hanem a lehetőségek igen gondos mérlegelésével döntött erről a kockázatos küldetésről. A pápai udvarban nemcsak azzal voltak tisztában, hogy a császár már 1595 óta béketárgyalásokat folytatott a Portával,¹³ hanem azzal is, hogy a háború befejezése korántsem olyan egyszerű, ahogyan akár a békepártiak az udvarban, akár az erdélyi rendek a fejedelemségben azt elképzelték. A császár ugyanis nem volt olyan gyenge, hogy bármilyen feltételen kapva kapjon, az oszmán fél pedig nem volt olyan erős, hogy olyan feltételeket kényszerítsen ki, amelyeket a béketárgyalások során akart: például az elveszett, illetve visszafoglalt területei visszaszolgáltatását saját szerzeményei megtartása mellett. A pápa ezért időt akart nyerni, hogy kiszélesítse a mozgásterét, ezt pedig a leginkább egy Báthory–Habsburg dinasztikus alapon nyugvó szövetség, azaz az 1595. évi alaphoz való visszatérés szolgálta volna. Ennek fényében értelmezendők az instrukció sorai, amelynek már az első mondatja leszö-

gezi: „arról van szó, hogy ebben a végső szükségben és veszélyben megtartuk azt az igen fontos tartományt”.¹⁴

A nunciusnak meg kellett győznie a bíborost, hogy jöjjön a törökkel való szakítástól és a császárral való szövetségtől függ. Az erdélyi diplomácia ugyanis még a legsúlyosabb harcok idején sem szakította meg teljes mértékben a diplomáciai kapcsolatokat a Portával.¹⁵ Ezek természetesen megerősödtek Zsigmond távoztával, és új lendületet kaptak András hatalomra lépésével. Az instrukció szerint bármilyen békét is köt a császár és a szultán, Erdély mindenképpen ki lesz téve akár az egyik, akár a másik fél kényekedvén. Ez a veszély kétségtelenül kisebb, ha folytatódik a háború.¹⁶ A követi utasítás legfontosabb mondatát a szöveg végén találjuk: „A bíboroshoz indított követséggel a mi urunk [ti. a pápa] legfőbb célja Ófelsége szolgálata, akinek egy olyan hatalmas ellenséggel szemben arra kellene törekednie, hogy annak ne nőjön tovább a hatalma, ahogyan megnőne ha megszerezné Erdélyt, és hogy a tartomány fölötti uralom megszerzése, akárki is van most ott, nem lesz könnyű Ófelségének, mivel nincs béke Magyarországon.”¹⁷ Ezt a mondatot többféleképpen lehetett értelmezni, látni fogjuk, hogy így is történt...

Az erdélyi misszió

■ Malaspina erdélyi útjának megkezdése előtt Bécsben hosszas tárgyalásokat folytatott a magyarországi és erdélyi ügyeket is intéző Mátyás főherceggel és tanácsosaival. Ezeken a nuncius az utasításában foglaltakhoz hűen tolmácsolta a Szentszék óhaját, hogy Andrást hagyják meg a fejedelemség trónján, ez szolgálja ugyanis a leginkább a kereszténység érdekeit. Habsburg-családtag trónra emelése viszont a lehető legrosszabb megoldás lenne. Ennek tudomásulvétele esetén van csak értelme erdélyi missziójának. A császári udvar végül kénytelenül engedett a kérésnek, csak hogy közben titokban Mihály vajdát felkészítették a fegyveres intervencióra. Ami azt jelentette, hogy Prágában és Bécsben eleve kizárták annak a lehetőségét, hogy Andrást meghagyják a fejedelemség trónján, és csupán időt akartak nyerni. Ez a pápa kérésének nyílt és egyértelmű semmibevétele volt: súlyos döntés, különösen, hogy tőle további pénzsegélyeket vártak. Nem véletlen, hogy a tervről a bécsi tárgyalások folyamán mélyen hallgattak. Úgy tűnik, hogy a pápai diplomácia ennek ellenére valamit megsejtett Mihály készülődéséből, egyértelmű bizonyítékai azonban nem voltak, vagy csak nem akarta túlfeszíteni a húrt a császári udvarral.

Malaspina augusztus derekán ért a fejedelemségbe, és már első levelében hírt adott az erdélyi–török tárgyalások berekesztéséről. Báthory magyar nyelvű levelében közölte Ibrahim pasával, hogy elfogadhatatlanok a beterjesztett békefeltételek. Elképzelhető, hogy ezt éppen azért időzítették augusztus 14-re, hogy a közben megérkező nunciusnak egyértelmű és erős jelzést küldjenek a császárral való megegyezést illető szándék komolyságáról.¹⁸ Ez igen fontos hír volt, mivel Rómában is tisztában voltak azzal, hogy a császár és a szultán közötti megegyezés egyik legfőbb akadályja éppen az erdélyi kérdés. Ezért szerette volna elérni a Szentszék, hogy Mária Krisztiánát, Báthory

Zsigmond elvált feleségét adják hozzá Andráshoz, ami által legitimálták volna a Habsburg-szempontról is, és garantálták volna a fejedelemség Habsburg- és pápabarát politikai orientációját is. A terv a kiszemelt feleség és az udvar merev elutasításába ütközött.

A helyzetet bonyolította, hogy a kardinális tárgyalási pozíciójának erősítése céljából nemcsak a Portával folytatott tárgyalásait lebegtette meg, hanem azt is megpróbálta elhithetni, hogy maga mögött tudhatja III. Zsigmond lengyel király támogatását. A támaszt valójában nem a svéd trónjának visszaszerzésével foglalatostkodó király, hanem mindenható kancellárja, Zamoyski jelentette, akinek volt egy terve. Malaspina a következőket írja erről: „... [Báthory] Zsigmond nemcsak betagozta a tartományt a Magyar Királyságba, amelynek ura a császár, hanem az Ausztriai Háznak adományozta, úgyhogy a népének nagy nehézségekbe ütközött az elszakadás. És hogy ha a török, amely le van kötve egy nagy háborúban, befejezné azt, hogy minden erejével a tartomány ellen forduljon, ez esetben a vállalkozás nehézségén túl a lengyelekkel is számolnia kell. Az új fejedelem és a rendek ugyanis újra el akarják szakítani az országot az Ausztriai Háztól, hogy a lengyel királyságba tagozzák, amivel a szultán nagyot nyerve biztosítaná érdekeit, mivel a tartomány az ő természetes ellenségétől elszakadva olyan baráti országhoz csatlakozna, mint amilyen a lengyel királyság.”¹⁹

Malaspina lengyelországi nunciatúrájának köszönhetően elsőrendű információkkal rendelkezett a lengyel aspirációkról, jól ismerte Báthory Andrást, nem utolsósorban pedig még korábbi, a lengyelországi előtti prágai nunciusi működése folytán a császári udvarról is pontos információkkal rendelkezett. Éppen ezért nem értette, hogy valójában mire számítanak András, illetve az erdélyiek? Szeptember 7-ei levelében hangot is adott ennek: András talán azt akarja, hogy a császár vágjon jó képet ahhoz, hogy nem kapja meg Husztot, Váradot, nyelje le, hogy békét köt a törökkel, a pápa ugyanakkor vegye oltalmába, győzze meg a császárt, hogy az ne lépjen, holott tudván tudja, hogy a császárnak megvannak a kellő fegyveres eszközei arra, hogy felhasználja ellene? És ha ez mégsem sikerülne, megtarthassa bíborosi méltóságát természetesen egyházi jövedelmeivel együtt. *Cosa vana*, hiábavaló dolog olvashatjuk a sommás ítéletet.²⁰ A nuncius kezdte elveszíteni a türelmét: sejtette, hogy András végső ajánlata, amelyet el szándékozott juttatni az udvarba, a legkevésbé sem lesz elfogadható. Ezért, hogy ennek elejét vegye, megpróbálta tisztázni, hogy mit várnak el Rómában és Prágában a fejedelemtől. András, háta mögött a fejedelmi tanács és a nemesség felhatalmazásával, azt válaszolta, hogy a legjobb megoldás, ha a fejedelemség egyszerre szövetkezik a császárral és a törökkel. Vagyis a fejedelem és a rendek nem akarták elkötelezni magukat egyértelműen a császár oldalán.²¹

A lengyel–erdélyi „reménysugár”

■ Mi lehetett az oka ennek a magabiztosságnak? Malaspinát erősen foglalkoztatta a dolog: végül arra jutott, hogy az erdélyiek a lengyelekben reménykednek. A lengyelországi követségbe elküldött Kakas István ugyanis azt az üzenetet hozta magával, hogy „Lengyelország felséges királya feleségül

óhajtja adni testvérét ehhez az úrhoz, gazdag jövedelmet ígérve István úrnak, a bíboros testvérenek, és idővel világi és egyházi méltóságot is, ha Őuraságának utódai lennének.” Ezt az értesülést megismétli a levél végén: „...nagy szükség volna rá, hogy feleséget adjanak ennek az úrnak, mert különben a lengyelek fogják megházasítani”.²²

Szeptember közepére világhosszá vált, hogy Gyulafehérváron egy egészen érdekes, elemeiben nem új, de összképében mégis csak új elképzelés fogalmazódott meg. Ez Erdélynek a császártól, illetve a szultántól való függetlenségben öltött volna testet, amelyet a lengyel királyság garantált volna.²³ Előképe minden bizonnyal Báthory István lengyel királysága volt, amikor a két ország kvázi perszonálunióba került egymással. Báthory ugyan megválasztása után a Porta követelésére formálisan lemondott az erdélyi vajdaságról, de mindenki tisztában volt azzal, hogy a hatalmat ő, és nem testvére, Kristóf, illetve annak halála után a gyermek Zsigmond tartja a kezében.

A Malaspina jelentéseiben felvázolt lengyel–erdélyi kooperáció mögött egészen bizonyosan István király kreatúrája, Zamoyski főkancellár, a lengyelországi Báthory-párt feje állt, akinek a tudta és támogatása nélkül aligha tudott volna trónra lépni Báthory András.²⁴ Ennek fényében talán nem kell csodálkoznunk azon, hogy az erdélyi ajánlat finoman szólva nem találkozott a császári udvar tetszésével. A Zamoyski által inspirált elképzeléssel a legnagyobb probléma az volt, hogy a forrásokból kikövetkeztethetően annak megvalósítását pusztán a diplomácia eszköztárát alkalmazva vélték megvalósíthatónak. A keretet és az alkalmat a lengyel–török béke meghosszabbítását célzó tárgyalások adták.²⁵ Vagyis az oszmán béke nyújtotta biztonságot, és persze a tatár támogatást felhasználva próbálta megvalósítani ezt koncepciót a lengyel diplomácia a háború kellős közepén. Felmerülhet a kérdés, hogy miért avatkoztak be a háborúba, ráadásul a török oldalán, akikben jó okuk volt nem megbízni? Ennek egyik oka az lehetett, hogy Zamoyski, aki egyébként gyűlölte a Habsburgokat, attól tartott, hogy Lengyelország III. Zsigmond Habsburg házasságai miatt belekeveredik a háborúba. Ezért ennek elébe ment, és hallgatólagos támogatást nyújtva hatalomra juttatta a Porta által is megfelelő jelöltnek ítélt Báthory Andrást. Ezzel egy időben megpróbálta kiszorítani a Habsburgokat, és kiterjeszteni a lengyel érdekszférát Moldova után Erdélyre, sőt a Havasalföldre. Másrészt a nunciosoknak a pápai államtitkársággal folytatott levelezése alapján úgy tűnik, hogy VIII. Kelemen a császár ellenében inkább a lengyel és az erdélyi szempontokat vette figyelembe. Ami Zamoyski előtt természetesen nem maradt titok. Fentebb láttuk, hogy a pápai diplomácia a realitásokkal számolva megpróbálta elérni, hogy hagyják meg Báthory Andrást a trónon, adják hozzá Mária Krisztiennát, akinek a választás többek közt emiatt feltűnően gyorsan elintézték Rómában.²⁶ Azt se feledjük, hogy a pápai diplomácia nunciosai és legátusa útján 1597-ig igen intenzív erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a lengyeleket bevonja a törökellenes harcba. A lengyel, erdélyi és pápai érdekek tehát egy pontban találkoztak: éppen ennek felismerése keltett Prágában akkora megütközést.

Az érdekek egybeesése azonban látszólagos volt, mert a felek nem számoltak azzal, hogy az 1595. évi szerződéssel a birtokában a császári udvar nem lesz hajlandó egyezkedni. Erre a szerződés tulajdonképpen felhatal-

mazta Rudolfot, hisz abban nem történt említés a Báthory-rokonságról. A pápai diplomácia tisztában volt ezzel, de éppen Malaspina diplomáciai missziója mutatja, hogy mégis megpróbálta a katolicizmus érdekeit, annak erdélyi jövőjét mindenképpen szem előtt tartva tető alá hozni a megegyezést.

András az Anyaszentegyház bíborosa volt, ugyanakkor egy protestáns ország fejedelme. És ne feledjük, a Szentszék 1595 óta, teljesen szokatlan módon, itt mégis egy nunciatúrát működtetett. Ez az erdélyi rendek számára egyértelmű jele volt annak, hogy a pápaság kiemelt fontosságot tulajdonít országuknak. Lefordítva ezt a diplomácia nyelvére, a pápa közben fog járni érdekükben a császárnál, ami a török és a lengyel mellett egy újabb, nem lebecsülendő oltalmat jelentett. Ennek fényében kell értékelni Andrásnak rögtön hatalomra lépése után tett gesztusát: április 8-ai rendeletében²⁷ biztosította a jezsuiták szabad mozgását, valamint engedélyezte megtelepedésüket Gyulafehérváron. Néhány hónappal később, június 22-én pedig a csíksomlyói ferences kolostor számára tette lehetővé a szabad mozgást, az igehirdetést, és az alamizsnagyűjtést a fejedelemség területén.²⁸ Így válik érthetővé a pápának írt májusi levele, amelyben arra kérte, hogy járjon közbe a császárnál, egyúttal hivatkozva arra a brévére, amelyben VIII. Kelemen elégedetten nyugtázta András jezsuiták érdekében tett intézkedését a katolikus vallást támogató további lépések meghozatalára buzdítva. A szerzetesrendek érdekében hozott rendeletek kapcsán meg kell említenünk még egy András szentszéki támogatása mellett szóló szempontot.

Az Erdélyi Fejedelemséggel határos Moldvának Róma régóta kiemelt figyelmet szentelt. A vajdaságban nem csekély lélekszámú, főleg magyar ajkú katolikus népesség élt, akiknek lelki gondozását a ferencesek vállalták magukra. A vajdaság tehát egyszerre volt fontos a katolikus pozíciók megerősítése, valamint a keleti irányú misszió szempontjából, mely többek között Róma régi tervét, az egyházszakadást volt hivatva megszüntetni. Ennek megvalósítására minden addiginál nagyobb esély nyílt 1596-ban az ekkor megkötött breszti unió által, amelyen kimondták az ortodox egyesülést Rómával. Ez volt a görögkatolikus vagy unitus egyház megszületésének az időpontja.²⁹ A fentiekből következik, hogy a pápai diplomácia politikájának a sarokpontja az volt, hogy Erdély élére erdélyit kell állítani: a Báthoryakon kívül más jelölt pedig nem akadt.

Ebben a kétségtelenül kényes és labilis politikai helyzetben András és az erdélyiek számára nem volt járható út Mihály havasalföldi vajdáé, aki úgy kötelezte el magát a török elleni harc mellett, hogy közben elfogadta a török zászlót is. Őt ugyanakkor a császári udvar nem elmozdítani, hanem éppen fordítva, megerősíteni akarta. A bíboros és a rendek azonban, akikhez pedig folyamatosan szivárogtak a hírek Mihály katonai készülődéséről egészen egyszerűen vagy nem hitték el, vagy nem vették komolyan ezt a fenyegetést. András azt válaszolta a veszélyt szimatoló Malaspinának, hogy a havasalföldi problémát megoldotta, mivel a vajdát hűségesküre kényszerítette. Ez a magabiztosság mással, mint a portai ígéretekkel, és a lengyel diplomáciai támasszal és fenyegetéssel, hogy Mihályt megfosztják a trónjától, nem magyarázható.

■ Ha nem a lengyel alternatíva felől, hanem egy másik oldalról közelítünk a problémához, ugyanarra a következtetésre jutunk. A már 1595 óta folyó Habsburg–oszmán béketárgyalásokon az ütőkártya és a megegyezési alap mindkét fél számára a fejedelemség volt. A Porta éppen ezért biztatta a lengyel felet még Felső-Magyarország egy részét is odaígérve!³⁰ Az erdélyiek talán túlságosan bíztak abban, hogy a Habsburg-oszmán béketárgyalások sikeresek lesznek, ennek érdekében pedig a császár engedni fog Erdély kérdésében. A Zamoyski lévén nyert lengyel oltalom garanciaként szolgált (volna), hogy a háború után sem a császár, sem a szultán miatt nem fog előnytelebbrébb helyzetbe kerülni az ország.

Ez azonban hibás számításnak bizonyult: Mihály vajda miután csapatait felkészítette, rátámadt a gyanútlan Andrássra. Malaspina hasztalan próbálta még a sellenberki csatamezőn is rávenni a feleket a diplomáciai megoldásra. A vereség után menekülő Andrást megölték a Csíki-havasokban.³¹ Az erdélyi misszió kudarcral végződött, ám ez a negatív végeredmény egyúttal rávilágít arra az első látásra talán meglepőnek tűnő tényre, hogy a szentszéki diplomácia mennyire kreatívan és autonóm módon lépett fel. Az általa kínált verzió – a törökellenes szent háború folytatása, a katolikus vallás védelme és terjesztése (misszió) – ugyanis mind a császári, mind az erdélyi, és természetesen mind az oszmán elképzelésektől különbözött.

■ JEGYZETEK

1. Malaspina missziójáról máig egyetlen munka áll a rendelkezésünkre. Lásd Ambró Béla: *Malaspina nuncius működése Erdélyben*. Katolikus Szemle 1887. 2. sz. 253–290. (A továbbiakban: Ambró 1887).
2. Az 1594-es erdélyi eseményekről hosszan és bőségesen lásd Horn Ildikó: *Báthory András*. Új Mandátum Kiadó, Bp., 2002. 155–186. (A továbbiakban: Horn 2002), Kruppa Tamás: *A kereszt, a sas és a sárkányfog*. Gondolat Kiadó, Bp., 2014. 290–301. (A továbbiakban: Kruppa 2014).
3. A házasságról lásd Benda Kálmán: *Erdély végzetes asszonya*. Helikon Kiadó, Bp., 1986. A szövetség megkötéséről lásd Szilas László: *Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599)*. Ford. Ötvös Péter. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Bp., 2001. 47–71. (A továbbiakban: Szilas 2001).
4. A tizenöt éves háború eseményeiről lásd Tóth Sándor László: *A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború*. Belvedere Meridionale. Szeged, 2000. 135–281.
5. A lemondási tárgyalásokról lásd Szilas 2001. 77–95.
6. Erről bőven lásd Kruppa 2014. 362–427.
7. Kruppa Tamás: *Miksa főherceg erdélyi kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602)*. Századok 2011. 4. sz. 829–830, Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV. 1597–1601*. M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Bp., 1878. 33–52.
8. Erről lásd Horn 2002. 187–207, Kruppa 2011. i. m.
9. Szilas 2001. 101.
10. Jarminski Lescus (ed.): *Acta Nuntiaturae Polonae XV. Germanicus Malaspina (1591–1598)*. Vol. I. (1. XII. 1591–31. XII. 1592.) Cracoviae, 2000. 6.
11. Az erre vonatkozó levelezést lásd Kruppa Tamás (s. a. r.): *Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban. Kiadatlan iratok (1584–1599)*. Szeged, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 37.) 2004. 181–190. (A továbbiakban: Kruppa: Erdély és a Szentszék)

12. Veress Endre (kiad.): *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII Kelemen idejéből (1592–1600)*. (Monumenta Vaticana Hungariae II/III). Bp., 1909². 321. (A továbbiakban: Veress: Erdélyországi pápai követek)
13. Lásd Archivio Apostolico Vaticano Fondo Borghese. serie III. vol. 48.49. e 51 e 52A. fol. 7r–7v, vol. 67C. fol. 108v.
14. Veress: Erdélyországi pápai követek 316.
15. Kruppa Tamás: *Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez*. Századok 2003. 3. sz. 603–651.
16. Veress: Erdélyországi pápai követek 318.
17. Uo. 319.
18. Az erdélyi–török tárgyalásokról lásd Horn 2002. 217–219.
19. Veress: Erdélyországi pápai követek 340.
20. Uo. 341.
21. Uo. 341–343.
22. Az idézeteket lásd uo. 348, 350.
23. A feltételekről részletesen lásd Ambró 1887. 277–278, illetve Horn 2002. 225–226.
24. Horn 2002. 221–222.
25. Erről lásd a 6. jegyzetet, illetve Kołodziejczyk, Dariusz: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. Brill, Leiden–Boston–Köln, 2000. 126–127.
26. Kruppa Tamás: *Báthory Zsigmond válása. Adalékok egy fejedelmi frigy anatómiájához*. In: Ulrich Attila (szerk.): *A Báthoriak kora*. (A Báthoriak és Európa). Nyírbátor, 2008. 106–112.
27. Kruppa: Erdély és a Szentszék 185–186.
28. Kruppa Tamás (kiad.): *Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában. Okmánytár II. 1595–1613*. Bp.–Róma–Szeged, 2009. (Collectanea Vaticana Hungariae I/5) 62.
29. Kertészné Varga Beáta: *Az 1596. évi vallási unió és hatása az 1648–54. évi Hmelnyickij-féle felkelésre*. Világtörténet 1989. 4. sz. 52–54.
30. Várkonyi Gábor: *Angol közvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598)*. Aetas 2003 2. sz. 44–59.
31. Horn 2002. 234–236.

RÁCZ BALÁZS VIKTOR

A SZÉKELY SZABADSÁGOK ÉS A FÖLDTULAJDON ÖSSZEFÜGGÉSEI A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ IDEJÉN KIADOTT PRIVILÉGIUMOKBAN

Előzmények: a székelyek küzdelmei az új állam keretei között

■ Buda 1541. évi eleste után a keleti országrész önálló állammá formálódásának lehetünk tanúi, amely során a központi hatalom értelemszerűen az eltérő közigazgatással, jogrendszerrel és társadalmi berendezkedéssel bíró területek szorosabb összefogására törekedett. Ez a folyamat szükségszerűen maga után vonta a különféle kiváltságokkal és partikuláris jogrendszerrel rendelkező területek és társadalmi csoportok korábbi szabadságjogainak megnyirbálását, átalakítását. A székelyeket különösen is érzékenyen érintő procedura praktikusán az adózási kötelezettség kiterjesztésével kezdődött, de hatással volt önkormányzatiságukra és az igazságszolgáltatásuk autonómiájára is. Ezzel párhuzamosan zajlott egy belső társadalmi átalakulás is. Számos korábban katonáskodó közszekely adta magát, ugyanis valamelyik székely főember vagy lófő szolgálatába és oltalma alá, tehát úgynevezett földönlakókká váltak. Ezáltal nem csupán a katonai szolgálat alól mentesültek, hanem a székelyek önkéntes adóneme, az ökörsütés alól is. A katonai szolgálat illetően történő háttérbe szorulása, illetve az ökörsütésből beszedhető jövedelmek csökke-

Rendszerszintű változás a székelyektől elvett kiváltságokkal kapcsolatban legközelebb csak a tizenöt éves háború (1591–1606) idején következett be, amely időszakban több kiváltságlevelet állítottak ki a székelyek számára.

nése pedig logikusan ahhoz vezetett, hogy a központi hatalom a székelyekre inkább a rendes rovásadóval megadóztatandó népességként kezdett tekinteni, mint egy ütőképes haderő alapjára.

A székelyek és a központi hatalom között egyre növekvő feszültség az 1561–1562 folyamán felgyorsuló politikai eseményekkel együtt 1562 április–májusa folyamán a székelyek felkeléséhez vezetett. Az erdélyi hadak végül a felkelést leverték, a június 20-ára összehívott segesvári országgyűlés pedig betetőzte a székelység eddig fokozatosan zajló közjogi és társadalmi metamorfózisát.¹

A segesvári végzéseket követő időszakban a székelyek természetesen számos kísérletet tettek korábbi privilégiumaik visszaszerzésére, sikertelenül. Rendszerszintű változás a székelyektől elvett kiváltságokkal kapcsolatban legközelebb csak a tizenöt éves háború (1591–1606) idején következett be, amely időszakban több kiváltságlevelet állítottak ki a székelyek számára. Ezek közül ismerünk egy 1595. szeptember 15-én, egy 1599. november 3-án, két 1599. november 28-án, egy 1600. március 7-én, két 1601. december 31-én és egy 1605. február 16-án kiadottat.²

A székelyek első komolyabb szerepvállalása a háborúban az 1595 őszen lezajlott havasalföldi hadjáratához kötődik. Az Erdély felé közeledő Szinán pasa seregének megállításához elégtelennek tűnő erdélyi nemesi hadak, havasalföldiek és zsoldosok mellé kézenfekvőnek látszott a székelyek fejenkénti hadba hívása is, szabadságjogaik elvétele óta először. A fejedelem a székelyeknek privilégiumaik visszaadását ígérte, amely hívószó természetesen hatalmas tömegben vonzotta a fejedelem zászlaja alá a fejedelmi jobbágyi sorba süllyedt közszékelyeket és a magánföldesúri jobbágyokat egyaránt. Jóllehet Báthory Zsigmond fejedelem a vármegyei és a székely nemesség nyomására később inkább vissza kívánt táncolni az ígértétől, az összegyűlt székely sereget azonban – amely önmagában a törökellenes szövetség összegyűlt hadainak felét tette ki – már nem lehetett feloszlatni. 1595. szeptember 15-én a Feketehalmon kiadott oklevelében végül Báthory Zsigmond biztosította a székelység számára korábbi szabadságaik visszaadását. A Havasalföld középső részét felszabadító és a gyurgyevói csatával záruló hadjáratban vitézül helytálló székelyek hazatérve tömegesen tagadták meg a jobbágyi szolgáltatások teljesítését földesuraik számára, néhány helyen pedig a felszabadított székelyek és a nemesek ellentéte erőszakba is torkollt. Az országgyűlés végül érvénytelenítette a székelyek szabadságjogainak visszaadását elrendelő feketehalmi oklevelet, a közszékelyeket és a földönlakókat pedig visszahelyezte korábbi jobbágyi státusukba. A székely köznép a döntésnek sok helyen fegyveresen is ellenállt, különösen Maros-, Csík- és Gyergyószékben. A várkapitányok és királybírók által vezetett hadak a megmozdulásokat kemény kézzel torolták meg: sokat megöltek, megcsonkítottak, megkínóztak, több falut felgyújtottak, a lakosság fegyvereit és hadizsákmányait pedig elkobozták. Ezt az 1596 első hónapjaiban lezajló eseménysort a székelyek véres farsangjaként őrizte meg az emlékezet.³

Az 1599. és 1600. évi kiváltságleveleket Mihály havasalföldi vajda állította ki, és az Erdélyi Fejedelemség birtoklásáért vívott hatalmi harc eredményeinek tekinthetők. Báthory Zsigmond lemondása után unokatestvére, a

Lengyelországból hazahívott bíboros, Báthory András lett az erdélyi fejedelem. Mivel az ő hatalomra kerülése sértette Rudolf császár érdekeit – hiszen a Báthory Zsigmonddal kötött megegyezése értelmében Erdélyt a saját uralma alá tartozónak tekintette – Mihály vajda kihasználhatta a kínálkozó alkalmat, hogy a saját hatalmi ambícióinak a császár érdekeire hivatkozva szerezzen érvényt. Miután támadást intézett a fejedelemség ellen, rögtön igyekezett a székelyeket maga mellé állítani, régi kiváltságaiak visszaadását ígérve nekik. Az említett 1599-es és 1600-as kiváltságlevelek ennek nyomán születtek.⁴ Bár Mihály vajdát Báthory Zsigmond visszatérésekor császári segítséggel eltávolították a hatalomból, a székelyeket érintő privilégiumokat nem vonták vissza, sőt Báthory 1601-ben újabb – jelentősen megváltozott tartalmú – kiváltságleveleket állított ki a számukra.⁵ Ezek már tartósan rögzítették a székelyek helyzetét, elsősorban annak köszönhetően, hogy 1605-ben Bocskai István fejedelem is megerősítette a bennük foglaltakat.⁶

A királyi főtulajdonjog

■ A jól ismert politikatörténeti események rövid áttekintése után a következőkben sorra kívánom venni mindazokat a jogokat, vagy másként „szabadságokat”, amelyeknek a visszaszerzéséért a székelyek hosszas küzdelmet folytattak az 1562. évi segesvári végzések után, különösen a tizenöt éves háború alatt. Az 1562-es felkelés leverését követően ugyanis, bár sor került a vezetők felelősségre vonására kivégzés, testcsonkítás, illetve fogságba vétés formájában,⁷ ennél a megtorlásnál sokkal érzékenyebben érintették a székelység egészét az 1562. június 20-ra összehívott segesvári országgyűlésen hozott határozatok.⁸ A legfontosabb rendelkezés kétségtávol a királyi főtulajdonjog (*ius regium*) székelyföldi bevezetése volt. Ez tulajdonképpen annak jogszabályi szintű kinyilvánítását jelenti, hogy a székelyek éppúgy az uralkodó kegyéből birtokolják földjeiket, mint az ország bármelyik más lakója. Ez pedig jogalapot szolgáltatott arra, hogy a hűtlenség büntetében (*nota infidelitatis*) elmarasztalt, s fej- és jószágvesztésre ítélt székelyek jószágai, köztük öröklött földbirtokai a kincstárra háramoljanak.⁹ Bár a segesvári végzések nem említik, hogy a székelyek földbirtokai örökös nélküli elhalálózásuk, azaz megszakadás esetén is a kincstárat illették volna, a későbbi joggyakorlat ismeretében valószínűnek tűnik, hogy ez a tényállás a fej- és jószágvesztés kimondásához hasonlóan megalapozta a jószágok konfiskálását. Erre utal például, hogy Báthory Zsigmond 1587-ben, 1588-ban és 1590-ben is olyan birtokokat adományozott híveinek Kézdi-, illetve Marosszékből, amelyek a korábbi tulajdonosuk örökös nélküli halála miatt háramlottak a kincstárra.¹⁰ Ezenkívül ezt látszik megerősíteni Udvarhelyszék törvényszékének 1596. évi döntése is, amelyben egy magvaszakadt drabant, Demeter Péter javai kapcsán a törvényszék elvi éllel mondta ki, hogy az örökös nélkül meghalt drabantok öröklött földbirtokai a fejedelmet illetik.¹¹

Bár a szakirodalom egyáltalán nem hangsúlyozza, de mégis kulcsfontosságú kiemelni, hogy a székelyek szabadságjogainak tizenöt éves háború alatti részleges helyreállítása vagy az arra tett kísérletek a *ius regium* székelyföldi bevezetését egyáltalán nem érintették. Sőt az említett kiváltságlevelek

rendre megerősítették az uralkodó által nyújtott birtokadományok jogszerű voltát.¹² Ebből pedig levonható az a következtetés, hogy a földbirtokviszonyok átalakulása a Székelyföldön a 16. század végére abszolút rögzülni látszik, s természetessé vált az a felfogás, hogy a székelyföldi nemesek és lófők az uralkodó kegyéből birtokolták jószágait. Az uralkodó főtulajdonjogát a Székelyföldön egyébiránt utoljára érdemben még az 1571. évi kolozsvári országgyűlésen kérdőjelezték meg. Az országgyűlés azonban ekkor a székelyekre hárította annak bizonyításának terhét, hogy földjeiken valóban soha nem érvényesült a királyi főtulajdonjog, amit értelemszerűen megfelelő okiratok hiányában nem tudtak megtenni.¹³

Ennek a folyamatnak az egyik fontos katalizátora volt az a tény, hogy a székelyek birtokpereinek közvetlen fellebbezési fórumává az udvarhelyszéki főtörvényszék és a székely nemzetgyűlés helyett a Fejedelmi Tábla vált, ahol az ítékezésben a székelyek által korábban alkalmazott, de most a segesvári végzésekkel háttérbe szorított helyi szokásjog helyett az ország általános joga szerint hoztak ítéletet.¹⁴ A másik ilyen tényező maguknak a székelyeknek az új jogrendhez történő alkalmazkodása volt. Bár földjeiket korábban adománylevél nélkül birtokolták, hiszen a *ius regium* 1562 előtt nem érvényesült a Székelyföldön, most új adományok (*nova donatio*) révén igyekeztek megerősíteni fennálló tulajdonjogukat.¹⁵ Ez azt jelentette, hogy az uralkodó adománylevele révén elismerte, hogy az adott székely nemes vagy lófő jogszerűen birtokolja azt a jószágot, amelyre az új adományt kérte. Az új adományos pedig ezután sokkal könnyebben tudta érvényesíteni jogait az esetleges birtokpereken, hiszen már rendelkezett a fejedelmi táblán bizonyító erővel bíró dokumentummal. Sőt az 1590-es évektől már abszolút bevett gyakorlattá vált az uralkodói adománylevélre való hivatkozás az egyes székely székek törvényszékei előtt is, Udvarhelyszék fennmaradt törvénykezési jegyzőkönyvei legalábbis erről tanúskodnak.¹⁶ Változás egyedül 1636-ban fog bekövetkezni, amikortól I. Rákóczi György kiváltságlevele nyomán az örökös nélkül elhunyt székelyek jószágai nem háramlottak a kincstárra, hanem az elhunyt rokonaira maradtak.¹⁷ Lényegében tehát a magszakadás (*defectus seminis*) tényállása ezután nem vont maga után konfiskálást, de a hűtlenség bűnében elmarasztaltak javai ezután is a kincstárra szálltak. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a királyi főtulajdonjog egyáltalán nem szűnt meg ekkor sem a Székelyföldön, csupán az uralkodó lemondott arról, hogy magszakadás esetén érvényesítse az ebből eredő jogait.

A közsékelyek személyének és földjeiknek változó jogi státusa

■ A segesvári végzések másik kulcsfontosságú pontja az úgynevezett földönlakók és a közsékelyek státusának rendezése volt: előbbieket a főnépek és lófők ezután ugyanúgy birtokolták, mint a nemesek a jobbágyaikat, utóbbiakat viszont az uralkodó „szabad birodalmában” tartotta meg, s védelmet biztosított nekik a főnépek és lófők jogsértései ellen.¹⁸ Ez a státus azonban azzal járt, hogy pár év alatt a közsékelyek az uralkodó jobbágyaivá váltak, akiket földjükkel együtt később gyakran kénye-kedve szerint adományozott oda híveinek, ezáltal sokakat magánföldesúri függésbe taszítva.¹⁹

Az uralkodói adományrendszer megszilárdulása egyúttal a székelyföldi nemesek és lófők vármegyei nemesekéhez hasonló státuszát is tartósan biztosította, tehát az 1562 előtt is függő helyzetben élő földönlakók társadalmi állásában lényegi változást a tizenöt éves háború idején kiadott kiváltságlevelek sem hoztak. Ami a közszekelyek helyzetét illeti, az ő helyzetük volt lényegében a központi eleme az 1590-es és 1600-as évek privilégiumainak. Az 1595. évi feketehalmi oklevél az 1562 után jobbágysorba kerülő közszekelyeket személyükben ismét szabaddá nyilvánította, ugyanakkor ezt bizonyos feltételekhez kötötte (eskütétel, adózás, katonáskodási kötelezettség, stb.), amelyek között szerepelt az is, hogy a székely nemesek és lófők minden adománybirtokukat megtarthatják.²⁰ Véleményem szerint az oklevélben foglaltak érvényesítését éppen ez a kikötés lehetetlenítette el, ugyanis 1562 után a közszekelyek a korábban birtokolt földjeikkel együtt váltak fejedelmi jobbágyokká, s őket az uralkodó alapvetően ezekkel együtt adományozta el. A feketehalmi privilégium alapján pedig, bár a jobbágyként magánföldes-úri függésbe kerülő közszekelyek személyükben felszabadultak az alávett helyzetből, földjeik, amelyeken éltek, az oklevélbe foglalt feltételek miatt továbbra is a nemes vagy lófő tulajdonát képezték. A privilégiumot érvénytelenítő 1595. decemberi országgyűlés éppen ennek a feltételnek a megsértésével indokolta a kiváltságok újbóli elvételét, vagyis azzal, hogy a közszekelyek a nemesek és lófők házait, kertjeit, tavait, szántóföldjeit, rétjeit, erdeit és szőlőit erőszakosan elfoglalták, holott ezek a feketehalmi oklevél szerint a nemeseket és lófőket illették. A nemesek és lófők, valamint a köznép jogvitájában egyébként a *ius regium* kapcsolatban fentebb elmondottak is hivatkozási alapul szolgáltak a döntés meghozatalakor: „mert az székely nemes uraink az ő jószágokat az régi bődög emlékezetű fejedelmektől és fölségedtől adatott törvén szerént való donatiókkal [adományokkal] bírták pacifice [békességben], és semmit nem látjuk, hogy delinquáltak [vétköztek] volna, kiért amittálhatták [elveszthették] volna jószágokat, hanem híven és jámborul szolgáltak az szükség idején [...] mely donatiók elsőbbek az székelyek mostan költ donatiójuknál; per hoc az elsőknek kell megállniok az utolsók ellen, nam qui prior est tempore, potior est iure.”

Az országgyűlés tehát kimondta, hogy a nemesek és lófők nem veszíthetik el a jószágaikat, hiszen nem vétettek semmit a fejedelem ellen, tehát hűtlenség ténye nem állt fenn, ellenben az általuk elnyert adománylevelek korábbiak, mint a közszekelyek mostani adománylevele. Ezért az időbeli elsőbbség elve (*qui prior est tempore, potior est iure*) alapján egyszerűen eldönthető, hogy a földjeiket a nemesek és lófők megtarthatnák a közszekelyek felszabadítása ellenére is.²¹ A földbirtokviszonyok tekintetében tehát a feketehalmi oklevél is a segesvári végzések által kialakított jogi keretrendszer talaján állt, azaz nem mondott le a királyi főtulajdonjog érvényesüléséről a Székelyföldön, sőt abban az uralkodó kifejezetten hitet tett az adományrendszer fenntartása mellett.

Ez a problémakör Mihály vajda adományleveleit is áthatja. A szakirodalom visszatérő megállapítása, hogy bár Mihály vajda 1599. november 3-án Kézdiszék részére és november 28-án egyszer Udvarhelyszék, egyszer pedig Maros-, Udvarhely-, Csík-, Gyergyó-, Kászón-, Sepsí-, Kézdi- és Orbaiszék

részére együttesen kiállított privilégiumainak tartalma ellentétben áll az 1600. március 7-én Csík-, Gyergyó- és Kászonszék részére kiadott oklevéllel. Előbbiek ugyanis kiemelték a közszekelyeket a jobbágyi állapotból, míg az utóbbi a nemesek és a közszekelyek birtokpereivel kapcsolatban a nemesek és lófők érdekeit szem előtt tartva úgy rendelkezett, hogy azok szabadon bírják minden jószágukat (nemcsak az 1562 előttiakat, hanem az azóta megszerzettek is).²² Véleményem szerint ezen oklevelek tartalma között egyáltalán nem feszül ellentét. Az 1595-ös feketehalmi kiváltságlevélhez hasonlóan az 1599. novemberi oklevelek ismét visszaadták a közszekelyek személyes szabadságát.²³ Az 1600. márciusi oklevél pedig azt egyértelműsítette, hogy ismét csak a közszekelyek társadalmi állása változott meg, az ő korábbi földjeiket, amelyek adományozás, vásárlás vagy zálogba vétel révén a nemesek és lófők kezére kerültek, továbbra is ezek tulajdonában, illetve birtokában maradnak, a földbirtokviszonyokat ugyanis az 1599-es oklevelek nem kívánták átrendezni. Az 1600. márciusi oklevél tehát nem ellentétben áll az 1599. éviakkal, hanem éppen megerősíti azokat, amikor kimondja, hogy a felszabadított közszekelyek szabadon elköltözhetnek a nemesek és lófők birtokairól, hiszen személyes szabadságukat visszanyerték. Ezt erősíti meg Lőrincz Imréné 1599-ben kiadott (pontos dátumot tekintve datálatlan) bizonyáglevelé, amelyben Incze Mihályt és Incze Pált Mihály vajda bejövetele után felszabadítja minden szolgálat alól, és megengedi nekik, hogy „az mi földünkről valamikor el akarnak menni, elmehetnek, szabadok magokkal”.²⁴ Az elköltözésre azonban az 1600. márciusi oklevél viszont már határidőt állapít meg (április 24-ét), amely határidő jogvesztő jellegű: aki eddig nem költözik el, az továbbra is jobbágyi státusban marad, az elköltözöttek helyére viszont a földesurak új jobbágyokat telepíthetnek.²⁵

Báthory Zsigmond ismételt trónra lépése után, 1601. december 31-én megerősítette a székelyek kiváltságait, miután bemutatták előtte egyik korábbi adománylevelüket (feltehetően valamelyik 1599. évit). Mivel – ahogy az oklevél fogalmaz – a székelyek „inkább születtek fegyverhordozásra, mint paraszti munkára”, ezért mindazokat kiemeli a jobbágyi állapotból, akik 1562 után váltak jobbágygá. Ezek a felszabadítottak fogják alkotni a nagy létszámú *libertinus* réteget, amely alatt ezután ezen a területen a szabad jogállású székely köznép értjük. Ami azonban az adománybirtokok rendszerét illeti, e tekintetben az 1601. évi kiváltságlevelék sem hoztak változást, s csupán az adománybirtok eladását vagy elzálogosítását nyilvánították semmisnek, magát az adomány jogcímén történő birtokszerzést nem.²⁶ A közszekelyek *libertinus* státusának biztosítását 1605. február 16-án kiadott oklevelében Bocskai István is garantálta, s ez az állapot az Erdélyi Fejedelemség fennállása alatt nem is változott meg.²⁷

Megjegyzendő még, hogy a szakirodalom az 1600. októberi lécfalvi, illetve az 1602. augusztusi medgyesi országgyűlések bizonyos határozatait (1600. okt. 12. és 14. tc., 1602. aug. 26. tc.) Mihály vajda 1599. évi, illetve Báthory Zsigmond 1601. évi privilégiumainak visszavonásaként értékeli, amelyek a felszabadított közszekelyeket ismét jobbágyi állapotba taszították.²⁸ Meglátásom szerint azonban ezen alkalmakkor valójában nem állították vissza a korábbi társadalmi viszonyokat, hiszen az 1600. okt. 12. tc.

csak a lerombolt székelyföldi várak (Várhegy és Udvarhely) újjáépítéséről, az 1600. okt. 14. tc. pedig az okozott károk megtérítésének menetéről rendelkezett, ráadásul nem is csupán a jobbágyok, hanem a lófők és nemesek által okozottakról is.²⁹ Ami az 1602. aug. 26. tc.-et illeti, ez egyrészt azon jobbágyok földesúri hatalomnak való alávetettségét rögzíti, akik már 1562 előtt is jobbágyok voltak (ősjobbágyok), illetve akik a hatályban lévő kiváltságlevelek óta saját magukat kötötték le jobbágyul („fejekötött” jobbágyok). Ugyanezzel a törvénycikkkel kapcsolatban félreértésre adhatott okot korábban a szakirodalomban annak a törvényben való kinyilatkoztatása is, hogy a nemesek és lófők az adománybirtokaikat, illetve adásvétel vagy zálogba vétel révén megszerzett javaikat teljesen jogszerűen birtokolják (kivéve azokat, amelyeket erőszakkal foglaltak el), és őket ezek birtoklásában senki se háborgassa.³⁰ A fentebbi elemzés azonban, úgy vélem, rávilágított arra, hogy a tizenöt éves háború során kiadott privilégiumok kivétel nélkül csak személyükben tették szabaddá a magánföldesúri függésbe került közszekelyeket, 1562 előtti földjeik tulajdonjogát egyik ilyen oklevél sem adta vissza számukra, hanem mindegyik a fejedelmi adományozás jogszerűségét hirdette. Ezek sorába tehát logikusan kapcsolódik a medgyesi országgyűlés ezen rendelkezése is.

Az adóterhek és a katonai szolgálat

■ A székelyek legfontosabb kiváltsága a középkorban az adómentességük volt, amelynek fejében katonai szolgálattal tartoztak az uralkodónak. Ezenkívül ajándékként az uralkodó megkoronázásakor, házasságkötésekor, valamint fiúgyermek születése esetén úgynevezett „ökörsütéssel” tartoztak, ami azt jelentette, hogy ezen alkalmakkor kapunként egy-egy ökröt adtak a királynak, amire a beszolgáltatáskor bélyeget sütöttek.³¹ Az 1540–1550-es években ugyanakkor a gyakrabban, akár évente is követelt ökörsütés mellett a központi hatalom igyekezett pénzbeli szolgáltatások teljesítésére is kötelezni a közszekelyeket.³²

Hiába fogtak fegyvert a székelyek többek között az adózással kapcsolatos kiváltságaikért is 1562-ben, adóztatásuk a későbbi évtizedekben állandósult. A felkelés után kiadott segesvári végzések rendelkeztek egyrészt az elmaradt adók behajtásáról, másrészt rögzítették a földönlakók vagy más néven ősjobbágyok (tehát az 1562 előtt is magánföldesúri függésben élők) és a közszekelyek adózási kötelezettségét.³³ A székelyekre ezután is időről időre kivetették a rovásadót, illetve rendkívüli adókat is szedtek tőlük (például a Várad építésére fordított összeget), amelyek ellen érdemben ekkor már nem is léptek fel.³⁴ A főnépek és a lófők adómentessége 1562 után is megmaradt, s ők továbbra is katonai szolgálattal tartoztak a fejedelemnek: a főnépek több lóval és megfelelő felszereléssel, a lófők egy lóval és sisakkal, pajzzsal, kopjával felfegyverkezve.³⁵

A Báthory Zsigmond által kiadott 1595-ös feketehalmi kiváltságlevél – ahogy fentebb bemutatásra került – a személyes szabadság visszaadását ugyan megígérte a közszekelyeknek, azonban ennek feltételéül adófizetési és katonai szolgálatvállalási kötelezettséget is előírt részükre. Egyaránt be

kellett szolgáltatniuk tehát a rendes adókat (Szent György-napra egy-egy forintot kapunként, mindszent napjára egy-egy nagy köből búzát és zabot, valamint fél köből bráhát) és a rendkívüli adókat. Ezenkívül fejenként megfelelő fegyverzetel készen kellett állniuk a hadba vonulásra szükség esetén: a gyalogosoknak puskával, a lovasoknak lóval, dárdával, vérttel, lándzsával, sisakkal és pajzssal.³⁶ Mihály vajda 1599. novemberi oklevelei az adónemek tekintetében ezzel szemben újra a régi ökörsütésre helyezték a hangsúlyt, hiszen előírták, hogy a székelyek a fejedelem trónra lépésekor, nőülésekor, illetve első fiúgyermek születéskor szolgáltatassanak be minden hatodik ökröt a fejedelemnek. Leánygyermek vagy további fiúgyermek születésekor, illetve az uralkodó minden gyermeke keresztelésekor pedig egy-egy forint adó fizetését irányozták elő. A katonai szolgálat vállalását természetesen ezek a kiváltságlevelek is elvárták a székelyektől: a lófőktől karddal, vérttel, pajzssal, páncéllal és kopjával való hadba vonulást írtak elő, míg a gyalogosoknak puskával és karddal kellett felszerelkezniük.³⁷ Báthory Zsigmond és Bocskai István 1601. és 1605. évi kiváltságlevelei ezzel szemben minden rendes és rendkívüli adó megfizetése alól mentesítették a felszabadított (*libertinus*) székelyeket, természetesen a katonai szolgálat kötelezettségének terhe alatt.³⁸

Egyéb jogok és kötelezettségek

■ A korszak kiváltságleveleiben a székelyek jogaival kapcsolatban felbukkan néhány olyan további rendelkezés, amely a székely társadalmat formáló szerepét tekintve elmarad a *ius regium*, a közsékelyek státusa, az adóterhek és a katonai szolgálat kérdéskörének jelentőségétől, de mégis részét képezi a székelyek jogaikért vívott küzdelmének. Az egyik ilyen rendre visszatérő elem a zálogbirtokok helyzetének tisztázása. A zálogjog a korszakban jellemzően egy használati jogot alapító jogintézmény, amelyben az adós a felvett kölcsön fejében egy hasznot hajtó jószágot (tipikusan földbirtokot) ad át a hitelező birtokába, aki azt a kölcsönösszeg visszafizetéséig használhatja, ha azonban az adós leteszi a zálogösszeget, akkor a hitelező azt köteles felvenni, a zálogtárgyat pedig az adós birtokába adni. A fő problémát a 16. század végi Székelyföldön az okozta, hogy a székely nemesek és lófők, akik gyakran vettek zálogba ilyen földbirtokokat, sokszor csak a zálogösszegnél nagyobb pénzösszeg fejében voltak hajlandóak visszaadni a birtokukban lévő földeket. Az 1595., az 1600., az 1601. és az 1605. évi kiváltságlevelek ezt a problémát kívánták orvosolni azzal, hogy kötelezték a zálogbirtokosokat a zálogösszeg felvételére, és ezután a zálogtárgy visszaadására. Ezzel párhuzamosan ugyanezen kiváltságlevelek a nemesek és lófők által a közszékelektől erőszakosan elfoglalt földbirtokok visszaadását is előírták.³⁹

Szintén fel-felbukkanó témája nemcsak az említett okleveleknek, hanem az országgyűlési végzéseknek is a székelyföldi bányák, különösen a sóbányák sorsa. 1562-ben a székelyföldi sóbányákat a kincstár részére lefoglalták, a közsékelyektől pedig megvonták az ingyenes sóhoz jutási lehetőséget.⁴⁰ A főnépek számára ez továbbra is adott volt a háztartásuk ellátáshoz szükséges mértékben, és bár a segesvári végzések a lófőket nem ne-

vesítették a sóellátásra jogosultakként, valószínűnek tűnik, hogy ez rájuk is kiterjedt, hiszen a későbbi, ezt a jogot megerősítő törvényekben rendre a nemeseikkel együtt szerepeltek.⁴¹ A közsékelyek számára a szabad sóhasználatot Mihály vajda 1600. évi kiváltságlevele fogja majd ismételten biztosítani.⁴² A só- és vasércbányák a későbbiekben is a kincstár kezelésében maradtak, a fel- és altorjai kénbányákban pedig a helyi lakosok dolgoztak, akik beszolgáltatták a kitermelt ként az állami fegyvertárba.⁴³

Az uralkodó és a székelyek között állandó konfliktusforrás volt a két székelyföldi vár, az udvarhelyszéki Udvarhely (Székelytámadt) és a háromszéki Várhegy (Székelybánja) helyzete, amelyek közül az előbbit egy kolostorból alakították ki, utóbbit pedig újonnan építettek az 1562. évi felkelés levereése után. A feszültség a várakban székelő kapitányok és az általuk irányított karhatalom önkényes és erőszakos tevékenységéből származott, amely során olyan szolgáltatásokra kényszerítették a környékbelieket, amelyekkel egyébként nem tartoztak volna (például vár körüli munkálatok végzésére vagy levélhordásra), földeket sajátítottak ki, állatokat (különösen lovakat) és élelmet rekviráltak a lakosságtól.⁴⁴ Az ilyen visszaélések elsimítására – amelyek már a székelyek 1560-as évekbeli folyamodványainak is központi témái voltak⁴⁵ – már Báthory István uralkodás alatt is történt kísérlet, elsődlegesen a szolgáltatások pontosabb tisztázása,⁴⁶ valamint személycserék révén.⁴⁷ Sőt a Mindszenti Benedek újonnan kinevezett udvarhelyi kapitány (egyben udvarhelyszéki és marosszéki királybíró) számára 1591. június 20-án kiadott utasítás már úgy fogalmazott, hogy „[az] szegény népet semmi szokatlan, méltatlan és törvénytelen dologgal meg ne bántsa, törvénytelen bírságot se vegyen rajta, hanem mindeneknek igaz törvényt szolgáltatasson, és csak az törvény szerint való bírságot vegye meg rajtok”.⁴⁸ A két vár 1599-ben elpusztult, újjáépítésüket az 1600. évi lécfalvi országgyűlés rendelte el.⁴⁹ Ez azonban egyrészt nem történt meg azonnal, másrészt a székelyek privilégiumainak 1601. és 1605. évi rendeződésével és a központi hatalommal való viszonyuk konszolidálódásával a várak léte már nem csorbította a székelyek kiváltságait.

Végül, ami a székelyek önkormányzatisága és ezzel összefüggésben a jogszolgáltatásuk terén bekövetkezett változásokat illeti, a segesvári végzések után a székek törvényszékének tizenöt naponként kellett ítélnie, a munkájukban pedig egy tizenkét főből álló, jogtudó főnépekből és lófőkből álló testületnek is be kellett kapcsolódnia, illetve a székeknek egy-egy jegyzőt is ki kellett jelölniük. Ezenkívül az adott szék törvényszékéről közvetlenül a királyi táblához kellett fellebbezni az udvarhelyi főtörvényszék vagy a székely nemzetgyűlés helyett.⁵⁰ Szintén súlyos, az önkormányzatiságukat és autonóm igazságszolgáltatásukat érintő sérelemként élték meg a székelyek a királybírák hatalmának megerősítését, jogköreinek kiszélesítését. E tisztviselőket már az 1559. évi gyulafehérvári országgyűlés határozata is a fejedelem tisztartóinak (*officiales principum*) nevezte, utalva ezzel arra, hogy tulajdonképpen ők voltak az uralkodó képviselői és akaratának érvényesítői a székely székekben. Az ítélelhozatalban való részvételük mellett a bírságpénzek fele is őket illette, sőt a sóval és sószállítással kapcsolatos kihágásoké teljes egészében.⁵¹ Szerepüket a jogszolgáltatásban a segesvári végzések csak megerősítették,⁵² s érdemi változás megválasztásukban és jogköreikben

az 1595-ös privilégiumig nem is következett be. Az ekkor kiadott feketealmi kiváltságlevél egyik feltétele az volt, hogy a székelyek fogadják el Udvarhelyszék királybírójának Udvarhely várának az uralkodó által kinevezett kapitányát, aki a Székelyföldön a legfőbb katonai hatalommal rendelkezett, többi tisztviselőjüket viszont hagyományaiknak megfelelően maguk választhatták meg. Mivel azonban ezt az oklevelet az országgyűlés rövidesen semmissé nyilvánította, a tisztviselők helyzetének megnyugtató módon történő rendezése a későbbi privilégiumlevelekre, azok közül is az 1601. évi Báthory Zsigmond-féle oklevélre maradt. Az ebben lefektetett rendszer szerint a székelyek jelölhettek székenként három-négy főt a kapitányi posztra, akik közül a fejedelem választotta ki a legalkalmasabbakat.⁵³

„... nem is engedjük azt meg senkinek, hogy kegyelmetek szabadságában megháborítsák”

■ Bár az ekkor kialakított berendezkedés sok tekintetben hosszú távon is megszilárdult (például az uralkodói adományrendszer, a királybírók és a fejedelmi tábla szerepe a jogszolgáltatásban), a tizenöt éves háború végére a székelyek mégis újra magukénak mondhatták régi kiváltságaik egy részét, ahogyan emellett – miként a fentebbi részlet jelzi – Bocskai István is hitet tett 1606-ban Udvarhelyszéknek írott levelében.⁵⁴ Az ingyenes sóhasználat újbóli biztosítása és a tisztségviselők megválasztásába való – korlátozott – beleszólás lehetősége mellett mindenekelőtt ilyen volt a közsékelyek *libertinus* státusának biztosítása, amely katonai szolgálat vállalása mellett garantálta számukra a személyes szabadságot és az adómentességet. A felszabadításuk ugyanakkor csak a fejedelmi jobbágyság esetében lehetett teljes, hiszen a magánföldesúri adománybirtokokon élő felszabadított közsékelyek földjei továbbra is korábbi földesuraik kezében maradtak. Minden valószínűség szerint a közsékelyek egy jelentős részének ez a fajta felemás felszabadítása volt az egyik oka annak, hogy sok székely *libertinus* kötötte le magát ismét jobbágyi szolgálatra a következő egy-két évtizedben. A székelyek kiváltságaikért vívott, részleges sikereket elérő küzdelme tehát már rövid távon kényszerpályára helyezte a központi hatalom és a székelyek viszonyát, amelynek legfontosabb eleme ezután a székelyek ismételt jobbágyorszába süllyedésének megakadályozására való törekvés volt a székelység s ezáltal az egész fejedelemség katonai potenciáljának megőrzése érdekében.

■ JEGYZETEK

1. A székely felkeléshez vezető folyamat és annak következményei a szakirodalomban széles körben ismertek. A teljeség igénye nélkül lásd: Connert János: *A székelyek alkotmányának története, különösen a XVI. és XVII. században*. (Ford. Balásy Dénes) Betegh Pál és Társa Könyvnyomtató Intézete, Székelyudvarhely, 1907. 110–121. (A továbbiakban: Connert 1907); Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmányja*. Hargitaváralja J. Sz. K., Bp., 1927. 107–121. (A továbbiakban: Szádeczky-Kardoss 1927); Barta Gábor: *Az Erdélyi Fejedelemség születése*. Gondolat Kiadó, Bp, 1979. (Magyar História) 249–257; Demény Lajos: *Az 1562. évi felkelés*. In: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1979. 59–70; Egyed Ákos: *A székelyek rövid története a megletelepedéstől 1989-ig*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013. 88–95; Oborni Teréz: *Székelyföld a Keleti*

- Magyar Királyságban, 1526–1562.* In: Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története.* I. MTA BTK–EME–HRM, Székelyudvarhely, 2016. 507–516. (A továbbiakban: Oborni 2016a); Uő: *A székelyek országrendisége és a szabadságjogok.* In: Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története.* II. MTA BTK–EME–HRM, Székelyudvarhely, 2016. 34–39. (A továbbiakban: Oborni 2016b); Uő: *Erdély országgyűlései a 16–17. században.* Országház Könyvkiadó, Bp., 2018. (A Magyar Országgyűlések Története) 134–135, 181–183; K. Markaly Aranka: *Csíkszék szerepe az országos politikában a 16. század második felében.* In: Tóth Áron et al. (szerk.): *Ezerarcú Erdély. Politika, társadalom, kultúra.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2019. 76–79. (A továbbiakban: K. Markaly 2019)
2. *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598].* Ford. Kulcsár Péter. Helikon Kiadó, Bp., 1982. (Bibliotheca Historica) 257–261. (A továbbiakban: Baranyai Decsi); *Mihály vajda adománylevele a székelyeknek.* Közread. Szabó Károly. Történelmi Társ 1880. 789–791. (A továbbiakban: TT 1880); Szádeczky Lajos: *Erdély és Mihály vajda története 1595–1601 oklevéltárral.* Szabó Ferencz német-eleméri plébános, Temesvár, 1893. (Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár 58.) 313–315. (A továbbiakban Szádeczky 1893); *Székely Oklevéltár.* I–V. Szerk. Szabó Károly – Szádeczky Lajos. Székely Történelmi Pályadíj-alap Felügyelő Bizottsága, Kvár, 1872–1896. IV. 150–154, V. 168–171. (A továbbiakban: SzOkl.); Demény Lajos: *Mihály vajda szabadságlevelei és az erdélyi fejedelmek politikája a XVII. század elején.* In: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1979. 122–127. (A továbbiakban: Demény 1979b); *Székelyekről közlemények (folytatás).* Nemzeti Társalkodó 1837. 12. sz. 181–184. (A továbbiakban: Nemz. Társ. 1837)
3. Oborni 2016b 54–63.
4. Oborni 2016b 63–71.
5. Oborni 2016b 71–73.
6. Oborni 2016b 77–78.
7. Oborni 2016b 36.
8. SzOkl. II. 161–167; Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek. II. (1556 sept.–1576.)* 202–208. (A továbbiakban: EOE)
9. A *ius regium* székelyföldi megjelenésével kapcsolatos vitára vonatkozóan lásd: Rácz Balázs Viktor: *A ius regium székelyföldi megjelenése: egy látszólagos tudományos konszenzus.* Erdélyi Múzeum 2021. 1. sz. 1–16.
10. SzOkl. IV. 96–97, 107–108, V. 148–150.
11. *Székely oklevéltár. Új sorozat.* I–VIII. Szerk. Demény Lajos – Pataki József – Tüdős S. Kinga. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Buk.–Bp.–Kvár.–Marosvásárhely, 1983–2006. II. 282–283. (A továbbiakban: SzOkl. Ús.)
12. Baranyai Decsi 259; SzOkl. IV. 153–154, V. 171; Demény 1979b 124; Nemz. Társ. 1837 182–183.
13. EOE II. 502–503.
14. SzOkl. II. 163–164.; EOE II. 204–205.
15. SzOkl. IV. 63–64., V. 98–100, 136–137; SzOkl. Ús. II. 115; *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei.* I–II. Közz. Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2003–2005. I. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1, 3.) II. 104, 242, 275, 290, 336, 352, 398, 423, 432, 479, 486, 491, 527, 533–535, 603.
16. SzOkl. Ús. II. 28–29, 254, 340.
17. SzOkl. V. 261–263.
18. SzOkl. II. 162–163; EOE II 203–204.
19. SzOkl. II. 208–210, 213–215, 265–268.
20. Baranyai Decsi 259.
21. EOE III. (1576–1596). M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1877. 487–488.
22. Demény 1979b 122–124; Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2005. (Erdélyi Tudományos Füzetek 254.) 58–60. (A továbbiakban: Balogh 2005); Oborni 2016b 68; K. Markaly 2019 89.

23. TT 1880 789; Szádeczky 1893 314; Demény 1979b 122–124.
24. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL), P 2257 Családok, testületek és intézmények levéltárai, Családi fondtörödékek, 215. 1. fol. 2r.
25. Demény 1979b 124.
26. SzOkl. IV. 150–154, V. 168–171.
27. Nemz. Társ. 1837 182–183.
28. Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig*. Athenaeum, Bp., 1901. 300; Connert 1907 147; Szádeczky-Kardoss 1927 146; Makkai László – Mócsy András – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*. I–III. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. I. 531; Balogh 2005 61; Oborni 2016b 72, 74
29. EOE IV. (1597–1601). M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1878. 556–557.
30. EOE V. (1601–1607). M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1879. 141–142.
31. Egyed Ákos: *A székely jog sajátosságai*. In: Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története*. I. MTA BTK–EME–HRM, Székelyudvarhely, 2016. 366–367.
32. Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt. 1552–1556*. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2002. 104–106; Oborni 2016a 507–513; Uő: *Erdély aranykora. Fejedelmek tündérvirtje*. Rubicon Intézet, Bp., 2021. 227–235.
33. SzOkl. II. 162–163, 165–166; EOE II. 203–204, 206–207.
34. EOE II. 299–300, 362, 367, 371, 375, 377, III. 139, 143, 147, 159, 163, 170, 179, 198, 203, 209, 213–214, 216, 226, 231, 234, 365, 367, 371, 374, 376., 392., 402, 417, 420, 423, 447, 449, 460–461, 469–471, 485, 494–495.
35. SzOkl. II. 162–163; EOE II. 203.
36. Baranyai Decsi 258–259.
37. TT 1880 790; Szádeczky 1893. 314; Demény 1979b 120–121.
38. SzOkl. IV. 152–153, V. 170; Nemz. Társ. 1837 182–183.
39. Baranyai Decsi 259; Demény 1979b 124; SzOkl. IV. 153–154, V. 171; Nemz. Társ. 1837 182–183.
40. SzOkl. II. 166; EOE II. 207.
41. EOE II. 344–345; EOE III. 204, 223, 227, 392, 487.
42. Demény 1979b 124.
43. Baranyai Decsi 260.
44. Oborni 2016b 39–41.
45. Oborni Teréz: *A székelyek II. János választott királyhoz írott folyamodványai (1566–1569)*. In: Biró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta (szerk.): „A Magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát”. *Tisztelegő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. Pázmányos oktatói éve előtt*. Szent István Társulat, Bp.–Piliscsaba, 2020. 67–68, 85, 87.
46. SzOkl. III. 339–341.
47. Oborni 2016b 51.
48. MNL OL P 311 Hatfaludy család levéltára, XVII. 1. 1553–1599 fol. 62v. Trócsányi Zsolt pontatlanul 1594-től datálja Mindszenti Benedek kapitányságát, illetve királybíró-ságát. Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányszata 1540–1690*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivataltörténet 6.) 32.
49. EOE IV. 556.
50. SzOkl. II. 163–164; EOE II. 204–205.
51. Oborni Teréz: *A királybírák szerepe a székely székekben a 16. század második felében*. In: Dáné Veronka – Sipos Gábor – Oborni Teréz (szerk.): „...éltünk mi sokáig 'két hazában'...”. *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Debrecen Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 106–107; Oborni 2016a 513–516.
52. SzOkl. II. 163; EOE II. 204.
53. SzOkl. IV. 153, V. 170.
54. *Erdélyi történelmi adatok*. I–IV. Szerk. Mikó Imre. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 1855–1862. IV. 341.

OBORNI TERÉZ

„...ÚGY VISELJÜK MAGUNK, MINT AZ ÁGON ÜLŐ MADÁR”

Rákóczi Zsigmond uralmának kezdeti esélyeiről

A mikor Hídvégi Mikó Ferenc historiájában Rákóczi Zsigmond 1608 tavaszán bekövetkezett lemondását igyekszik magyarázni, meglepetésünkre kijelenti, hogy Rákóczit valójában az „ausztriai ház” tette fejedelemmé, és lemondani azért kényserült, mert ő maga is „látja vala jól, hogy ha erdélyi fejedelemségét úgy kellett viselni, mint ennek a hazának állapotja kívánná, nem lehetne, hogy a német császárnak is kedvét találhassa, mert két úrnak nehéz kedvét keresni...”¹ Mikó véleménye azért is izgalmas, mert történetírásunk mostanra konszenzusra jutott abban a tekintetben, hogy Rákóczi Zsigmond volt az egyetlen olyan erdélyi fejedelem, akit a rendek ténylegesen is szabad akaratukból – élve szabad fejedelmválasztási (*libera electio*) jogukkal – választottak meg 1607 februárjában, a kortárs pedig úgy érzi, a magyar király és német-római császár támogatása segítette őt kérészerű fejedelemségéhez.² Noha a Rákóczi-dinasztia megte-remtőjének életrajza, pályafutása kellőképpen ismert, Habsburg I. Rudolf királlyal, Mátyás főherceggel és a magyarországi vezérpolitikusokkal kialakított kapcsolata tartogat még érdekességeket. Az a kérdés is felvetődik, hogy Rákóczi miként helyezte el magát a két császár közötti koordináta-rendszerben, hogyan látta saját labilis uralmának esélyeit.

A tanulmány az NKFIH K 139281 jelű projekt keretében készült.

„...az erdéli fejedelmek lakása két hatalmas imperator között vagy, és mind kettőre nézni kell bizonyos móddal és okokkal, hogy egyiknek is ha lehet kedvét ne bontsa.”

A jelen írásban – a terjedelmi korlátok miatt – a fejedelmválasztást követően az 1607. esztendő nyaráig eltelt néhány hetet tekintem át vázlatosan a fentebbi szempontból.

„két úrnak nehéz kedvét keresni”

■ Erdély fejedelmei nemegyszer találták szemben magukat azzal a helyzettel, hogy országuk megtartását a szomszédos nagyhatalmak egyikének vagy másikának, de leginkább mindkettőnek a jóakarata biztosította. A fejedelmek a „két nagy császár” között több-kevesebb sikerrel egyensúlyozva teremtettk meg a biztonságot, és tartották meg országukat. Már Fráter György, akinek a keleti királyság politikai berendezkedésének megszervezését köszönhetjük a 16. század negyvenes éveiben, világosan látta, hogy az egész hajdan volt Magyar Királyság, de még inkább annak leszakadóban lévő keleti része, a két nagyhatalom szorításába került. Az ő felismerését világosabban fejezik ki a Bethlen Farkas történetíró által Báthory Istvánnak tulajdonított – pontosabban szólva, a Bekes Gáspár hűtlenségi perének (1575) ítéletlevelébe illesztett – szavak, amelyek szerint Erdélyt, a két nagyhatalom sarkpontjában lévén, megtartani csak mindkét császár jóindulatából lehet. Báthory István trónra kerülésével és helyzetfelismerésével – hogy Cs. Szabó László szavait idézzem – megkezdődött a „nagy erdélyi színjáték”.³ Az az ország kiszolgáltatott helyzetéből szükségszerűen következő, a szultáni és a császári-királyi udvarhoz is alkalmazkodó politizálás, amely esélyt és lehetőséget adott Erdély számára a megmaradásra, és időnként nyugalmas, békésen építkező időszakokat is hozott. Báthory István, miután az erdélyi rendek megválasztották elhunyt uralkodójuk, Szapolyai (II.) János Zsigmond utódjának, zseniális módon járt el: miközben elismerte magát és országát a Porta vazallusának, titokban hűséget esküdött I. Miksa magyar királynak. Báthory azt is tudatta a magyar királlyal, hogy a titoktartásra azért van szükség, nehogy a törökök lerohanják Erdélyt, és esetleg egy újabb vilájetet szervezzenek belőle.⁴ Az egyensúlyozás kényszere, mondhatni, az erdélyi fejedelmek külpolitikai alapelvévé vált, s hogy melyik fejedelem hogyan irányította országa hajóját ezen a viharos tengeren, az nagyban függött a két nagyhatalom közötti aktuális politikai-katonai helyzettől és a fejedelem tehetségétől.

Ahogy a fejedelmeket, úgy az ország vezető politikai köreit, sőt a hétköznapi embereket is erősen foglalkoztatta a kérdés, hogy Erdély melyik hatalomhoz, a „némethez” – azaz a magyar királyhoz és német-római császárhoz – vagy a törökökhöz csatlakozzon-e, vajon melyik hatalom biztosítja erősebben megmaradásukat. Érdekes véleményt formált a kérdésről Borsos Tamás marosvásárhelyi polgár, aki Konstantinápolyban szolgált követként, és alaposabban megismerhette a török világot. Emlékiratában foglalkozott a „német vagy török” kérdéssel, azt vetve fel, hogy nézzük meg, ha leigáznak, melyik hatalomnak nagyobb a bosszúállása, a nyugatié vagy az oszmánoké. A kérdésre azt válaszolta, hogy a nyugatiak, ha győznek, levágnak, de testünket-lelkünket el nem veszik. Ha viszont a törökök győznek, a büntetés az országra nézve könyörtelen. Elveszik mindenünket, az országot a földdel teszik egyenlővé, de ami még ennél is keservesebb, szörnyű és iszonyú rab-

ság következik, ami testünket-lelkünket elveszi, törökké tesz. (Itt Borsos nyilvánvalóan a muszlim vallásra való kényszerítésre utalt.) Aki látja a rabok keserves kínjait – tette hozzá –, meggondolja, hogyan kellene elkerülni a rabságot. Ennek pedig egyedüli módját a törökökkel megőrzendő békés állapot fenntartásában látta.⁵

Erdély kérdéses helyzete Bocskai halála után

■ A nevezetes, a Bocskai-felkelést lezáró bécsi béke (1606. június 23.) értelmében Bocskai István lett az Erdélyi Fejedelemség ura, és országának területét ki is terjeszthette az uralmába adott három vármegyére (Bereg, Szatmár, Ugocsa), illetve a különféle jogcímenek a birtokába kerülő jelentős várra (Tokaj) és néhány településre is (Tarcál, Keresztúr, Liszka) a felső-magyarországi régióban. A békekötéssel az Erdélyi Fejedelemség területi integritása helyreállt, legalábbis Bocskai haláláig, ami a dokumentum aláírását követően alig fél évvel, 1606. december 29-én következett be. Bár I. Rudolf egy a békepontok aláírását követően kiadott oklevélben elfogadta Erdély és a Részek különállását a Bocskai halálát követő időkre is, a haláleset után azonban a magyar király és a prágai udvar álláspontja Erdéllyel kapcsolatban azonnal megváltozott. A megegyezés szövegében az Erdélyt érintő, helyesebben szólva a „Bocskay úr személyét és az ő kielégítését” illető paragrafusok,⁶ már címükben is jelezték, hogy az itt következő feltételekről a magyar király valójában Bocskaival mint magánszeméllyel egyezett meg. Az ezeken belüli 3. § kimondta, hogy ha Bocskainak nem születne fiúgyermek, halála után minden számára átengedett terület visszazáll a magyar királyra. Erre a paragrafusra pedig kétségtelenül lehetett építeni azt az érvelést a későbbiekben, hogy a fejedelem halálával a neki átadott részek igenis vissza kell, hogy térjenek a királysághoz.⁷

Szekfű Gyula, az 1935-ben megjelent *Magyar Történet*-ben, ámbár igen finoman fogalmazott, és Bocskait az egyedül alkotóképes magyar vezérpolitikusként mutatta be, mondataiból mégis kiérződik, negatívan értékelt a fejedelem ama törekvését, hogy egyfajta „Kis-Magyarországot” akart létrehozni a hajdan volt Magyar Királyság keleti részeiből. Azzal a törekvéssel ugyanis, hogy Erdélyt újabb felső-magyarországi területekkel akarta bővíteni, sőt sikeresen bővítette is, politikailag sokkal erősebb államot akart belőle kovácsolni, mint a korábbi fejedelemség volt, mégpedig az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt. Mindez, Szekfű értékelése szerint, az Oszmán Birodalom további térnyerését szolgálta volna. Ebbe a koncepcióba illeszthető Trócsányi Zsolt kevésbé sarkos véleménye, amely szerint egy felső-magyarországi nagybirtokos főúr Homonnai Drugeth György utódként való kijelölése Bocskai részéről nyilvánvalóan Erdély és Felső-Magyarország remélt összeolvadásának és egy jóval nagyobb fejedelemség kiépülésének vágyát hordozhatta magában.⁸ Gyorsan tegyük hozzá, anélkül, hogy efelé vinnénk el a gondolatmenetet: Bocskai politikai végrendeletében világosan megfogalmazta, miként képzei el az Erdélyi Fejedelemség jövőbeni létének értelmét, a magyarság életében betöltendő szerepét, és annak nem az oszmán hatalom térnyerésének megsegítése volt a célja.⁹

Rákóczi Zsigmond kerül Erdély élére

■ Rudolf és a királyi udvar Bocskai halálát követően tehát abból az álláspontból indult ki, hogy a bécsi béke Bocskai személyére és az ő kielégítésére vonatkozó pontjai érvényüket veszítették. Erdély visszatért a Szent Korona és a magyar király felségjogai alá. Az erdélyi rendek viszont azonnal élni kívántak szabad fejedelemségre választó jogukkal, amelyet annak idején, még 1567-ben II. Szelim szultántól kaptak meg, és ezt követően iktattak törvénybe.¹⁰ Erre a jogukra és felhatalmazásukra jól emlékeztek az erdélyiek, de a kívülről a fejedelemségre pályázók, köztük a Bocskai által fejedelmi utódként kijelölt Homonnai Drugeth Bálint is, aki, miként egy Imreffy Jánosnak írott levelében fogalmazott: „Tudja kegyelmed: *szabad választások vagyon*. Azért ne gyűjtessen kegyelmed reájok hadat; tudják ők, kit kell magoknak választani. [...] Olvassa meg kegyelmed az erdélyi és magyarországi krónikát: szabadok ők magokkal.”¹¹

A Rákóczi mint országos főkapitány és kormányzó által januárra összehívott kolozsvári részországgyűlésen a rendek ismételten kormányzóvá (*gubernator*) választották, addig, amíg a fejedelemségre választás meg nem történik, hétfős tanácsot rendeltek melléje, amelyben két meghatározó politikus, Sennyey Pongrác és Kornis Boldizsár egyértelműen Habsburg-párti volt. Ennek ellenére vagy talán éppen ezért az erdélyi rendek egyértelműen Rákóczi mellé álltak, kifejezésre juttatták, hogy őt szeretnék fejedelmüknek, egyúttal – szokás szerint – felkérték, hogy követet küldjön mind a Portára, mind pedig a császári-királyi udvarba. Előbbi így indokolták: „holott pedig az mi az hazának állapotja, isten után derékképpen a Portától függ”, a követek hivatkozzanak az erdélyi rendek szabad fejedelemségre választó jogára, és kérik a szultáni udvarban, hogy azt a fejedelmet erősítsék majd meg, akit az ország választ.¹² A magyar királyhoz indítandó követséget pedig ilyen gondolatokkal indították útjára: „Miert hogy az mi eleink, kik az hazát feliciter gubernálták, mindenkoron a keresztyénséghez egyességet, obsequiumot [engedelmességet] mutattanak”, ezért kérik a magyar királyt és keresztény császárt, engedje meg ő is a *libera electio* jogának gyakorlását, és tiltsa meg, hogy ezt a rendet a különféle személyes indíttatásból arra aspirálók megháborítsák. Végezetül kijelentették, hogy „holott az országnak mind az két császártól szabad választása vagyon engedve, az mikor annak ideje leszen és generális gyűlést hirdetnek”, kérik a keresztény császárt, hogy a törökökkel nehezen kialakított békét is tartsa meg.¹³ A rendek Rudolf császárnak a részországgyűlést követően néhány nappal hasonló tartalmú levelet írtak, amelyben kérték, hogy a szabad választás jogában tartsa meg őket.¹⁴

Ez a levél azonban még nem érkezett meg a királyhoz, amikor az udvar már kinyilvánította, hogy onnan szeretnék meghatározni a következő erdélyi fejedelem kilétét. Szinte ugyanebben az időben kelt ugyanis Mátyás főherceg parancslevele az erdélyi rendekhez, amelyben arra intette őket, hogy várják meg a magyar király rendelkezését az Erdély élére állítandó személy kilétét illetően, nehogy Erdély Magyarország testéről elszakíttassék („*a regno Hungariae tanquam corpore suo avellatur*”).¹⁵

Az erdélyi rendek azonban ezt nem várták meg. Az 1607. február 8-ára meghirdetett egyetemes rendi gyűlés három nappal később meg is kezdte a munkáját, és 12-én megválasztotta Rákóczi Zsigmondot Erdély fejedelmévé. A rendek itt először – helyesebben már a Rákóczit gubernatorrá választó januári részgyűlésen – követelték maguknak és most deklarálták is, hogy a fejedelem az ország dolgaiban velük együtt hozzon döntéseket. Bár ez a kívánalom a későbbi erdélyi fejedelmi *conditiókban* is gyakorta feltűnt, Rákóczi Zsigmond uralkodásának rövid időszakában ténylegesen meg is valósulhatott. Fontos megemlíteni, hogy az összegyűlt rendek megerősítették szövetségüket (*foedus perpetuum super unionem*), és hangsúlyozták, hogy a nemzetek között bármely országos közügyben az egyetértést kell előmozdítani, de kiváltképp a fejedelmek megválasztásában kell egyesült erővel és megegyezéssel a béke és a nyugalom érdekében eljárniuk.¹⁶ Erre nem csupán a három nemzet törvényhatóságai képviselőinek, hanem a szabad városoknak – Kolozsvár, Torda, Enyed, Maros- és Kézdivásárhely, Várad, (Nagy)Bánya, Dés, Karánsebes, Lugos és Huszt – is esküt kellett tenniük.¹⁷

Fejedelemmé választását követően Rákóczi szinte azonnal értesítette Rudolf császár-királyt a történekről, elmondva, hogy az erdélyi tartomány (*provincia*) három rendje február 11-én gyűlt össze Kolozsvárott, és hogy bár ő egyáltalában nem gondolt erre, másnap fejedelemmé választották.¹⁸

A Porta hozzáállása

■ Noha a Porta eredetileg Homonnai Drugeth György nevére állította ki az Erdélybe küldendő *berátot* (azaz kinevező okiratot) – miként Papp Sándor kutatásaiból tudjuk –, de egy követtel azt az üzenetet is megküldték, hogy engedélyezik az erdélyieknek a szabad fejedelmválasztást. Ahmed szultán levelét a török követ február 22-én Gyulafehérváron adta át az erdélyieknek. A későbbi hetekben azonban az oszmán birodalmi vezetés még mindig inkább Homonnait szerette volna Erdély fejedelmi székében látni, mégpedig abban a reményben, hogy a Bocskai által megszerzett felső-magyarországi részeket is uralni tudja majd. Ennek érdekében még a királyi címmel is kecsgették. Homonnai, aki maga is nagy ambícióval szállt be a fejedelemségért folyó küzdelembe, Rákóczi megválasztását követő hetekben el is indult, hogy trónigényét valóra váltsa. Tehette ezt annál inkább, mert magáénak tudhatta a törökök támogatását. A szultán ugyanis a fentebb már említett írásos üzenetében a választást követően is kiállt Homonnai mellett, bár a levele végén inkább már arra az álláspontra jutott, hogy végeredményben nekik mindegy is, ki lesz az erdélyi fejedelem, csak egyezzenek meg valahogyan, és újabb vérontás, háborúskodás ne legyen: „Kedves barátom, nagyságod Homonnai Bálinttal atyafiak vadtok, *valamelyitek az fejedelemségben marad, minékünk nincs ellenünk*, csak hogy köztetek háborúság ne induljon, és az ti köztetek való háborúság miatt az ország és a község ne romoljon, hanem valamint s valahogy az két országnak akaratjából megigyenessedjete, vagy ő, avagy nagyságod egyiteknek a fejedelemség kívánásnak békét kell hagynotok.”¹⁹

Egy 1607 nyarán Ali budai pasától Rákóczihoz írott levél egyértelműen kinyilatkoztatta a Porta Erdéllyel kapcsolatos álláspontját. A pasa magyarázatot kért arra az őt rendkívül megdöbbentő dologra, hogy Mátyás főherceg a neki írott levelében megtiltotta, hogy bármilyen kapcsolatot fenntartsion az erdélyi fejedelemmel. Ezt a pasa teljes értetlenséggel fogadta, hiszen, mint írta: „Erdély az hatalmas győzhetetlen császárunknak régi országa lévén, és felséged mi barátunk ott fejedelem lenne, ez ilyen írásban mit akarjanak, mi meg nem érthetjük.”²⁰ Rákóczi az esztendő nyarán újabb követséget küldött a Portára, folyamatosan igyekezve elfogadtatni uralmát a Portán, és megszerezni a maga számára az ahdnámét, hűségnyilatkozata mellett Lippa és Jenő várának átadását is megígéri, de csak időt nyert, tényleges támogatást nem.²¹ 1607 nyarának végére számára is egyértelművé vált, hogy a szultáni udvar mást látna szívesen Erdély trónján.

Erdély végül is a magyar királyé?

■ Rákóczi helyzete a megválasztását követően nem könnyen stabilizálódott, hiszen a fejedelemségre aspiráló másik két jelölt, Homonnai Drugeth György és Báthory Gábor céljait és a mögöttük álló támogató külső erők nagyságát nem lehetett pontosan tudni, sőt mindkét nagyhatalom irányából támadásoktól lehetett tartani. Rákóczinak folytatnia kellett tehát a „nagy színjátékot”, azaz a két császár felé irányuló egyensúlypolitikát. Eközben az országon belül a rendek hatalmának szokatlan erősödése következett be, de az új fejedelem a belső nyugalom helyreállításával és a rendek igényeinek kielégítésével ügyesen megbirkózott.

1607 tavaszán a királyságban nem csillapodott az Erdély helyzete és a fejedelmi pozíció körüli nyugtalanság. I. Rudolf egyértelműen a magáénak tekintette a keleti provinciát, amit jelzett, hogy a király 1607 nyarán az erdélyi rendeket is meghívta a pozsonyi országgyűlésre, akik végül a későn érkezett meghívó miatt nem tudtak felkészülni és részt venni azon, majd később emiatt mentegették is magukat az uralkodónál.²² Az, hogy a felső-magyarországi rendek miként látták Erdély helyzetét, egy a kassai részgyűlésről – az erdélyi fejedelemség élére Rákóczi megválasztását követően is pályázó – Homonnai Drugeth Bálinthoz küldött követi utasításban érhető tetten. Az 1607 nyarán Kassán összegyűlt rendek ugyanis arra szólították fel Homonnait, hogy ne keresse tovább az Erdélyi Fejedelemséget, mert arra nincs engedélye a magyar királytól, akinek *jurisdictio*ja [itt: felségjoga] van Erdélyre nézve, sem pedig a rendek meg nem választották.²³

1607. május 13-án, Rákóczi fejedelemmé választását követően két hónappal kelt Thurzó Györgynek az a politikai véleménye, amelyben Erdély és az erdélyi fejedelem jogállásáról értekezett. Ebben kifejtette, hogy mivel Erdély mindig is a magyar koronától függött, mást tehát ne válasszanak az erdélyiek, mint akit a király kijelöl számukra. (Ekkor Rákóczi már két hónapja megválasztott fejedelme az országnak.) Thurzó kifejtette, a bécsi béke érvényét veszítette Bocskai halálával, annak megtartásában az erdélyiek ne is reménykedjenek. Bocskairól mellesleg úgy vélekedett, hogy ő nem választással, hanem erőszakkal szerezte meg Erdélyt, és a magyar király az ún. bécsi

egyezményben csak a nyugalom és a „csendesség” érdekében egyezett meg vele, a korona jogairól is lemondva, a vele kötött megállapodás már csak ezen okokból sem lehet érvényes, „úgy hogy Erdély azon Magyarországnak koronás királyához, az kitől azelőtt függött, szállott”. Ami pedig a szabad választást illeti, érdemes Thurzó véleményét szó szerint idéznünk: „Az fejedelem-választásban nekik semmi módgyok, avagy alkalmatosságok nincsen, holott római császárnak mint Magyarország koronás királyának consensusa nélkül nincsen ő nekik az fejedelem-választásban szabad electiójok.”²⁴ Végezetül emlékezteti az erdélyieket arra, hogy noha mind Bocskai mind pedig Rákóczi fejedelemmé választásában azzal mentegették magukat, hogy erre rá voltak kényszerítve a törökök által, most várják meg őfelsége kegyelmes resolútióját ebben az ügyben, mert „őfölsége is lám, mind Homonnay uramat, mind pedig Báthory Gábort már sedálta [lecsendesítette]. Hol pedig mind ezekkel sem gondolnának, azzal bizonyítják, hogy koronás királyunkkal és Magyarországgal erős hittel lett szövetségeket megállani nem akarják.” Thurzó véleménye egyértelműen képviselte a magyar tanácsosok és a királyi kormányzat Erdéllyel kapcsolatos álláspontját. Mindezt még inkább jelzi, hogy 1607 júniusában Rudolf császár-király Báthory Gábort Erdély kormányzójává nevezte ki.²⁵

Az 1607. júniusi országgyűlésen Rákóczi még mindig hatalma külső stabilizálásának fontosságáról igyekezett meggyőzni a rendeket. Fejedelmi propositiójában a következőképpen szólt: „Régi experientia, és hazátoknak romlottsága eléggé megtanította kigyelmeteket immár, hogy az erdéli fejedelmek lakása két hatalmas imperator között vagyon, és mind kettőre nézni kell bizonyos móddal és okokkal, hogy egyiknek is ha lehet kedvét ne bontsa.”²⁶

Ezzel párhuzamosan a királyi udvar és az erdélyi rendek, illetve Rákóczi közötti, Erdély közjogi státusára vonatkozó tárgyalások is folytatódtak. 1607 nyarán Sennyey Pongrác vezetésével követség érkezett a prágai királyi udvarba, amely július elején adta be felterjesztését a császárhoz. A követség fő célja Rákóczi fejedelemségének elfogadtatása, neki a szokásos cím megadása és az Erdélyi Fejedelemséget a Magyar Királysághoz – I. Ferdinándtól kezdve Báthory Zsigmondig – fűző közjogi helyzetnek az ismételt visszaállítása volt.²⁷ Rákóczi, aki már korábban is kifejezte a magyar király irányában alattvalói helyzetét, a követséggel most is megüzente, hogy ha őfelsége úgy kívánja, ő egy órát sem marad többet az Erdélyi Fejedelemségben.²⁸ A Prágában egészen szeptemberig tartó tárgyalásokon Sennyey nem boldogult könnyen, mivel a királyi udvar nem tudta eldönteni, mi legyen Erdéllyel, kit állítsanak a fejedelmi tisztségbe, egy azonban bizonyos, a bécsi béke által kialakított kompromisszumot fel akarták számolni. Rákóczit valóban nem tartották a megfelelő személynek a fejedelemség élén, több jel is arra mutat, hogy helyette inkább Báthory Gábort szerették volna ebben a tisztségben látni. Jegyezzük meg azonban, hogy a valóságtól kissé elrugaszkodott álláspontnak tűnik, hogy a fejedelmek kijelölésében kizárólag a magyar király rendelkezhetett volna. A törökök ereje ugyan meggyengült a megelőző háborús években, de Erdély vazallusi státusa továbbra is fennállt. A prágai visszás helyzetet maga Sennyey Pongrác – akiről tudjuk, hogy korábbi Habsburg-pártisága ellenére Rákóczi megválasztását követően mégis az

önálló Erdélyi Fejedelemség mellett tette le voksát – is érzékelte, nem véletlenül fogalmazta meg Petki János erdélyi kancellárnak írott levelében: „Én úgy veszem eszemben, Erdélyt úgy tartják itt, mint sajátjokat, mitül legyen, azt nem tudom.”²⁹

Maga Rákóczi Zsigmond bizonytalanul induló erdélyi uralmáról akkor jegyezte le gondolatait, amikor egy Ali budai pasától hozzá érkezett levelet továbbított Forgách Zsigmondnak. A levélhez csatolt cédulán arra reagálva, hogy a prágai udvar részéről gyakran illették olyan vádakkal, hogy a törökök embere, így válaszolt: „holott fegyverrel nem jutottam Erdélyhez, nem is ótalmazom fegyverrel én magamat Erdélyben, a mint ennekölte is értésére adtuk: csak úgy viseljük magunk, mint az ágon ülő madár”.³⁰ Rákóczi, miközben igyekezett jó viszonyt fenntartani a Portával, és biztosítani a szultáni udvart arról, hogy Erdély megmaradt hű vazallusaként, Forgách Zsigmondnak írott baráti hangvételű leveleiben egészen másként nyilvánult meg. Egy alkalommal, 1607 nyarán, miután megnyugtatta Forgáchot, hogy őmiatta bizony az erdélyi vajdaságért egy tyúknak sem leszen halála, azaz bármikor készen áll távozni Erdély éléről, így írt: „Bizodalmas komám uram, nyugodjék meg kegyelmed azon, hogy én császár ő felségének szintén olyan igaz hív szolgája, mind szintén zenderei [szendrői], egri kapitányságomban jámborúl szolgáltam ő felségét.”

A fentebbi gondolatmenet zárásaképpen – noha csak vázlatosan áttekintve Rákóczi Zsigmond uralkodásának egyetlen évében Erdély közjogi helyzetéről a császári-királyi udvarral folytatott tárgyalásokat –, arra a megállapításra juthatunk, hogy 1607 nyarán Rákóczi már tudhatta, a „két nagy császár” közötti egyensúlyozó politikája csak részsikereket eredményezett, hamarosan távoznia kell a fejedelemség éléről. Báthory Gábor támogatóinak száma országon belül és kívül is gyarapodott, de a fejedelemségre őt behozó tárgyalások megkezdéséig, 1607 decemberéig még újabb viharos hónapok telnek el.³¹

■ JEGYZETEK

1. Kazinczy Gábor (közli): *Gr. Illésházy István nádor följegyzései, 1592–1603 és Hidvégi Mikó Ferenc históriája. 1594–1613.* Bíró Sámuel folytatásával. Eggenberger, Pest, 1863. 177. (Monumenta Hungariae Historica II. Scriptorum VII.)
2. Trócsányi Zsolt: *Rákóczi Zsigmond.* (Egy dinasztia születése). (A továbbiakban: Rákóczi Zsigmond) Különlenyomat a debreceni Déri Múzeum 1978. évi évkönyvéből. Debrecen, 1979; Hangai Zoltán: *Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond.* Bp. 1987; Szabó András: *Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem. (1544–1608) Kiegészítések egy életrajzhoz.* Történelmi Szemle 1986. 2. sz. 341–350.
3. Cs. Szabó László: *Bevezetés.* In: Makkai László (szerk.): *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről II. Sárkányfogak 1572–1602.* Franklin-Társulat, Bp., é. n. XVI.
4. Részletesebben: Oborni Teréz: *Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575).* In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténet Kutatócsoportja, Bp., 2002. 291–304. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.)
5. Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek.* S. a. r., bev. és jegyz. Kóczyán László. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972. 215–216.
6. Sinkovics István (szerk.): *Magyar Történelmi Szöveggyűjtemény II/1. 1526–1790.* Bp., 1968. 349. A békeszerződés teljes szövege: 349–360.

7. Barta János: *A bécsi béke és a Habsburgok*. In: „*Frigy és békesség legyen...*” i. m. 247–260.
8. Trócsányi: *Rákóczi Zsigmond* 84–85. Vö. Oborni Teréz: *Bocskai erdélyi állama*. In: Jenei-Tóth Annamária – Papp Klára (szerk.): „*Frigy és békesség legyen...*” *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. (A továbbiakban: „*Frigy és békesség legyen...*”) A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat közös kiadása, Debrecen, 2006. 77–88. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII.)
9. Az ezekről a kérdésekről folyó vita máig újabb és újabb hullámokat ver, e rendkívül összetett kérdésben számos történész nyilvánított véleményt, amelyet itt és most nem céloz ismertetni. Az utóbbi évek hatalmas, Bocskairól szóló irodalmából lásd: Nagy László: *Egy szablys magyar úr Genfben: A sokarcú Bocskai István*. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény, 2000; G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter: *Korona fejedelem: Bocskai István és kora*. General Press, Bp., 2006; Szabó András: „*Téged Isten dicsérik*”: *Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme*. Kálvin Kiadó, Bp., 2006; Varga Benedek: *Szemponatok a Bocskai-felkelés ideológiájának európai kontextusához*. Tudományos Konferencia a Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából. (2004. december 6.) *Studia Caroliensia* 2006. 1. sz. 29–41; Pálffy Géza: *Győztes szabadságharc vagy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608)*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2009. (Századok füzetek, 3.); Óze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Hamvas Béla Kutató Intézet, Bp., 2009. 155–233; A vitákat összefoglalja: Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*. KRE – L’Harmattan Kiadó, Bp., 2014; László Andor: *Illésházy István csatlakozása Bocskaihoz*. *Történelmi Szemle* 2017. 3. sz. 379–398; Uő: *Erdély, Moldva és Havasalföld viszonya Bocskai fejedelemségének idején. A román–magyar közös múlt egy fejezete*. Erdélyi Múzeum 2020. 1. sz. 83–98.
10. Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek*. (A továbbiakban: EOE) 2. (1556 sept. – 1576 jan), M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Bp., 1876. 335. (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae II.)
11. Homonnai Drugeth Bálint levele Imreffy Jánosnak, Ungvár, 1607. január 28. Mikó Imre (szerk): *Erdélyi Történelmi Adatok I. Ev. Ref. Főtanoda, Kvártt, [1855], 216–217.*
12. EOE 5. (1601–1607), M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Bp., 1879. 442. (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae V.)
13. Uo.
14. „*quatenus nos in diuturnis et antiquis nostris iuribus et libera electione principatus Transylvaniae [...] non permittat molestare*” Uo. 446.
15. Uo. 448–449.
16. Uo. 454., 457.
17. Uo. 454–455.
18. „*unionem sive perpetuam confoederationem inter tres illas nationes perpetuo duraturam constituerunt et solenni iuramento sibi mutuo in perpetuum consensum praecipue vero in eligendis pro tempore principibus conspirarunt.*” Uo. 463.
19. Ahmed szultán levele Rákóczinak, 1607. február, Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarokori államokmánytár I.* (A továbbiakban: TMÁO) Eggenberger, Pest, 1868. Nr. LIV. 65–68. (Monumenta Hungariae Historica IV. Acta Extera III.)
20. EOE V. 530.
21. Rákóczi Zsigmond levele Petki János székely generálisnak. Kvár, 1607. február 4. *Okmányok az 1607. és 1608. évek történetéhez*. II. Torma Károlytól. *Történelmi Tár* (A továbbiakban: TT) 1867. 104–106; Rákóczi Zsigmond levele a nagyvezírnek, 1607. s. d. TMÁO I. Nr. LVI. 71–74. A fejedelemségért folytatott harcokat összefoglalóan elemzi: Papp Sándor: *Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben*. *Századok* 2008. 807–848; Uő: *Homonnai Drugeth Bálint fellépése Bocskai örököseként*. *Studia Caroliensia* 2006. 1. sz. 133–152.

22. EOE V. 520–521.

23. Komáromy András (közli): *Rákóczy Zsigmond és Homonnay Bálint versengése történetéhez*. TT 1899. 283.

24. Uo. 293–294; V.ö. Trócsányi: *Rákóczi Zsigmond* 99.

25. EOE V. 524.

26. Uo. 487.

27. „in antiquis suis immunitatibus et libertatibus, quibus a tempore D. quondam Ferdinandi imperatoris, usque ad serenissimum Sigismundum Bathorem principem etc. continue usa et gavisus est [...] benigne protegere et conservare dignetur. Petentes etiam humillime, ut nostrum modernum dominum ac principem secundum usitatum liberae nostrae electionis praerogativam concordibus omnium votis et suffragiis electum pro legitimo principe nostro agnoscere, eique titulum quo utitur benigne tribuere dignetur.” Uo. 527.

28. Forgách Ferenc jelentése a Sennyeyvel folytatott megbeszélésről. Uo.

29. TT 1867. 129.

30. EOE V. 531.

31. Uo. 544.

CZIRÁKI ZSUZSANNA

LÁZADÓ TARTOMÁNY?

**Az erdélyi szászok politikai útkeresése
a 17. század elején**

■ „Én, N. N., esküszöm az élő Istennek, hogy az mostani közönséges akaratból közönségesen választott fejedelemnek, az nagyságos Bethlen Gábornak hű és igaz leszek teljes erőm és tehetségem szerint, barátjának barátja, ellenségeinek ellensége, minden ártalmas dolgokat erőnk szerint őnagyságától és az országtól eltávostatni akarunk, és igyekezem, és ha valami ártalomra való dolgokat értek, idejekorán megjelentem őnagyságának vagy tisztviselőinek, *salva tamen extrema necessitate*, és ha őnagysága szabadságunkban, privilegiunkban, uniókban megtart és mindennemű ellenség ellen megoltalmaz, *et cetera*. Isten engem úgy segítjen, mind az szászokat és az magyarokat mindörökkön örökké, ámen.”¹ Ezekkel a szavakkal esküdtek fel az országgyűlésre összehívott erdélyi rendek 1613. október 23-án újonnan választott fejedelmükre, Bethlen Gáborra. A szöveg egy brassói szász tanácsúr, Andreas Hegyes emlékirataiból származik, aki maga is jelen volt az eseményen és részletes beszámolót hagyott az utókorra. Feljegyzéseinek különös jelentőséget ad az a körülmény, hogy az egyik legnagyobb erdélyi szász város magas rangú tisztviselőjeként nemcsak közvetlen szemlélője, hanem formálója is volt az 1610-es évek erdélyi politikájának, melyben a szász rendi nációnak különleges szerep jutott.

**Bethlen rendkívül
válságálló uralmat ala-
kított ki Erdélyben,
melyben a legkevésbé
sem engedte, hogy
a szászok önállósága
és ambíciója az ő
hatalmát is fenyegetse.**

Ugyanezt az esküt tette le Johannes Benkner, a kolozsvári táborban tartózkodó brassói delegáció egy másik tagja és a szász politizálás akkori vezéralakja, akit Bethlen Gábor különös megbecsülése jeleként ekkor fejedelmi tanácsosi rangra emelt. E megtiszteltetés háttérében az állt, hogy Benkner Báthory Gábor fejedelem (1608–1613) uralkodásának utolsó éveiben kiállt Bethlen Gábor mellett, és a szászok anyagi erőforrásait, illetve kiterjedt bécsi és konstantinápolyi kapcsolatrendszerét csatasorba állítva támogatta Báthory megbuktatását, majd Bethlen fejedelemségre emelését. Ugyanezt a Johannes Benknert Bethlen Gábor 1616-ban minden közhivatalától megfosztotta és az árulás bebizonyosodott vádjával száműzte az erdélyi politikából. Élete hátralevő részét a közügyektől visszavonultan töltötte Brassóban. Benkner pályájának alakulása szorosan összefonódott az Erdélyi Fejedelemség 17. századi külpolitikai helyzetével, ezzel együtt a szászság politikai útkeresésével egy konfliktusokkal teli, háborús pusztítással terhelt korszakban. Személyes sorsa és a politikai szerepvállalásában bekövetkezett radikális irányváltások mintegy allegóriaként tükrözik azokat az ellentmondásokat, amelyek a kora újkori erdélyi államot feszítették, s a korszak valamennyi vezető politikusát próbatétel elé állították. Benkner tanácsúr és a szászok útkeresése tehát nem elszigetelt jelenség, hanem egy a kortárs kihívásokra adott számtalan hasonló, szimptomatikus válasz közül.

A szászok helye az erdélyi rendi nemzetek között

■ Az események mélyebb megértése érdekében mindazonáltal ki kell térni az erdélyi szász jelenlétet meghatározó keretekre. Közismert tény, hogy a szászok őseit a 12. század folyamán a magyar királyok telepítették Erdélybe. A középkori „Ostsiedlung” egyik hulláma során érkeztek Nyugat-Európa magas technológiai felkészültségű, népesebb, leginkább németek lakta területeiről. Letelepedésüket a Magyar Királyság sajátos kiváltságok komplex rendszerével segítette, ezért pedig jelentős hozzájárulást várt tőlük a számukra kijelölt terület fejlesztésében. Az akkor még nem szásznak, lefeljebb „teutonak” vagy egyszerűen csak hospesnek nevezett jövevények kezdetben egy tömbben, Szeben – vagyis Hermannstadt, ma Sibiu – körül éltek a beszédesen Királyföldének (Königsboden) nevezett területen, ám hamarosan új telepeket hoztak létre Beszterce vidékén és a Barcaságban. Itt ugyanúgy érvényben volt az uralkodó és telepesei közötti viszonyt szabályozó, II. András királynak (1205–1225) tulajdonított kiváltságlevél (1224), amely lényegében véve az erdélyi szász önrendelkezést alapozta meg Erdélyben. Maguk a szászok a végsőkig ragaszkodtak ehhez a szerződéshez, melynek legfontosabb jellemzői a szabad előljáró-választás, a saját szokásjogon alapuló bírászkodás és az egyházszervezet viszonylagos önállósága voltak. Ezért nagy összegű, egy összegben fizetett adóval tartoztak, részt vállaltak a király hadjárataiban és az ország védelmében. Fontos elvárás volt velük szemben még az a szüntelen és később további gazdasági kedvezményekkel támogatott erőfeszítés, melynek eredményeként az őserdőkkel borított Dél- és Délkelet-Erdélyt rövidesen virágzó faluközösségek és városok hálózatával átszőtt gazdag vidéké változtatták.

Mindezt azért fontos felidézni, mert a középkori magyar királyok és az erdélyi szász közösség között kialakult, kölcsönösségen alapuló viszonyt átmentették az Erdélyi Fejedelemség korába is. Az 1520-as években felbomló középkori Magyar Királyságban a szászság már egy igen erős, technológiai és kulturális szempontból nyugat-európai mércével mérve is fejlettnak minősülő, kiterjedt kereskedelmi tevékenysége folytán gazdag és teherbíró közösségnek számított. De ennél is többet nyomott a latban, hogy a gazdasági erőforrásokhoz meggyőző politikai cselekvőképesség társult. A Szász Univerzitás (Sächsische Nationsuniversität), vagyis az Erdély-szerte szétszórott tömbökben, de mégis azonos jogon élő szászok egyetemes közössége az erdélyi tartomány három rendi nemzetének egyikét adta, azaz a király – később a fejedelem – mellett az erdélyi politika fajsúlyos szereplőjének számított. A szászok, együtt a magyarok és székelyek hasonló előjogokat bíró rendi csoportosulásaival az erdélyi tartomány közjogi gerincét képezték, a külső ellenség és a központi hatalom túlkapásai ellen kötött szövetségük – uniójuk – a középkori kiváltságokon alapuló rendi berendezkedés mintáját követte.²

Az ily módon élvezett előnyös közjogi státus nem csupán gazdasági és politikai téren jelentett nagyfokú önrendelkezést, de közvetve figyelemreméltó kulturális autonómiát is biztosított. A szászok nyelvükben, szokásaikban, sőt felekezetükben – egyöntetűen a reformáció lutheri ágát követték – általában eltértek a környező magyar, székely és román lakosságtól. Míg a szász rendi nemzet a Magyar Királyság – később az Erdélyi Fejedelemség – integráns, cselekvő részét képezte, ezer szállal kötődött Európa német ajkú magterületeihez, különösen a Német-római Birodalom déli kereskedővárosaihoz, nagyobb protestáns oktatási centrumaihoz, továbbá a Habsburg Monarchiához. A szászok „németes” volta a 16. század pártharcaiban emelkedett sorsdöntő jelentőségre. 1526 után Habsburg Ferdinánd (1526–1564) és Szapolyai János (1526–1540) a magyar trónért folytatott kielezett küzdelmében előbbi támogatták, legalábbis kezdetben. A két király harca egyúttal két világhatalom – az Oszmán és a Habsburg – több évszázados konfliktusát vezette be a Kárpát-medencébe. Az elhatalmasodó konfliktus erdélyi nyitányaként Szulejmán szultán, főként pedig vazallusai, a román fejedelmek is bekapcsolódtak a küzdelembe. Az oszmánoknak kedvező erőviszonyok következtében a régi magyar királyságról nemcsak a hódoltságként ismert részt szakították le, hanem leválasztották az erdélyi tartományt, amely Konstantinápoly laza függésében, oszmán vazallusállamként élt tovább, jóllehet elviekben a Magyar Királysághoz tartozását sem tagadta meg. Végző soron hasonló kettősség jellemezte az erdélyi politikai elitet, közöttük a szászokat. Azért fontos külön aláhúzni ezt, mert mind a kortársak, mind az utókor előszeretettel illette őket az általánosító „habsburgiánus” jelzővel, ez azonban csak részben fedti az igazságot. Már a Ferdinánd és János király között dúló háborúban megjelent a szász politizálásnak egy „realista” vonulata, mely felismerte az oszmán hadi gépezet erőfölényét és az abból Erdélyre vonatkozó következményeket, így inkább Szapolyai Jánost és követőit, hovatovább az oszmán vazallusi állapotot támogatta. A szász politizálás ezen kettőssége a fejedelemség kori Erdély történetében mindvégig megmaradt: az elit egy része a Habsburg-házból kikerülő magyar királyt, egy másik pedig a korláto-

zott szuverenitással uralkodó oszmán vazallus fejedelmet támogatta. A valóságban azonban hozzátartozik még, hogy ez a megosztottság nemcsak a szászokat, hanem az egész erdélyi elitet jellemezte, s az aktuális birodalmi erőviszonyok nagymértékben közrejátszottak abban, hogy melyik tábor erősödött éppen.³

A szászok és az erdélyi fejedelmek küzdelmei

■ Ilyen viszontagságos körülmények között alighanem a szász náció politikai aktivitásának egyik csúcspontjaként értelmezhető az 1613-as esztendő, amikor a szászok egy drámai fordulatoktól sem mentes fejedelmváltás során végül a győztes Bethlen Gábor, illetve az őt trónra segítő török-tatár hadak mellett sorakoztak fel. Ebben a folyamatban – ha nem is király-, de fejedelmcsinálóként – kitűnik a szász közösség vezetését magához ragadó brassói elit, különösen a fent említett Johannes Benkner, illetve korábbi mentora és legfontosabb harcostársa, Michael Weiss városbíró, aki egy esztendővel korábban éppen a Báthory Gábor ellen folytatott harcban vesztette életét. Az sem vitás azonban, hogy ugyanez a csoport röpké két év leforgása alatt szembefordult maga választotta urával, és már inkább Bethlen Gábor megbuktatásán munkálkodott ugyanazon eszközökkel, amelyekkel Báthory Gábor sorsát pecsételték meg. A hirtelen irányváltás okait vizsgálva éppen annak a két, fent már említett tényezőnek érdemes nagyobb figyelmet szentelni, amelyek koordináta-rendszerként határozták meg a szász politikai cselekvés lehetőségeit. Egyfelől a belpolitikai törekvéseket célszerű abból a szempontból vizsgálni, hogy miként változott az Univerzitás számára létfontosságú szász autonómia a regnáló fejedelem alatt. Másfelől a külkapcsolatok jelentőségét is fontos figyelemmel kísérni aszerint, hogy milyen lehetséges alternatívák jelentek meg Erdély, hovatovább a szászok külpolitikai mozgásterében, amelyek szükség esetén a belpolitikai lehetőségek növelésével kecsegtettek.⁴

Bethlen Gábor és a szászok kapcsolatát szintén célszerű ebben a viszonyrendszerben vizsgálni, gyökerét pedig a századforduló nagy háborús konfliktusában, a tizenöt éves háborúban kell keresnünk. 1594-ben az Erdélyi Fejedelemségben nem először – és nem is utoljára – felerősödtek azok a hangok, amelyek elképzelhetőnek tartották az oszmán vazallus állapot felszámolását. Báthory Zsigmond fejedelem (1586–1602) erőszakos cselekedeteket sem nélkülöző politikája a Habsburgok szövetségében háborúba vitte Erdélyt az Oszmán Birodalom ellen. A szászok támogatták a fejedelem törökellenes tervét, két képviselőjük Bocskai István kíséretében jelen volt a szövetséglevél aláírásánál 1595 elején Prágában: egyikük Albert Huet, az egyetemes szász közösséget vezető szebeni királybíró, a másikuk Michael Weiss, a fiatal és törekvő brassói tanácsúr. Mindketten jól ismerték a Habsburgok udvarát, mert – a 16. századra jellemző szász peregrinációs gyakorlat szerint – hosszabb ideig szolgáltak II. Rudolf (1576–1608/1612) és elődei környezetében, mielőtt megkezdték volna hazai közéleti tevékenységüket. Huet és Weiss jelenléte felhívja a figyelmet arra, hogy a szászok két legjelentősebb, gyakran egymással rivalizáló városa, Brassó és Szeben egyöntetűen kiállt a Báthoryak

háborúpárti tervei mellett és az egész szászságot maguk mellé állították ebben a kérdésben. Ez az egység azonban néhány év alatt szertefoszlott, ahogyan az oszmánellenes háború sikeréhez fűzött túlzó remények is. 1603-tól Erdély lakói felekezetre és nációra való tekintet nélkül szenvedtek a holtpontra jutott Habsburg–oszmán konfliktust kísérő állandó katonai jelenlét és kisebb-nagyobb összecsapások pusztításaitól. A szászoktól – ahogyan Erdély többi népétől – rengeteg anyagi és emberáldozatot követelt a portyázó katonaság fosztogatása és kegyetlenkedése, akár Habsburg-, akár oszmán zászlók alatt érkeztek. A Habsburg-szövetség elleni utolsó, Székely Mózes vezette felkelést 1603-ban levertek, ám a magyarországi háború még tartott, így az Erdélybe küldött Giorgio Basta sem jelentett egyebet a háborús állapot fenntartásánál, sőt a Habsburg-kormányzat csak tetézte az addigi bajokat. Az elhúzódó krízis a szászok szemléletében is jelentős változást hozott: a háború kezdetén még egységesnek tűnő szász álláspont darabokra tört. A 16. századi válságokban kialakult pragmatizmus az egyéni megoldásokat helyezte előtérbe, azaz az önvédelemre képes nagyobb városi közösségek mérlegelték az adott katonai fenyegetést és az aktuális kockázatok alapján döntöttek egyik vagy másik hajdúcsapat, illetve hadvezér támogatása mellett. Sokáig semmiféle megnyugtató megoldás nem látszott a hadakozás befejezésére. Ilyen körülmények között a szászok az Erdélyben 1595 óta dúló háború keserves tapasztalatai alapján rendkívüli bizalmatlansággal fogadták nemcsak a katonai, hanem a politikai rendezésre irányuló újabb és újabb kezdeményezéseket. Bocskai Istvánt felső-magyarországi katonai sikerei és egyre gyarapodó államférfiúi tekintélye ellenére sem fogadták tárt karokkal Szászföldön. Ha belehelyezkedünk a kortársak életvilágába, megérthetjük, hogy ebben valójában semmi meglepő sincs, hiszen a hétköznapi percepció szintjén Bocskai dúló-fosztogató hajdúit semmi sem különböztette meg Giorgio Basta, Vitéz Mihály vagy éppen Báthory Zsigmond ugyanúgy dúló-fosztogató katonaságától. Ám a hadiállapot felszámolásába vetett remény és végső soron az évtizedes pusztítás nyomorúsága végül a szászokat is belátásra bírta, 1604-ben – utolsóként az erdélyi rendek közül – beleegyezésüket adták Bocskai István erdélyi fejedelemmé választásához (1605–1606), egyúttal Erdély oszmán vazallusi állapotának helyreállításához.⁵ Ebben a döntésben szerepet játszott a Szász Univerzitás vezetésében bekövetkezett változás. Az idős, Habsburg-pártiságáról ismert Albert Huet helyett ekkor már Michael Weiss képviselte a szászokat, és megpróbálta egységbe kovácsolni megosztott polgártársait a brassói magisztrátus „törökös”, vagyis a Bocskaival és a szultánnal való kiegyezést támogató irányvonala alapján.⁶

Michael Weiss kétségkívül kora egyik legtehetségesebb politikusa volt, és tevékenysége jócskán túlnyúlt a Barcaság határán. Albert Huet visszavonulása után Brassóban nagyon komoly szász erőcentrumot alakított ki, amely nem nélkülözte sem a gazdasági erőforrásokat, sem pedig a Weiss személyéhez kötődő politikai tőkét. Sikeréhez a városon belül családi és üzleti kapcsolatok révén kiépített támogatói kör is hozzájárult. Maga Weiss eredetileg nem brassói születésű volt, ezért különösen fontosnak bizonyultak a brassói elithez fűződő rokonai szálak. A város legtekintélyesebb dinasztiájának számító Benknerekkel házasság útján került szorosabb viszonyba, ám hamar-

san kiderült, e család tagjai között nagyon komoly politikai szövetségesekre talált, akik nemcsak az országos ügyekben, hanem a magisztrátus rivális csoportjával szemben is támogatták. Mindez rávilágít az erdélyi szász politikai közösség egyik alapvető sajátosságára: a nagy hatalmú városokon belül ádáz küzdelem dúlt a főhatalomért, miközben ugyanezen városok kiélezett helyzetben a Szász Univerzításon belül is eltérő politikai kurzust képviselhetek. Egységes álláspont kialakítására legfeljebb az egész közösséget megrázó történelmi traumák esetében találunk példát. A következő esztendő pedig bőven tartogattak megrázkódtatásokat a szászok számára, hiszen alig múlt el a háború, Báthory Gábor uralkodása alatt (1608–1613) ismét fenekestül fordult fel az élet Szászföldön.⁷

A nagy ellenség: Báthory Gábor

■ A Bocskai István halálát követő évek egyik legnagyobb feszültségforrása az volt, hogy Bécsben korántsem hagytak fel a Magyar Királyság és Erdély újraegyesítésére irányuló tervekkel. Bár a tizenötéves háború bebizonyította, a Habsburg Monarchia még szélesebb európai összefogással sem képes legyőzni az oszmán fegyvereket, Rudolf császár öccse, Mátyás főherceg – 1608-tól király, 1612-től császár – környezetében a harcok kiújulásával és a tizenötéves háborúban kialakított szövetségi rendszer felélesztésével számoltak. A Porta ugyan nem volt érdekelt a háború folytatásában, erdélyi vazallus tartományát mindenestre elszántan védelmezte a Habsburgokkal szemben, és ragaszkodott hozzá, hogy a fejedelemség élén továbbra is hozzá hű uralkodó álljon. Mai fogalmaink alapján Báthory Gábor tehát valódi hidegháborús hangulatban kezdte meg uralkodását, amely rövidesen valóságos összecsapásokhoz és polgárháborúhoz vezetett Erdélyben. Az egyre terjedő belviszály a szászok számára akkor érte el csúcspontját, amikor Báthory Gábor összeesküvéssel és a Habsburgokkal való összejátszással vádolta meg őket, majd 1610 decemberében elfoglalta Szebent, és hatályon kívül helyezte a szász autonómiát. A példátlan tettet a szászok általános felzúdulása követte. Bár Báthory továbbra is élvezte a Porta támogatását, Bécs megpróbált beavatkozni, és 1611-ben katonai segítséget küldött a szászok „megsegítésére”, valójában pedig a fejedelem megbuktatása és egy új, a magyar király hűségét elismerő uralkodó megválasztására. A szászok előtt ekkor már az a cél lebegett, hogy megszüntessék Báthory Gábor szerintük jogsértő uralmát, és helyette olyan fejedelem uralkodjon, aki elismeri rendi előjogaikat, és nem háborgatja kiváltságaik ősi rendszerét. Eközben Báthory Szászföld nagyobb részét uralma alá vonta, csak Brassó dacolt az erejével.⁸

A város így az ellenállás gócpontja lett, falai mögé menekültek nemcsak a szász, hanem a székely és magyar előkelők közül azok, akik valamilyen úton szembekerültek a fejedelem hatalmával. A Weiss Mihály vezetésével megszervezett ellenállás számára világos volt, hogy külső támogatás nélkül lehetetlen dacolni a fejedelemmel. A szövetségesek keresésében a szászok hagyományos, elsősorban kereskedelmi tevékenységük során kialakított kapcsolatrendszerükre támaszkodtak a régió életében meghatározó két nagyhatalom kormányzati székhelyein, Bécsben és Konstantinápolyban, emellett

nem feledkeztek meg a szomszédos oszmán vazallusokról, Havasalföldről és Moldváról sem. Különösen Radu Mihnea havasalföldi fejedelem jóindulata bizonyult értékesnek. Vele Johannes Benkner több alkalommal találkozott, és meggyőzte az egyébként Báthory-barát uralkodót, hogy nemcsak a kereskedelmi kapcsolatok fenntartása közös érdekük, hanem a Portával való folyamatos kommunikáció is. 1611 végére ugyanis a szászok között már mindenki levonhatta a keserű tanulságot, hogy Bécsből a korábbi diplomáciai erőfeszítéseik ellenére sem várható hatékony segítség. Hiába tárgyaltak követeik II. Mátyással, eredményes beavatkozásra a szükséges erőforrások hiányában nem került sor, jóllehet az udvar szívesen megragadta volna az alkalmat az erdélyi tartomány visszaszerzésére. A szászok két irányba keresgélő stratégiájában ezután a konstantinápolyi vonal erősödött fel.

A következő esztendőben a Portával követek útján szinte állandó kapcsolatban álló Brassónak sikerült támogatókat szerezni egy esetleges fejedelemválasztáshoz: Deák Mehmed aga és Magyarogli Ali pasa kiállása mellett Naszúh pasa nagyvezír sem zárkózott el az ötlettől, bár komolyabb haderőt nem bocsátott a szervezkedők rendelkezésére. Annak ellenére sem, hogy a szászok vezette Báthory-ellenes erők Ghiczy András személyében már egy saját fejedelemjelölttel álltak elő. A Brassóba szorult ellenzékre várt tehát a feladat, hogy a Porta által jóváhagyott fejedelemváltást a fegyverek erejével érvényre juttassák. Ez a kihívás azonban nem bizonyult jelentéktelennek még úgy sem, hogy a Havasalföldön eközben Mihnea fejedelmet váltó Radu Șerban jelentékeny katonaságot küldött segítségképpen. A trónját védő erdélyi fejedelem és a hatalmát ellenző erők 1612. október 14-én mérték össze erejüket a barcasági Földvár mellett. Az ütközet Báthory győzelmével ért véget, az ellenállás vezéralakja, Michael Weiss elesett, Ghiczy András rövidesen átállt a fejedelem oldalára. Johannes Benkner ekkor került az események középpontjába azáltal, hogy Weiss halála után ő fogta össze a megmaradt ellenállókat, és továbbra is a fejedelemváltást képviselte.

Bethlen Gábor – mellette vagy ellene?

■ A most már Benkner vezette tábor ugyanezen esztendőben kötötte össze a sorsát Bethlen Gáborral, jóllehet utóbbi személye korábban sem volt ismeretlen Brassó és a szászok számára. 1603-ban Székely Mózes mellett harcolt a brassói csatában, majd temesvári emigrációjából Bocskai István támogatójaként lépett fel, s végül Báthory Gábor egyik meghatározó tanácsura lett. Bethlen 1612 nyarán vezett össze véglegesen a fejedelemmel, egyelőre tisztázatlan okok miatt. Széles körű diplomáciai tapasztalatai és kapcsolatrendszere alapján az oszmán oldalon keresett támogatást ugyanazért, amiért a szászok is: közös céljuk mindenekelőtt Báthory Gábor megbuktatása volt, Bethlen fejedelemségre juttatása csak a korábbi jelölt, Ghiczy András kiesése után kerülhetett szóba. Jellemző, hogy a Porta az 1612-es fiaskó óta csak nagyon nehezen mozdult meg a fejedelemváltók érdekében, hiszen törekvései középpontjában nem Báthory megbuktatása állt, hanem az, hogy Erdélyben nyugalom legyen, és az ország ne szövetkezzen ellene Béccsel. Nagy nehézségek – és még nagyobb ígéretetek – árán 1613 nyarára sikerült csak elérni,

hogy Magyarogli Ali pasa, Iszkender pasa, illetve egy tatár sereg beavatkozon Erdélyben. A legújabb kutatások alapján az látszik, hogy Báthory Gábor ügye még ekkor sem számított elveszettnek, hiszen a pasák „meggyőzhetőnek” mutatkoztak, miközben a fejedelemnek 1611 óta elfoglalt vagy a hajdúhadak fenyegetésének súlya alatt behódoló szász városok és székek után Brassó is a kényszerű békülés jeleit mutatta. Ezen a ponton ismét a felszínre törtek az egész szász elitet szaggató ellentétek. Johannes Draudt brassói bíró, de más szász vezetők is hajlottak a Báthoryval való megbékélésre, főként pedig ellenezték azt, hogy egy esetleges fejedelemváltást török és tatár hadak segítségével valósítsanak meg. Végül azonban Benkner álláspontja diadalmaskodott, aki úgy vélte, már túl késő visszakozni és különben sem volna okos dolog kihasználatlanul hagyni a lehetőséget, hogy a „tirannustól” való megszabadulás mellett az új fejedelem trónra segítőiként a szászok közelebb kerüljenek a hatalomhoz.⁹

Amikor tehát Benkner és a szász képviselők október 23-án letették az esküt új fejedelmükre, Bethlen Gáborra, valóban a győztesek között érezhették magukat annak ellenére, hogy példátlan körülmények között, évekig tartó lázadás, polgárháború és a török-tatár hadak Erdélybe vezetése árán kerülhetett csak sor erre. A szászok álláspontja világos volt: Szeben visszaadását és a szász rendi előjogok helyreállítását követelték, miközben egy, a Báthory Gáborénál együttműködőbb kormányzatot vártak, lehetőleg a fejedelmi hatalom erős rendi korlátozásával. Mint utóbb kiderült, reményeik csak részben váltak valóra. Bethlen ugyan hajlandónak mutatkozott a szász autonómia helyreállítására, de Szeben visszaadását halogatta, s a fejedelmi hatalmat sem szívesen osztotta meg a rendek képviselőivel. 1613 őszén azonban még az optimizmus légköre uralkodott, s Bethlen szemlátomást továbbra is számított a szász tábor vezérére, Johannes Benknerre egyrészt a bizalmatlan szász városok – főként Beszterce és Kőhalom – megnyerése érdekében, másrészt a külpolitikában. 1614-ben őt nevezte ki a linzi rendi gyűlésre küldött erdélyi delegáció élére, melynek célja az volt, hogy trónra lépését tudassa – és elfogadtassa – a gyanakvó és Erdély oszmán megszállását vizionáló Mátyás császárral.

A linzi utazás során azonban Benkner mást is tett. A Báthory-éra tanulságai alapján, úgy tűnik, Bethlen győzelme és a biztató újrakezdés ellenére jónak látta egy másik diplomáciai szál életben tartását. Benkner útközben kitért Bécsújhely felé, ahol Hans von Mollart haditanácsi elnökkel (1610–1619) és a trónörökös Ferdinánd főherceggel folytatott bizalmas megbeszélést. Az erdélyi fejedelem követe itt beszámolt arról, hogy Bethlen háta mögött ő kiépített egy második szövetségesi kört: a moldvai és havasalföldi fejedelmek bevonásával, erdélyi támogatókkal reális lehetőségként írta le Bethlen leváltását abban az esetben, ha „nem válna be” – vagyis eltávolodna Bécsből, és tovább közeledne az oszmánokhoz, illetve – a szászok számára legfontosabb tényező – nem tartaná meg az Univerzitás helyreállítására tett ígéreteket. Utólag akármennyire elrugaskodottnak is tűnik ez az ötlet, 1616-ig elméletileg volt esély a megvalósítására. Uralkodása első éveiben a fejedelem pengeélen táncolva egyensúlyozott a megbuktatására szövetkező, szászokat is tömörítő belső ellenzéke és az őket támogató Habsburgok, illetve a támo-

gatásért cserébe tett ígéreték beváltását – többek között Lippa várának átadását – követelő oszmán méltóságviselők között.

A szászok vezetői a tizenöt éves háború tapasztalatai alapján nagyon magas szinten kapcsolódtak be a nemzetközi diplomáciába, s bravúrosan használták mind bécsi, mind konstantinápolyi kapcsolataikat, akár egymással egy időben. Kiválóan illusztrálja ezt a játszmát egy korábbi, 1612-es konstantinápolyi delegáció, ahol Johannes Benkner egymás után tárgyalt a nagyvezírrrel és Michael Starzerrel, a Habsburgok állandó portai követével egy esetleges behódolásról. A bécsújhelyi találkozó tehát nem nélkülözte a korábbi alapokat, és arra bátorította a bécsi udvart, hogy újabb kapcsolatot keressen a szászokkal. 1614-ben két követet küldtek Bethlen Gáborhoz, ám egyiküket, Erich Lassotát titokban a szászokhoz is delegálták. A követ alaposan felmérte az elégedetleneket, és arra jutott, hogy bár több tekintélyes szász vezető csatlakozott hozzájuk, igazán csak Johannes Benkner és a szebeni Johannes Rhener tűnnek valóban elkötelezettnek. Megjegyezte továbbá, hogy a török támogatás ellenére Bethlen Gábornak egyre nagyobb a népszerűsége Erdélyben. Mindenesetre Benkneréknek sok egyéb mellett volt egy különös érve, amellyel beavatkozásra próbálták készíteni a Habsburgokat. Az oszmánokkal 1613-ban folytatott tárgyalásaik során Magyarogli Ali pasa számtalanszor végighallgatta a Báthory fejedelem elleni panaszait és általában a magyar rendi nációval való viszálykodásukat, majd azzal az ötlettel állt elő, hogy a további konfliktusok érdekében célszerű lenne feldarabolni Erdélyt. Eszerint a szászok önálló tartományban élhettek volna a szultán védőszárnya alatt. Ezt a felvetést állítólag később Szkender pasa is átvette, és 1614-ben arra használta, hogy sarokba szorítsa vele Bethlen Gábort. A szászok, bár eredetileg elzárkóztak ettől a tervtől, Lassotának már úgy tálalták, mint lehetséges fenyegetést Erdély integritására vonatkozóan, és arra számítottak, hogy az egyébként is az Oszmán Birodalom további erdélyi beavatkozását prognosztizáló bécsi döntéshozókat cselekvésre sarkallhatják vele.¹⁰ A szükséges pénz a birodalmi rendek támogatása nélkül azonban kútba estek a Habsburgok háborús tervei, így a szászok Bethlen elleni támogatásának ügye is. Ráadásul a fejedelem ügyes taktikázása felmorzsolta az erdélyi ellenzékét, és akiket szép szóval nem sikerült megnyernie, azokat 1616-ban elítéltette, és száműzte a politikából, közöttük a szászok egyik legaktívabb politikusát és diplomatáját, Johannes Benknert is.¹¹

Két tűz közé szorulva

■ Ezzel a mozzanattal lezárult a szászok különutas politikájának virágkora, amikor a legmagasabb külpolitikai szinten nyílt lehetőségük befolyásolni Erdély sorsát. Az itt csak röviden bemutatott, valójában számos mellékszálon zajló virtuóz diplomáciai játszma azonban nem fedi el a szász világ azon sajátosságát, amelyre már a tanulmány elején megkíséreltük felhívni a figyelmet: egységes szász politika aligha létezett a kora újkorban. Ez a közjogi értelemben véve zárt és egységes, a hétköznapi gyakorlatban viszont nagyon is tagolt közösség rendkívül érzékenyen reagált a régiót érintő birodalmi konfliktusokra és az országon belül lezajló hatalmi változásokra. A Habs-

burg és Oszmán Birodalom rivalizálásában a „két tűz közé szorulás” össztársadalmi élmény volt a régióban, akár kisebb, akár nagyobb politikai közösségekre gondolunk. A 16. század nagy tapasztalata az lehetett az erdélyiek számára, hogy bár a török a veszedelmesebb ellenfél, a magyar király nevében érkező Habsburg-csapatok sem jelentenek elhanyagolható hatalmi tényezőt. A gyakori külső fenyegetésekkel párhuzamba állítható a szászok megmaradásért való küzdelme, ami összekapcsolódott az egész ország lét-harcával. Ebben a szász náció elsősorban a mindenkori erdélyi kormányzatot tekintette legfontosabb partnerének, ám ha érdekeik védelmére ott nem láttak garanciát, máshoz fordultak akár együttesen, akár külön-külön. Esetükben a korszakra és a régióra messzemenően jellemző túlélési stratégia, hovatovább egy, a lehetőségeiket messzemenően kihasználó, rugalmas politikai közösség képe bontakozik ki. A szászok 17. század eleji útkeresése, kül- és belpolitikai aktivitása vitathatatlanul hozzájárult Bethlen Gábor trónra kerüléséhez. A történelmi dráma abban rejlik, hogy az új fejedelem a szászok erőfeszítéseinél semmivel sem kisebb energiával és tehetséggel vetette bele magát a kormányzásba. Bethlen rendkívül válságálló uralmat alakított ki Erdélyben, melyben a legkevésbé sem engedte, hogy a szászok önállósága és ambíciója az ő hatalmát is fenyegetse.

■ JEGYZETEK

1. *Andreas Hegyes diáriuma*. In: Julius Gross (Hrsg.): *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó V. Chroniken und Tagebücher 2*. Commission bei H. Zeidner, Brassó, 1909. 476–477.
2. Georg Eduard Müller: *Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung, 1224–1876. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der ältesten organisierten Minderheit der Gegenwart. Beiträge zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Deutschen in Rumänien*. Im Auftrage des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, 1928. 11.
3. Konrad Gündisch: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Band 9*. Langen Müller Verlag, München, 1998. 24–46, 89–93.
4. Weiss élettörténetére magyar nyelven lásd: Mika Sándor: *Weiss Mihály (1569–1612). Egy szász államférfi a XVII. századból*. (Magyar Történelmi Életrajzok sorozat.) Magyar Történelmi Társulat Kiadója, Bp., 1893.
5. *Tagebuch des Petrus Banfi*. In: Julius Gross (Hrsg.): *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó V. Chroniken und Tagebücher 2*. Commission bei H. Zeidner, Brassó, 1909. 419–420.
6. Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2014. 185–194; Maja Philippi: *Michael Weiß*. Kriterion Verlag, Buk., 1982. 26–33, 44–45.
7. Uo. 48–49.
8. Oborni Teréz: *Báthory Gábor megállapodásai a Magyar Királlyal*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debreceni Egyetem – Erdélyt-történelmi Alapítvány, Debrecen, 2010. 111–123.
9. Hegyes: i. m. 469–470.
10. Erich Lassota titkos jelentése II. Mátyásnak. S.d.l. ÖStA HHStA LAbt UA AA Kt. 166-167. Konv. A. fol. 96–112.
11. Cziráki Zsuzsanna: *Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613)*. Századok 2011. 4. sz. 847–876.

KÁRMÁN GÁBOR

ELŐREMENEKÜLÉS: A HARMINCÉVES HÁBORÚ MINT MEGOLDÁS AZ ERDÉLYI FEJEDE- LEMSÉG HATALMI VÁLSÁGÁRA

Bethlen Gábor uralkodása Erdély aranykoraként él a történeti köztudatban. Számos okunk lehet arra, hogy egyetértsünk az évszázadok óta a történetírásban hagyományozódó nézettel: mind a fejedelem külpolitikai eredményei, a magyar királyi cím elnyerése és számos európai udvarral fenntartott kapcsolata, mind azok a sikerek, amelyeket a Bethlen által biztosított béke a gazdaság és művelődés területén hozott, indokolják, hogy kiemelt helyet biztosítsunk neki Erdély legnagyobb uralkodói között. A szaktörténészeken kívül kevesen emlékeznek azonban arra, hogy korántsem volt mindig magától értetődő, hogy a fejedelemről ez az imázs marad fenn: Bethlen Gábor egy évtizedes hatalmi válság folyományaként került az erdélyi trónra és uralmának megtartásához regnálása kezdeti szakaszában számos olyan lépést kellett megtennie, amelyek a korabeli közvélemény egy része (és számos későbbi történész) számára is vállalhatatlannak tűntek. Ahogy Péter Katalin az *Erdély története* lapjain megjegyezte: ha Bethlen Gábor uralkodásának harmadik évében meghal, az erdélyi történelem legsötétebb alakjai között emlegetnék, hiszen Lippa várát úgy kellett átadnia az oszmán hatalomnak, hogy saját helyőrségét ostrommal távolította el onnan.¹ Ráadá-

...szükség volt arra is, hogy Bethlen Gábor virtuóz módon és mindenféle skrupulus nélkül tudjon beszélni minden cselekedetéről, időnként még kudarcáról is a különböző érdekelteknek – mindig teljes mértékben az aktuális közönséghez alkalmazva mondanivalóját.

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

sul a pozíciójáról a Fényes Porta részéről fenyegető veszélyt még ez az extrém lépés is csak ideiglenesen hátrította el. A fejedelem politikájáról szóló összefoglalásokban általában élesen elválnak ennek a gondoktól terhelt, védekezésre koncentráló időszaknak, illetve a harmincéves háborúba való beavatkozásnak a tárgyalása.² Ebben a rövid tanulmányban amellet érvelek, hogy utóbbi nemcsak új korszakot nyit Bethlen politizálásában, de nélküle a fejedelemnek aligha sikerült volna lezárnia uralkodása kezdeti szakaszát és kikeverednie abból a nehezen vállalható kompromisszumokkal járó politizálásból, amelyre a több irányból érkező nyomás kényszerítette.

Az erdélyi fejedelmi hatalom válsága

■ 1597. december 23-án Báthory Zsigmond, Erdély fejedelme lemondott a trónról, és ez az aktus egy olyan folyamat kezdetét jelentette, amelyből egy idő után igen nehéz volt meglátni a kiutat. Noha a huszonöt éves fejedelem Rudolf császárnak adta át a fejedelemség feletti uralmat, a Habsburg-dinasztia nem volt képes megőrizni Erdély feletti fennhatóságát. Báthory a következő évben visszatért, majd 1599-ben újra lemondott, immáron unokatestvére, Báthory András javára. A bíborosból lett fejedelmet fél év múlva Vitéz Mihály erdélyi betörése buktatta meg. A havasalföldi vajda 1601-ben sikerrel verte vissza Giorgio Basta császári generálissal együtt Báthory Zsigmond visszatérési kísérletét, de nem sokkal később szövetségese meggyilkoltatta.³ Az Erdély feletti uralom a következő években a Basta (mint császári helytartó), illetve az egymást követő fejedelem-aspiránsok közötti párharc függvénye volt. Báthory Zsigmond végleg 1602-ben mondott le a trónról Rudolf javára. 1603-ban Székely Mózes személyében újabb jelölt jelentkezett be a fejedelmi címre, a Radu Șerban havasalföldi vajda elleni, Brassó melletti csatában azonban ő is életét vesztette még ugyanabban az évben.⁴ A következő uralkodóváltás Bocskai István felkelésének eredménye volt: a Partiumban indult és Magyarországon nagy sikereket elérő mozgalom folyományaképpen 1605 szeptemberében az erdélyi országgyűlés is fejedelmévé választotta a bihari nagyurat, Báthory Zsigmond korábbi főtanácsadóját.⁵

A tény, hogy Erdély trónjára jóformán minden évben újabb fejedelem került, annak az eredménye volt, hogy a fejedelemség a 16. század utolsó évtizedében csatlakozott az Oszmán Birodalom ellen induló nagy háborúhoz, amelyet tizenötéves háború néven ismerünk. Az instabil személyiségnek bizonyuló Báthory Zsigmond nem volt képes arra, hogy végigvigye kísérletét Erdély, illetve az alárendeltséget fogadó Havasalföld és Moldva kiszakítására az oszmán érdekszférából. Sorozatos lemondásai és a keresztény koalíció kifulladásra a kezdeti sikerek után olyan helyzetet teremtettek, amelyben a három volt oszmán adófizető állam hatalmi vákuumba került, és ezt a régió minden jelentős politikai tényezője a saját javára próbálta kihasználni. Miközben a Habsburgok képviselői újra és újra konfliktusokba keveredtek a fejedelemség politikai elitjével, a Báthory-család tagjai élvezték a császári házzal számos területen ellentétes érdekeket képviselő lengyelek támogatását, a 17. század első éveiben pedig egyre jobban magára talált a Fényes Porta is: Székely Mózes, majd Bocskai István oszmán katonai támogatást élvezett.

A vészjósló tendencia tehát a nagy oszmánellenes háború folyamánya volt, de nem szűnt meg a háborúskodást 1606-ban lezáró zsitvatoroki békekötéssel. Bocskai István ugyanannak az évnek decemberében elhunyt, és noha az erdélyi rendek Rákóczi Zsigmondot választották fejedelemnek (aki korábban helytartóként képviselte Bocskait), döntésükbe vetélytársainak csak egy része volt képes belenyugodni. 1608-ban Báthory Gábor a hajdúk élén, de a prágai udvar támogatását is élvezve mondatta le az öreg fejedelmet.⁶ Gyorsan elveszítette azonban a Habsburgok bizalmát, és 1610 után a Portán is egyre több gyanakvással figyelték Báthory kísérletét arra, hogy hatalmát Havasalföld fölé is kiterjessze. A fejedelem életére törő, 1610-ben megghiúsított széki merénylet után Magyarországra menekült főurak sikerrel tüzelték fel ellene Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitányt, aki a következő évben hadjáratot vezetett Erdélybe, a már korábban említett Radu Şerban vajda támogatásával. Ez a kísérlet azonban súlyos kudarcot vallott. Noha a csehországi emigrációban élő Báthory Zsigmond neve időnként még felmerült mint lehetséges fejedelemé, neki már nem volt lehetősége arra, hogy újra trónra kerüljön.⁷ Oszmán oldalról már hatékonyabbnak bizonyultak a Báthory eltávolítását célzó kísérletek. A fejedelmi diplomatából trónkövetelővé avanszált Giczey András kísérlete a hatalomátvitelre ugyan szintén megbukott, de 1613-ban Bethlen Gábor már oszmán csapatok támogatásával érkezett, és sikerrel taszította le trónjáról a nem sokkal később meggyilkolt Báthory Gábort.⁸

A 17. század első két évtizedében így állandósult az a helyzet, hogy noha elméletileg a két szomszédos nagyhatalom között nem volt nyílt háború, az erdélyi fejedelem uralmát mégis állandó veszély fenyegette mindkét irányból. Magyarországon élő arisztokraták ugyanúgy vonzódnak találták a gondolatot, hogy megkísértsék szerencsésük az uralkodói cím elnyerésére, mint az Erdélyből a fejedelemmel szembeni konfliktusok miatt távozni kénytelen előkelők. A helyzet instabilitásához jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy a fejedelemség nyugati határain immáron letelepített hajdúság továbbra is komoly katonai potenciált képviselt, amely bármikor mozgósítható volt, és bizonyos mértékben önálló politikai tényezőként viselkedett.⁹ Az erdélyi uralkodói hatalom válságát jelzi, hogy hasonló módon viselkedtek a fejedelemség egyes politikai csoportja is: a széles körű autonómiát élvező (és az azok szűkítését célzó kísérleteket nagy aggodalommal követő) szász Universitas az 1610-es évek fordulóján szintén számos alkalommal szembement Báthory Gábor politikájával, követeik egyaránt látogatták a bécsi, illetve a konstantinápolyi udvart.¹⁰

A szászok viselkedése is mutatja, hogy Bethlen Gábor trónra lépésével az erdélyi fejedelmi hatalmat fenyegető trend nem változott meg. Johannes Benkner, aki a korábbi években Báthory Gábor megbuktatásában is szerepet vállalt, továbbra is intenzíven kereste a kapcsolatot a Habsburgok képviselőivel annak ellenére, hogy Bethlen gesztusokat tett az elődje alatt számos sérelmet szenvedett szászok megbékítésére, és Benknernek helyet biztosított a fejedelmi tanácsban. 1616-ban aztán a szász tanácsúr belekeveredett abba a mozgalomba is, amely mindennél plasztikusabban jelezte, hogy 1613-ban nem ért véget a Báthory Zsigmond lemondásával kezdődött folyamat.¹¹

Homonnai Drugeth György, aki Forgáchhoz hasonlóan protestánsként nevelkedett és csak felnőttkorában tért át a katolicizmusra, 1615-től komoly szervezkedésbe kezdett, hogy megszerezze magának az erdélyi trónt. Az 1611-ben kudarcot vallott felső-magyarországi főkapitányhoz hasonló volt azok köre is, akik cselekvésre sarkallták: emigráns erdélyi politikusokon kívül az ekkorra már trónját veszített Radu Șerban vajda is újra feltűnt mellette. Homonnai a lengyel király, III. Zsigmond támogatását is élvezte, a felső-magyarországi vármegyékét azonban nem. Elsősorban rajtuk, illetve a lengyelek moldvai hadjáratának kudarcán múlt, hogy 1616-ban nagyon gyorsan reménytelennek bizonyult Homonnai kísérlete az erdélyi trón megszerzésére.¹²

A Habsburgok részéről érkező nyomás enyhítése

■ Homonnai Drugeth György sikertelen akciója híven mutatta azt, hogy noha Bethlen Gábor elvben már 1615-ben kiegyezett II. Mátyással, a továbbiakban sem volt számára tanácsos biztonságban éreznie magát a Magyar Királyság irányából. A nagyszombati szerződést 1617 nyarán megújították, ez azonban még mindig távolról sem jelentette azt, hogy a fejedelemmel kapcsolatos attitűd alapjaiban megváltozott volna a Habsburg-udvarban. Bethlen hatalomra kerülését II. Mátyás és közvetlen tanácsadói köre úgy értékelte, mintha Erdély a közvetlen oszmán függés előszobájába került volna, és Bécs püspöke, a nagyhatalmú főtanácsadó, Melchior Klesl a következő években is minden követ megmozgatott, hogy a szultán bábjaként kezelt fejedelem eltávolítása lehetővé váljon.¹³ A változást végül az 1618 májusában kitörő cseh felkelés és annak folyamánai hozták meg. A dinasztia, amely éppen csak túlélte létezésének egyik legnagyobb válságát – 1608 és 1612 között Mátyás főherceg egymás után szerezte meg az uralmat a korábban Rudolf császár fennhatósága alatt álló tartományok felett – most ismét nagy megrázkódtatással nézett szembe. A csehek a következő egy évben sikerrel állítottak maguk mellé más Habsburg-tartományokat: az 1619. július 31-én létrejövő *Confoederatio Bohemica* teljesen új államszövetséget hozott létre Csehország, Morvaország, Szilézia, valamint Alsó- és Felső-Lausicz részvételével, immáron a dinasztia nélkül. Egy hónapon belül ráadásul csatlakoztak ehhez a konföderációhoz Alsó- és Felső-Ausztria protestáns nemesi és polgári is, akik ekkoriban még többségben voltak a két tartomány rendjeinek sorában. Nem csodálkozhatunk, ha ebben a szorongatott helyzetben az Erdély elleni fellépés lehetősége háttérbe szorult. Ennek nyilvánvaló jelét adta, hogy a két nagyszombati szerződés után még mindig fennmaradó, gyakorlati jellegű kérdéseket 1619 márciusában a király és a fejedelem küldöttei között Nagy-károlyban létrejött egyezség Bethlen számára megnyugtatóan tisztázta.¹⁴ Ugyanakkor Bethlen Gábor számára világosnak kellett lennie annak is, hogy a fenyegetés nem tűnt el: Klesl 1618 júliusában a nem sokkal korábban (még II. Mátyás életében) magyar királlyá koronázott Ferdinánd főherceg azért vetette fogságba Miksa főherceg segítségével, mert a csehekkel szembeni eljárását nem tartották eléggé határozottnak. Nyilvánvaló volt, hogy a vallási türelmetlenségéről elhíresült Ferdinánd, amennyiben úrrá lesz a cseh felke-

lés okozta zűrzavaron, előbb-utóbb Bethlen számára is komoly fenyegetést jelent majd.

Éppen ezért logikus lépés volt Bethlen részéről, hogy a Habsburgok szorongatott helyzetéből minél nagyobb előnyöket próbáljon kovácsolni. Az 1619 nyarán Pozsonyban üléselő országgyűlés feszült hangulatban zajlott, a felekezeti törésvonal mellett kettéosztódó magyar rendek két táborára közé nemcsak a protestánsok sérelmeinek megoldatlansága vert éket, hanem számos más probléma is, így a király kérése, hogy a magyar rendek támogassák erőfeszítéseit a cseh felkeléssel szemben.¹⁵ Némelyik protestáns úr Bethlen Gábort is megkereste támogatásért, bár ezek száma alighanem jóval kevesebb volt annál, mint amit a fejedelem a későbbiekben hangoztatott. Mindenesetre a fejedelem aligha vállalta volna a kockázatot a hadjárat megindítására, ha 1619 augusztusában Prágából visszatérő diplomatája, az Erdélyben csak Markó vajda néven emlegetett havasalföldi trónkövetelő, Marcu Cercel nem közli vele a hírt: a cseh rendek II. Ferdinánd trónfosztása után szívesen látnák őt a királyi székben. Egy ilyen kedvező ajánlatot Bethlen már nem hagyhatott figyelmen kívül, hiszen ha valóra válik, a lépés alapjaiban rajzolta volna újra Közép-Európa térképét, és még akkor is számítható lehetőséget nyújtott a fejedelemnek helyzete stabilizálására, ha a maximális célkitűzés mégiscsak kudarcot vall.¹⁶

Így Bethlen, noha nem hagyta pikírt megjegyzések nélkül a később megérkező hírt, hogy a cseh rendek 1619 augusztusának végén mégis inkább V. Frigyes pfalzi választófejedelemet választották királyukká, nagyon meg lehetett elégedve a fejleményekkel. Mint az közismert, 1619 szeptemberében meginduló magyarországi hadjárata nagy sikereket hozott, csapatai nem találkoztak jelentős ellenállással, és egyetlen hónap alatt elérték az ország nyugati határvidékét. A novemberben összeülő országgyűlésen a rendek azt is felajánlották neki, hogy Magyarország királyává választják. Ezúttal Bethlen Gábor visszautasította őket, ám egy fél évvel később, 1620. augusztus 25-én, a beszercebányai országgyűlésen mégis elfogadta a megtiszteltetést. Koronázására nem került sor (annak ellenére, hogy a Szent Korona a birtokában volt) – nagy valószínűséggel Bethlen felmérte, hogy ez jelentős mértékben rontotta volna esélyeit egy kompromisszumos békekötésre. Ekkorra ugyanis már jól látszott, hogy távolról sem biztos a siker: a konföderált tartományok csapatai 1620 nyarán már mindenhol defenzívába szorultak a spanyol rokonai, illetve a birodalmi Katolikus Liga csapatai által megtámogatott II. Ferdinánd seregeivel szemben, november 8-án pedig megsemmisítő vereséget szenvedtek Prága határában, a fehérhegyi csatában.¹⁷

Noha a helyzet katasztrófálisnak tűnt, Bethlennek sikerült még egy teljes éven keresztül kitartania II. Ferdinánd csapataival szemben, és 1621. december 31-én a morvaországi Nikolsburgban (Mikulov) olyan békét kötnie, amely noha nem volt képes biztosítani számára összes valaha volt nyereségét, sokkal jobb helyzetbe hozta, mint amilyenben a háború megindításakor volt. A királyi címről le kellett mondania, és a koronát is visszaadta a Habsburgoknak, de hét felső-magyarországi vármegye az uralma alá került, ami jelentősen megnövelte bevételeit és súlyát a régióban. Erdély fejedelmei közül első alkalommal sikerült úgy békét kötnie a királlyal, hogy a szerződés

nem tartalmazta a kitéfelt, miszerint Erdély a Magyar Királyság része lenne.¹⁸ Ráadásul a cseh felkelés összeomlásával és a maradék ellenállás felszámolásával a konföderált tartományok területén II. Ferdinánd feje felül nem tűntek el a viharfelhők: a spanyol beavatkozás, illetve Pfalzi Frigyes megfosztása fejedelemségétől és választófejedelmi rangjától a Német-római Birodalom számos politikai tényezőjének felháborodását váltotta ki. A fragmentált helyi ellenállás mögé a 1620-as évtized közepére nemzetközi koalíció sorakozott fel az angol és dán király, valamint a németalföldi Egyesült Tartományok részvételével. Még ha szövetségük, amelyet az 1625-ben kötött hágai szerződés pecsételt meg, nagy sikert nem is volt képes elérni, de évekig lekötötte a császár erejét.¹⁹ Bethlen Gábor folyamatosan kereste a kapcsolatot a II. Ferdinánddal szembeálló hatalmakkal (1626-ban csatlakozott is szerződésükhöz) és együttműködésüket keresve az évtized során két alkalommal is újra hadat vezetett Magyarországra, 1623-ban, illetve 1626-ban. Noha ezek alkalmával újabb nagy sikereket már nem aratott (sőt az 1624. évi bécsi békében elveszítette Oppelnt és Ratibort, a Nikolsburgban a hatalma alá került két sziléziai hercegséget), nem kellett komolyan aggódnia amiatt, hogy a császár részéről hatalmát veszély fenyegeti.²⁰ Nyugati oldalról a harmincéves háború kezdeti szakaszának kihasználásával sikeresen állította meg azt a trendet, amely 1597 óta erősen megtépázta az erdélyi fejedelem tekintélyét.

Bethlen pozíciójának megerősítése az oszmán hatalom irányában

■ Ennél sokkal meglepőbb, hogy Bethlen Gábor uralmának stabilitását a másik irányból, az Oszmán Birodalom felől is a harmincéves háború első szakasza hozta el. Köztudomású, hogy Erdély fejedelmei közül Bethlen volt az, aki legjobban ismerte az oszmán közeget, és legvirtuózabb módon volt képes alkalmazni az annak keretei között sikerrel kecsegtető stratégiákat. 1613-as fejedelemmé választása előtt hosszú időszakokat töltött a szultán közvetlen fennhatósága alá tartozó területeken: amikor 1603-ban, Székely Mózes bukása után erdélyi előkelők először kínálták meg a fejedelmi címmel, az aktusra a belgrádi emigrációban került sor. Báthory Gábor bukott tanácsuraként is Temesvárra futott a fejedelem haragja elől, és Báthory megbuktatásának érdekében Drinápolyban a nagyvezírral is találkozott.²¹ A tény, hogy személyében az egyetlen olyan erdélyi trónkövetelőt ismerjük, aki saját kezdeményezésére, oszmán katonai segítséggel került trónra, és sikerült is megtartania azt, könnyen arra a feltételezésre sarkallhat, miszerint Bethlen Gábort a Fényes Porta részéről egyáltalán nem fenyegette komoly veszély.

Ennek épp az ellenkezője igaz. Noha Báthory Gábor kiszámíthatatlan politizálása miatt 1612-re elveszítette a szultáni adminisztráció bizalmát, Bethlen Gábornak ahhoz, hogy kihasználja az így támadt lehetőséget, számos kényelmetlen ígéretet kellett tennie, és ezek beváltását csak ideig-óráig tudta elodáztatni. Lippa és Jenő várának visszaszolgáltatása, amelyeket még Báthory Zsigmond vett vissza az oszmánoktól a tizenöt éves háború idején, a Fényes Porta számára presztízskérdésnek számított, és ennek érdekében különböző oszmán előkelőségek szívesen hangoztatták az elvet, hogy ahol egyszer me-

cset épült (illetve ahol a pénteki muszlim ima elhangzott), arról a településről többet nem mondhatnak le. Noha Bethlen Gábor a szultáni kormányzat minden lehetséges fóruma előtt hosszasan bizonygatta, hogy kész a szultán szolgálatára, de instabil uralmát nem veszélyeztetheti a várak átadásával, helyzetét nehezítette, hogy az 1614-ben hivatalba lépő budai beglerbég, Kádizáde Ali pasa kimondottan ellenszenvvel kísérte tevékenységét.²² Az 1606. évi zsitvatoroki béke tető alá hozásában kulcsszerepet játszó Ali pasa jó kapcsolatokkal rendelkezett a Magyar Királyságban is, és a háttérből támogatta Homonnai Drugeth György 1616-os kísérletét Erdély trónjának megszerzésére. A két irányból érkező nyomás kényszerítette rá Bethlent arra, hogy az országgyűlést rábírja Lippa átadásának engedélyezésére – és a már így is hatalmas presztízsveszteséget jelentő aktust, ahogy fentebb említettem, még azzal is tetéznie kellett, hogy a helyőrséget ostrommal kellett eltávolítania, mielőtt átadta az erődítményt a temesvári pasának.²³

Bethlen kiszolgáltatott helyzetét kiválóan jellemzi, hogy a Porta iránti hűségét még ugyanabban az évben egy másik olyan cselekedettel is tanúsítania kellett, amely minden más közegben igencsak rossz fényt vetett rá. 1615-ben több dél-lengyelországi mágnáscsalád magánhadserege vonult be Moldvába, hogy a velük házassági kapcsolatokon keresztül összeköttetésben lévő Movilă család egy tagját tegyék meg vajdának. A letett vajda, Ștefan Tomșa azonban szultáni segítséget kapott, és az oszmán csapatok megjelenése a hadszíntéren a lengyel királyi seregek mozgósításához vezetett. Noha Bethlen Gábor a válság kezdete óta megpróbált kimaradni a konfliktusból (mindenkit biztosítva jóindulatáról és támogatásáról), 1616 nyarán nem állhatott ellen a Fényes Porta részéről érkező nyomásnak, és kénytelen volt csapatokat küldeni Iszkender pasa felvonuló seregei mellé. Noha katonái – követve az erdélyi fejedelmek sokszor látott taktikáját – nagyrészt lekésték a döntő ütközetet, az erdélyiek csatlakozása a szultáni sereghez mindörökre szégyenbélyeget hagyott Bethlen Gábor reputációján a lengyel királyi udvarban, és tulajdonképpen véglegesen lehetetlenné tette kapcsolataik normalizálását.²⁴

Úgy vélhetnénk, hogy Lippa átadásával és csapatok küldésével a lengyel frontra (amelyet a következő évben megismételt, hasonló halogató taktikák bevetésével) a fejedelem leróta adósságát a Fényes Portával szemben, de ez tévedés. Noha továbbra is voltak támogatói az oszmán közegben és nagy ellenfele, Kádizáde Ali pasa 1616 decemberében meghalt, továbbra sem látzott Bethlen Gábor számára kiút abból a kockázatos játszából, amelyet annak elfogadásával vállalt, hogy oszmán csapatok vitték be a fejedelemségre. Az 1618. év során sorozatosan szembesülnie kellett a Jenő átadására vonatkozó igényekkel, és 1619 nyarán diplomáciai helyzete a Fényes Portán már egészen kétségbeejtőnek tűnt: követői folyamatosan küldték neki a híreket arról, hogy már támogatói is úgy vélik, a vár átadása feltétlenül szükséges lesz további uralmának fenntartásához. Egyre többet lehetett hallani Báthory Gábor öccse, András nevét is mint lehetséges trónkövetelőt.²⁵ Ebben a közegben szánta rá magát Bethlen Gábor arra, hogy egy huszárvágással teljesen új helyzetet hozzon létre: beavatkozása a cseh felkeléssel kezdődő válságsorozatba egy csapásra kiemelte a kizárólag oszmán támogatással trónon

maradó és ezért a különböző portai, illetve hódoltsági politikai körök felé kiszolgáltatott fejedelem pozíciójából.

Ehhez persze Bethlennek nem kis kockázatot kellett vállalnia. Noha 1620 elején a szultáni udvarba küldött üzeneteiben többször hivatkozott arra, hogy a nagyvezír engedélyezte számára a hadjáratot, ez csak igen korlátozott értelemben volt igaz. 1619 augusztusában Bethlen követe csak szóbeli jóváhagyást kapott Öküz Mehmed pasától, amelynek pontos tartalma egyáltalán nem volt egyértelmű – és hogy a tény az ekkorra már meggyilkolt oszmán főtisztviselő utóda, Güzeldzse Ali pasa elhiszi-e, vagy sem, szintén erősen kétséges volt. Jenő várának ügye kétségkívül kikerült a portai tárgyalások látóköréből, de az oszmán elit nagyon sokáig nem volt hajlandó állást foglalni abban a kérdésben, támogatja-e az erdélyi fejedelem vállalkozását.²⁶ Pedig Bethlen a maga részéről mindent megpróbált, így például befizette a fejedelemség adóját is, amire már huszonöt éve nem volt példa. A tizenöt-éves háború kezdete óta ugyanis Erdély vagy a lázadás állapotában volt a Portával szemben, vagy az oszmán támogatást élvező fejedelem nem volt abban a pozícióban, hogy beszédhesse az adót, esetleg a Fényes Porta ígerte meg, egyéb hűségről tanúskodó cselekedeteiért cserébe néhány évre elengedi ezt a kötelezettséget. Trónra kerülése után Bethlen Gábor először a Báthory Gábor bukása utáni kaotikus helyzetre, később a lengyel frontot tett szolgálatokra hivatkozva került el az adófizetést, és nem volt egészen elégedett azzal sem, hogy 1619 telén követei túl gyorsan beadták az összeget a Portára, anélkül, hogy előbb megbizonyosodtak volna arról, hogy az aktuális fejedelmük további előnyökhöz jut majd.²⁷

Noha Bethlen Gábor nem keveset ígért (a Magyar Királyság adófizető állammá tétele mellett Csehország oszmán érdekszférába vonását is pedzegette), a portai előkelők nemigen tudták eldönteni, lehet-e hinni szavainak. Ugyanakkor nekik is volt veszítenivalójuk: az 1606-ban megkötött zsitvatoroki béke végrehajtása számtalan esetben hozott napvilágra vitatott kérdéseket, amelyek rendezéséhez újabb és újabb tárgyalásokra volt szükség, a legutóbbit 1618-ban, Komáromban zárták le. Noha Bethlen diplomatai hosszasan győzködtek a portai tisztségviselőket, hogy a békeszerződések nem II. Ferdinánddal, hanem a Magyar Királysággal kötettek (így érvényben maradnak az ellene lázadó magyar rendek támogatása esetén), nyilvánvalóan magas volt a kockázata annak, hogy a Bethlen Gábor melletti kiállással támogatása a Porta egy nagyszabású Habsburg-ellenes háborúba keveredik bele. Ez viszont nem állt az érdekükben, különösen, mivel II. Oszmán szultán (ahogy ez a későbbi fejleményekből kiderült) inkább a sorozatosan ismétlődő moldvai összeütközéseknek akart véget vetni egy nagy lengyel hadjáratral.²⁸

A portai álláspont eldöntetlen volta jelentős mértékben akadályozta Bethlen Gábort nyugati politikájának kibontakoztatásában. A magyar királyi címet a pozsonyi országgyűlésen az ezzel kapcsolatos bizonytalanságok miatt utasította vissza, és az ezen a téren tapasztalható bizonytalanság volt az oka annak a meglepő politikai húzásnak is, hogy 1620. január 16-án – mindössze egy nappal azután, hogy az általa vezetett magyar rendek csatlakoztak a II. Ferdinánddal szemben álló konföderációhoz – kilenc hónapra szóló fegy-

verszünetet kötött a császárral. Noha hagyott magának egy kiskaput, amelynek kihasználásával már áprilisban küldött kisebb csapatokat cseh szövetségeseinek, de augusztus közepéig katonai szempontból tulajdonképpen csak az időt vesztegette, lehetőséget adva ellenfelének szövetségesei aktiválására. A meddő diplomáciai kötélhúzásnak aztán az vetett véget, hogy 1620 augusztusának második felében megérkezett Besztercebányára II. Oszmán levele, amelyben már feketén-fehéren szerepelt nemcsak az az ígélet, hogy a szultán megtartja a békét, de az is, hogy megsegíti az új uralkodót választó magyarokat.²⁹

A Porta attitűdjének megváltozását az okozta, hogy 1620 áprilisában megérkezett Konstantinápolyba Heinrich Bitter a konföderált rendek képviselőjében. Ez még nem az az előkelő követség volt, amit Bethlen Gábor oly sokszor megígért, az általa átadott levelet a pozsonyi országgyűlésre küldött cseh tárgyalóküldöttség vezetője írta, de a szultáni adminisztráció mindenestre meggyőződhetett arról, hogy az erdélyi fejedelem nem a levegőbe beszél. Hogy még alaposabban megismerjék a helyzetet, a követ társaságában saját diplomatájukat is útnak indították, így 1620 júliusában Mehmed aga Prágában meglátogatta Pfalzi Frigyeset. Az általa szerzett benyomások igazolták Bethlen Gábor állításainak igazát, és az a perspektíva, hogy a Fényes Porta szívélyes kapcsolatokat építhet ki a II. Ferdinánd ellen szövetkezett hét tartománnyal, már elég vonzónak tűnt ahhoz, hogy cserébe érdemes legyen kockáztatni a zsitvatoroki békemű felborulását. Különösen, mivel Bethlen Gábor adófizetést is ígért a konföderált országok részéről – bár minden jel arra mutat, hogy az ő tudomásuk és beleegyezésük nélkül.³⁰

Bethlennek mindazonáltal tisztában kellett lennie azzal, hogy a szultáni *fermán* által ígért támogatás valóra váltásához még sokat kellett tennie. Sokat sürgette a konföderált rendek követségének megindítását a Portára, de amikor ennek tagjai végre megindultak Besztercebányáról (a magyar rendek követségének kíséretében) az ügy újabb halasztást szenvedett Karakas Mehmed budai pasa miatt, aki a követség feltartóztatásával próbálta rábírní Bethlen Gábort Vác erődjének átadására (amely szintén a tizenötéves háborúban került újra magyar fennhatóság alá, és amelynek visszaszolgáltatását a fejedelem szintén megígérte). Végül a követség csak a fehérhegyi csata után, 1620 novemberének közepén ért Konstantinápolyba. Noha hosszas tárgyalások után a következő év februárjában elérték, hogy a szultáni díván döntést hozzon segélycsapatok küldéséről Bethlen Gábor mellé, a konkrét katonai akciókat végül jóformán teljesen elszabotálták.³¹

Ez mindenesetre már nem befolyásolta azt, hogy Bethlen Gábor az oszmán hatalmi közegeben többé nem került vissza abba a pozícióba, amelyből 1619 szeptemberében megindította első magyarországi hadjáratát. Noha természetesen a szultáni adminisztrációban az 1620-as években is voltak vele kevésbé szimpatizáló tisztségviselők, általában véve sokkal jobb reputációnak örvendett, mint a korábbiakban. Ennek oka pedig nem az általa uralt terület növekedése volt, hiszen ezt az oszmán döntéshozók éppenséggel fenyegetésként is megélhették volna. Bethlennek sikerült elérnie, hogy hasznos és megbízható embernek tartsák, akinek időnként lehet engedményeket tenni, mert amit cserében ad, az kompenzálni fogja a rövid távú veszteséget.

Az oszmán politikai elit tagjait a fejedelem folyamatosan emlékeztette szolgálataira (és ezzel párhuzamosan politikai ellenfeleit hibáztatta azért, hogy nem lehetett még sikeresebb), és ezek közül is kiemelt helyet kapott az az eset, amelynek hitelét köszönhette: beváltotta 1619-ben tett ígését, és hét olyan „ország” követeit hozta Konstantinápolyba, akik korábban sosem fordultak meg ott.

Az erdélyi fejedelem pedig nem késlekedett kihasználni azt, hogy a Fényes Portán olyan emberként kezelték, aki nagy hasznot hajthat a szultán birodalmának. Az adófizetést a következő években is számos alkalommal el tudta kerülni, és azt is elérte, hogy amikor mégis fizetnie kellett, a Báthory István trónra jutásakor 15 000 aranyra emelt összeg helyett csak a Szülejmán szultán idejében meghatározott 10 000 aranyat várják el tőle. Az általa uralt magyarországi területekért (legalábbis tudomásunk szerint) soha nem követték tőle adót – ellentétben utódjával, I. Rákóczi Györggyel, aki emiatt hosszas konfliktusba keveredett az oszmán adminisztrációval.³² 1623-ban és 1626-ban Bethlen Gábor hadi vállalkozásaihoz már komoly, tízezer főt meghaladó oszmán segédcsapatokat kapott, a korábban ellenséges budai pasák helyére pedig olyanok kerültek, akik lelkesen működtek együtt vele: az 1622 és 1626 között a hivatalt betöltő Szúfi Mehmed pasa és különösen utódja, Mürteza pasa nagyon jó kapcsolatot ápolt a fejedelemmel. Bethlennek még azt is sikerült elérnie, amit senki másnak a fejedelemség fennállása alatt: az 1625. évi gyarmati, majd az 1627. évi szőnyi Habsburg–oszmán béke tárgyalásain erdélyi küldöttek is jelen lehettek (még ha végső céljukat, hogy a békeszerződés Erdély számára is explicit védelmet nyújtson, nem is sikerült elérniük).³³ Az országgyűlés által 1626-ban utódjává választott felesége, Brandenburgi Katalin is megkapta még Bethlen Gábor életében az uralkodói felségjelvényeket a Fényes Portáról: ez a diplomáciai siker szintén egyedülálló volt az erdélyi fejedelmek addigi történetében.³⁴

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Bethlen Gábor hatalomra kerülésekor egy meglehetősen ingatag pozícióhoz jutott: a Magyar Királyság felől újra és újra meg akarták buktatni, az oszmán elit pedig igyekezett kihasználni kiszolgáltatott helyzetét. Az, hogy az 1620-as években már egy teljesen más közegben politizálhatott, legnagyobb részt a Habsburg Birodalomban bekövetkező válságnak köszönhető. Bethlen radikális döntése, hogy előremenekül, és szorongatott helyzete ellenére is vállalja a beavatkozást a cseh felkelésből kinövő háborúba beváltotta a hozzá fűzött reményeket, és nemcsak a keresztény Európában került általa sokkal jobb pozícióba, hanem az oszmán politika világában is. Ehhez természetesen szükség volt arra is, hogy Bethlen Gábor virtuóz módon és mindenféle skrupulus nélkül tudjon beszélni minden cselekedetéről, időnként még kudarcairól is a különböző érdekelteknek – mindig teljes mértékben az aktuális közönséghez alkalmazva mondanivalóját. Ebben nagy segítségére volt, hogy a korabeli kommunikációs csatornák ritkán értek össze; amikor tárgyalópartnerei mégis értesültek arról, mit és hogyan tált a másik félnek, az időnként okozott némi fejfájást a fejedelemnek.³⁵ A közép-európai helyzetben bekövetkező hatalmas változások nem tőle függték, ám alighanem a maximumot hozta ki a körülmé-

nyekből – így lehetősége volt elérni, hogy az erdélyi történelem egyik legsötétebb figurája helyett a fejedelemség egyik legjelentősebb uralkodójaként tartsuk számon.

■ JEGYZETEK

1. Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora (1606–1660)*. In: Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*. Akadémiai, Bp., 1988. (A továbbiakban: Péter: A fejedelemség) 644.
2. Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Akadémiai, Bp., 1969. (A továbbiakban: Nagy: Bethlen) 77–122, 123–447.
3. Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2000. 375–409. (A továbbiakban: Tóth: A mezőkeresztesi csata); Horn Ildikó: *Báthory András*. Új Mandátum, Bp., 2002; Gerald Volkmer: *Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich: Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis einer ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541–1699*. De Gruyter-Oldenbourg, München, 2015. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 56.) (A továbbiakban: Volkmer: Siebenbürgen) 195–241.
4. Tóth: A mezőkeresztesi csata i. m. 410–423; Barta Gábor: *Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606)*. In: Makkai László – Mócsy András (szerk.): *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Akadémiai, Bp., 1988. 529–532.
5. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter: *Koronás fejedelem: Bocskai István és kora*. General Press, Bp., 2006; Nagy László: *Egy szablys magyar úr Genfben: A sokarcú Bocskai István*. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény, 2000; Szabó András: „Téged Is ten dicsérünk”: *Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme*. Kálvin, Bp., 2006.
6. Nagy László: *Tündérváros fejedelme: Báthory Gábor*. Zrínyi, Bp., 1988. 69–107; Papp Sándor: *Homonnai Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben*. Századok 2008. 807–848; Hangay Zoltán: *Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond*. Zrínyi, Bp., 1987. 144–203.
7. Horn Ildikó: *Őnagysága merénylői (Gondolatok egy politikai összeesküvésről)*. In: Violeta Barbu – Tüdős S. Kinga (szerk.): *Historia manet. Volum omagial / Demény Lajos / emlékkönyv*. Kriterion, Kvár–Buc., 2001. 237–256; Uő: *Báthory Gábor belpolitikája: A kutatás problémái*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Erdély-történelmi Alapítvány–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2009. 133–152.; Uő: *Báthory Zsigmond prágai fogsága (1610–1611)*. In: Tusor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Bp., 1998. 266–280; Vörös Péter: *Forgách Zsigmond erdélyi expedíciója 1611-ben*. Hadtörténelmi Közlemények 2011. 864–887.
8. Péter: A fejedelemség i. m. 633–64.; Sudár Balázs: *Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem*. Századok 2011. (A továbbiakban: Sudár: Iszkender) 976–981; Papp Sándor: *Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez*. In: Dáné Veronka et al. (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2014. (A továbbiakban: Papp: Újabb adatok) 36–47.
9. Nagy László – Nyakas Miklós: *Hajdútisztesség tüköre*. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény, 2001.
10. Cziráki Zsuzsanna: *Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613)*. Századok 2011. 847–876.
11. Cziráki Zsuzsanna: *Két világ határán. Johannes Benkner 17. századi erdélyi szász politikus bécsi és konstantinápolyi diplomáciai tevékenysége*. Belvedere Meridionale 2012. 3. sz. 17–35. A kompromisszumra lásd még uő: *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. ELTE, Bp., 2011. 68–74.

12. Borbély Zoltán: *A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez*. In: Dáné Veronka et al. (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2014. 295–309. A katonai eseményekről: Nagy: Bethlen i. m. 88–120.
13. Oborni Teréz: *Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615)*. Századok 2011. (A továbbiakban: Oborni: Bethlen) 877–914; Volkmer: Siebenbürgen i. m. 328–333; Cziráki Zsuzsanna: *Erdély szerepe Melchior Klesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között*. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2013. 77–102.
14. Volkmer: Siebenbürgen i. m. 334–335. A konföderációról: Benda Kálmán: *A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján*. Történelmi Szemle 1984. 3. sz. 448–471.
15. Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. II. A bécsi békekötéstől a linczi békekötésig 1608–1647*. Hornyánszky, Bp., 1891. 144–167; Kármán Gábor: *Das Verhältnis der ungarischen Stände zum Böhmischem Ständeaufstand*. In: Václav Bůžek (hrsg.): *Der Böhmischem Ständeaufstand 1618–1620: Akteure, Gegner und Verbündete*. Aschendorff, Münster, 2021. (A továbbiakban: Kármán: Verháltnis) 291–294
16. A királyválasztási ajánlatról legújabbban: Kármán: Verháltnis i. m. 294–298.
17. Nagy: Bethlen i. m. 150–221.; Péter: A fejedelemség i. m. 661–671.; B. Szabó János: *Bethlen Gábor hadai a harmincéves háborúban: A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében*. 2. rész. Hadtörténelmi Közlemények 2014. (A továbbiakban: B. Szabó: Bethlen) 52–60.
18. Nagy: *Bethlen* i. m. 251–311; Péter: A fejedelemség i. m. 671–675; B. Szabó: *Bethlen* i. m. 60–62.
19. Peter F. Wilson: *Europe's Tragedy: A History of the Thirty Years War*. Allen Lane, London, 2009. 314–423; Georg Schmidt: *Die Reiter der Apokalypse: Geschichte des Dreissigjährigen Krieges*. Beck, München, 2018. 210–343.
20. Nagy: Bethlen i. m. 313–442; Péter: A fejedelemség i. m. 675–680; B. Szabó: *Bethlen* i. m. 62–70.
21. Péter: A fejedelemség i. m. 638–640; Papp: Újabb adatok i. m.
22. Sudár: Iszkender i. m. 982–984.
23. Uo. 984–986; J. Újváry Zsuzsanna: „*Utolsó veszedelmünknek eltávoztatásáért*”: *Adalék Lippa 1616-os átadásának történetéhez*. Ráday Gyűjtemény Évkönyve 2002. 197–207.
24. Sudár: *Iszkender* i. m. 984–988. Bethlen lengyel kapcsolatairól: Kármán Gábor: *Kovacsóczy István orációja 1615-ben III. Zsigmond lengyel király előtt*. Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények 2019. 118–119; Gebei Sándor: *Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához (1622-ig)*. In: Papp Klára – Balogh Judit (szerk.): *Bethlen Gábor képmása*. Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2013. 93–115.
25. Sudár: Iszkender i. m. 988–990.; Péter Katalin: *Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta*. Századok 1983. (A továbbiakban Péter: Bethlen) 1028–1060; Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621)*. Századok 2011. (A továbbiakban: Papp: Bethlen) 926–930.
26. Péter: Bethlen i. m.; Papp: Bethlen i. m. 934–944.
27. Lipták János: *A portai adó története az Erdélyi Fejedelemségben*. Sauter, Késmárk, 1911. (A továbbiakban: Lipták: A portai adó) 29–34; Cristina Feneşan: *Der Harac Siebenbürgens in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Revue des Études Sud-Est Européennes 1996. (A továbbiakban: Feneşan: Harac) 101–103.
28. Papp: Bethlen i. m. 934–944; Sudár Balázs: *Ottoman Auxiliary Troops in Gábor Bethlen's Armies*. In: Kármán Gábor (ed.): *The Princes of Transylvania in the Thirty Years War*. Brill, Leiden, 2022. megjelenés előtt (A továbbiakban: Sudár: *Ottoman*).
29. Papp: Bethlen i. m. 953–954.; Kármán: Verháltnis i. m. 304–306.

30. A részletekre lásd Kármán: Verháltnis i. m. 305–308.
31. Papp: Bethlen i. m. 955–968; Uó: *Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen*. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2013. 104–127; Kármán: Verháltnis i. m. 308–309; Sudár: Ottoman i. m.
32. Lipták: A portai adó i. m. 36–45; Feneşan: Harac i. m. 103–106; Kármán Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. L'Harmattan, Bp., 2011. 140–143.
33. Sudár: Ottoman i. m.; Uó: *Egy harcművész a végeken: Mürtezá pasa*. Hadtörténelmi Közlemények 2020. 259–274; Uó: *Bethlen és az egri pasák*. In: Páli-Herczeg Zsuzsanna (szerk.): *Élet a török hódoltságban. I. Válogatott tanulmányok (2013–2019)*. Kronosz, Pécs, 2022. 128–143; Brandl Gergely – Göncöl Csaba – Juhász Krisztina – Marton Gellért Ernő – Szabados János: *Válogatott források az 1627. évi békeszerződés történetéhez*. Lymbus Magyarisztudományi Közlemények 2017. 151–203; *The Correspondence of the Beylerbeys of Buda 1617–1630*. Ed. by Kármán Gábor et al. Research Centre for the Humanities, Bp.–Faculty of Humanities and Social Sciences, Szeged, 2022.
34. Kármán Gábor: *Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal*. Aetas 2015. 3. 9–35.
35. Almási Gábor: *Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában*. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2013. 315–323.

JAKÓ KLÁRA

„AZ HOLOTT IS MINT BAGLYOK...”

Erdély megmaradását a román vajdák mellett pennával szolgálva

„Ha valami titkos
ártalmas praktikát
érthetnénk akár
honnan is ő Nagysága
és országa ellen, azt
idein értésére adom
ő Nagyságának...”

Egy-egy állam megmaradásáért folytatott küzdelmét hajlamosak vagyunk elsősorban a politikai, illetve hadi események láncolataként felfogni, vagy kiemelkedő személyiségek cselekedetein, eszmerendszerén keresztül vizsgálni, noha a kérdés természetesen jóval összetettebb. Sajátos nézőpontot kínál a társadalomtörténeti megközelítésmód, írásomban ezzel kívánok élni az Erdélyi Fejedelemség korára vonatkozóan. Tudjuk, hogy fennállásának közel 150 éve alatt, a középkori Magyar Királyság széthullását követően kényszerűen létrejött, két hatalom szorításában élő kis államnak szinte folyamatosan a megmaradásáért kellett küzdenie. Ebből a küzdelemből a mindennapok szintjén a társadalom különböző rétegei is természetesen kivették a részüket. Hivatásuknál, az államgépzetben elfoglalt helyüknél, írástudói minőségüknél fogva különleges szerep jutott ebben a hivatalnok értelmiségnek, köztük a külpolitikában foglalkoztatottaknak is. A következőkben azt kívánom vizsgálni, hogy egy sajátos csoportjuknak, a moldvai és havasalföldi vajdák magyar *secretarius*ainak milyen szerep jutott ezen a téren.

A keleti külpolitikában tevékenykedő hivatalnok értelmiségiek legnépesebb csoportjába sorolhatók a portai követek (az állandó és alkalmi követek), tolmácsok, de néhány esetben többen a futárszolgálatot teljesítő,

úgynevezett „*posták*” közül is. Sokszor az ő tevékenységük jelentősen befolyásolhatta a fejedelemség külpolitikai céljainak megvalósítását.¹ A Kárpáton túli vajdaságok külügyi apparátusa nem volt ilyen sokszínű, ott állandó követ híján, paradox módon sok esetben a vajdai kancelláriákon tevékenykedő magyar/latin *secretarius*okat tarthatjuk a fejedelemség külpolitikája képviselőinek, akik szükség esetén tolmácsi szerepkört is betöltöttek. Ahhoz, hogy megérthessük, milyen szerepet játszhattak a vajdai *secretarius*ok a fejedelemség megmaradásáért vívott küzdelmekben, először röviden bemutatnom magát ezt a sajátos „intézményt”.

Secretariusok a vajdai udvarokban

■ A három kis állam szomszédságpolitikáját elsősorban földrajzi helyzetük, szomszédos elhelyezkedésük határozta meg, amely mindenképpen egyfajta egymásra utaltságra ítélte őket, és amely fokozottan érvényesült az oszmán hatalom árnyékában. Köztudomású ugyanis, hogy a vizsgált időszakban mind az Erdélyi Fejedelemség, mind Moldva és Havasalfölde, ha különböző mértékben is, de a Porta vazallusa volt. Az oszmánoktól való függésük ugyan jellegében különbözött, mint ahogyan más volt annak jogi szabályozottsága és az ezzel kapcsolatos gyakorlat is. A három ország cselekvési szabadsága sem volt egyforma, csakúgy, mint társadalmak szerkezete, államapparátusuk struktúrája, működése vagy külkapcsolataik rendszere.² A Portától való függés azonban sok szempontból meghatározta a köztük levő kapcsolatokat is, melyeket alapvetően befolyásolt a két Kárpáton túli ország rendkívül ingatag és változékony politikai vezetése, hiszen 1541–1690 között Moldvában 63 (70), míg Havasalföldén 43 (55) vajdát számoltam össze (a trónkövetelők, egy-két napos trónra jutások nélkül, minden uralmat külön véve, még ha a személy ugyanaz volt is).³ Az erdélyi fejedelmeknek (akik ebben az időszakban 14-en uralkodtak⁴) ilyen körülmények között kellett szomszédságpolitikájukat alakítaniuk ezekkel az országokkal. Mindezeket kitűnően szemléltetik a Radu Mihnea – akkor éppen moldvai vajda – által 1618-ban Béldi Kelemennek írt levelében foglaltak. A vajda arra utal, hogy Bethlen Gábor fejedelem tisztában van az országaik közötti különbséggel, azzal, „hogy az mi dolgunk és állapotunk nem úgy vagyon, mint őnagyságáé, mert őnagysága maga országában vagyon, s bírja úgy, mint magáét, s fizet úgy, mint magáénak, senkitől őnagysága nem vár, nem is félti senkitől országát, hogy elvennie országát valaki, vagy megkérné valaki fejedelemségét, mint az mi fejedelemségünknek, hogy majd száz kérője vagyon egy nap. Bántása is nincsen őnagyságának, annyi s annyi felől valók, mint minekünk, mert az mi adót az mi országon szedünk, szedjük azért, hogy szorgalmatosan és szüntelen parancsolják az fényes Portáról, kik miatt nagy ínségben legyünk mind országostól, Isten mondhatja meg.”⁵

Közismert, hogy a középkorban Moldva és Havasalfölde, valamint a Magyar Királyság között hűbéri jellegű viszony volt. Ez az önálló Erdélyi Fejedelemség kialakulását követően, ha bújtatott formában is, de tovább élt, amint azt a sok fennmaradt, e három ország között kötött szerződés szövege is alátámasztja. Ezúttal nem térek ki ezekre részletesen,⁶ csupán annyit eme-

lek ki, hogy az Erdélyi Fejedelemség vezető rétege már az új államalakulat kialakulásának kezdetén felismerte, hogy a Moldvával és Havasalföldével fenntartott jószomszédi viszony mennyire fontos. Rajtuk keresztül vezetett az út földrajzi értelemben a Portára,⁷ az ő hadseregeiket küldték az oszmánok a fejedelmek megsegítésére vagy megbüntetésére, olykor innen zúdultak át a hegyeken a török, tatár hadak. Nem volt tehát egyáltalán mindegy, hogy kik ültek a vajdai székekben, görögkeletieként bár, de együttműködtek-e az Oszmán Birodalomhoz kötődő másik keresztény állammal, az erdélyivel, adott esetben a nyugati kereszténységgel. Emellett a keletre irányuló gazdasági kapcsolatok szempontjából is fontos volt a Kárpátokon túli országokkal való viszonyuk. A fejedelemség létérdekei fűződtek tehát ahhoz, hogy az alkalmi követségeken kívül legyen valamiféle „érdekképviselő” ezekben a szomszédos országokban. Állandó követtel – az úgynevezett kapitihával –, amint azt már említettem, Erdély egyértelmű módon csak az Oszmán Birodalom fővárosában rendelkezett, bár elszórt adatokból arra következtethetünk, hogy a 17. század végére, a 18. század elejére megjelent az erdélyi rezidensi funkció a Kárpátokon túli országok vajdai udvaraiban is.⁸ Minden jel szerint a korszak legnagyobb részében ehhez hasonló szerepet a Kárpátokon túli országokban a kancelláriáikban tevékenykedő vajdai magyar/latin *secretarius*ok töltöttek be.

A magyar nyelv Moldva és Havasalfölde diplomáciai levelezésében

■ Ahhoz, hogy tisztában legyünk azzal, hogy ez a szerep pontosan mit jelentett, érdemes közelebbről megismerkednünk munkájukkal, tevékenységükkel. Ez a fejedelemség kori diplomáciatörténeten kívül szorosan összefügg az egész magyar nyelvű írásosság, kiváltképpen annak erdélyi fejedelemségbeli fejlődésével. Köztudomású, hogy a mindennapi, gyakorlati életben történő magyar nyelvű íráshasználat legdinamikusabb fejlődő ága a kommunikációt szolgáló levelezés volt. A reformáció térnyerését követően, az 1560-as évektől kezdve az Erdélyi Fejedelemségben a gyakorlat a közélet nyelvén az országgyűléstől kezdve a helyi közigazgatásig az anyanyelvet (a magyart, illetve a szász székekben, városokban a németet) tette szinte kizárólagossá, a latin a jogügyek és a bírászkodás területére szorult vissza, bár például a vármegyei bírászkodás gyakorlatából a 17. század első évtizedeitől kezdve a formulás részek kivételével fokozatosan szintén kikopik.

Tudjuk, hogy a görögkeleti kereszténységhez tartozó Moldva és Havasalfölde kialakulásától fogva a cirill betűs írás világának része volt. Európa nyugati kereszténységhez tartozó országaival való kapcsolataiban azonban rákényszerült a latin betűs írás használatára is. A két Kárpátokon túli vajdaság latin betűs írásgyakorlata tehát a külkapcsolatok szolgálatában fejlődött ki, és legfőbb alakítója is mindvégig ez maradt. Feltehetően a két vajdai kancellária létrejöttét (15. sz. eleje) követő időszaktól kezdve, alkalmazottaik között szükségük volt latinul tudó személyre is. A kezdetben valószínűleg alkalmilag foglalkoztatott írnokokat később felváltották az állandó munkakörrel rendelkező *secretarius*ok. A Magyar és mellette Moldvában a Lengyel Királysággal való kapcsolatok megszilárdulását követően jöhetett létre

mindkét kancelláriában a latin betűs írásos feladatokat ellátó „részleg”. Ennek tagjai a vajdák latin, majd később magyar és lengyel (ez utóbbi Moldvában) *secretarius*ai voltak. Főként kezdetben, nem is ritkán, a latin nyelvű levelezést szintén a lengyel vagy a magyar titkár, tehát azonos személy látta el. A Kárpátokon túli vajdaságok levéltári anyagának nagy méretű pusztulása következtében a moldvai és havasalföldi vajdai kancelláriák működésére vonatkozóan viszonylag szegényes a szakirodalom. Szinte kizárólag Nicolae Grămadă⁹ és Dumitru Ciurea¹⁰ régebbi eredményeire és főképpen moldvai adatokra vagyunk kénytelenek alapozni. A viszonylag kis létszámú kancelláriákban úgy tűnik, hogy a nem cirill betűs írásos tevékenységben foglalkoztatott latin, magyar és lengyel *secretarius* inkább a vajda „személyi titkáráként”, nemegyszer követeként, mintsem a *logofăt* (kancellár) irányítása alatt álló kancelláriai alkalmazottként végezte munkáját. Az általunk vizsgált időszakban, az Erdélyi Fejedelemség korában, a Kárpátokon túli vajdai kancelláriákban kibocsátott levelezésben egyre növekedett a magyar nyelvű *missilisek* száma, a 17. században a fennmaradt ilyen jellegű levéltári anyag nagyobb részét magyarul írták. Ezt a tendenciát a Habsburgok erdélyi berendezkedése változtatta meg, így végül a 18. század első évtizedét követően a vajdaságokkal folytatott levelezésben ismét a latin lett az uralkodó nyelv. A fentebb említett jelenség sokban hasonló a hódoltság korabeli törökök magyar nyelvű levelezési gyakorlatához,¹¹ mindkét esetben idegen államhatalom használta a magyar írást kommunikációs eszközként, a magyart mintegy diplomáciai nyelvként.¹²

Erdélyi deákok a szomszédos vajdaságokban

■ A hódoltsági török hatóságok magyar írásosságától eltérően, ahol általában foglyokat, önként vagy kényszerből mohamedánná lett és török iskolázottságú magyarokat vagy ezek eltörökösödött gyermekeit alkalmazták magyar íródeákokként,¹³ a román vajdák általában kancelláriai gyakorlattal rendelkező, iskolázott erdélyieket fogadtak fel titkárnak vagy íródeáknak. Sajnos tanulmányaikról eddig nem sikerült adatokat találnom, az biztos azonban, hogy az erdélyi fejedelmi kancellária sokuknak jó iskolául szolgált. Az eddig feltárt *secretariusi* életutak ismeretében, de csupán az autográf írások külalakját, színvonalát tekintve is megkockáztathatjuk, hogy a moldvai és havasalföldi értelmiségi szolgálat vonzereje a 16. században volt a legnagyobb. Ekkor általában a legjobban képzett erdélyiek közül verbuválódtak a román vajdák magyar *secretarius*ai.¹⁴ Sok esetben, amint arra a megmaradt források is utalnak, a szomszédos uralkodók az erdélyi fejedelem vagy kancellárja ajánlása alapján megfelelő kancelláriai gyakorlattal rendelkező személyek közül választhattak maguknak magyar *secretariust*. Ahogyan azt Kendi Sándor 1572-ben megfogalmazta: „szegény király [János Zsigmond] adta volt bé neki [Bogdan Lăpuşneanu moldvai vajdának], mint akkori jó szomszédnak” [Dési] István deákot, vagy 1584-ben Petru Şchiopu moldvai vajda egyenesen Kovacsóczy Farkas erdélyi kancellártól kérte, hogy kancelláriája számára egy jól képzett, latinul és magyarul egyaránt kiválóan tudó írnokot küldjön.¹⁵ A név szerint ismert magyar deákok közül többekről tud-

juk, hogy a román vajdaságokbeli tevékenységüket megelőzően az erdélyi fejedelmi nagyobb kancellárián (*cancellaria maior*) tevékenykedtek, ilyen volt például Dési István (1561–1570), Brassai Lukács (1597), Rácz János (1598–1599) vagy Récsei Boér István.¹⁶ Sokuknak természetesen az ismeretlenség homályába vész a neve, de kézírásuk alapján legalábbis tevékenységük időbeli határai azonosíthatók. A levelek írásképét tekintve a legtöbb esetben érthető módon az erdélyi fejedelmi kancellária írásgyakorlatának hatása első ránézésre megállapítható, ugyanez mondható el a formulás részek használatáról,¹⁷ a levelek szerkezetéről is. Vannak közöttük azonban Erdélyen kívüli származású írások is, miként a 16–17. század fordulóján, a Movilák szolgálatában álló Nápolyi Péter,¹⁸ akinek olaszos duktusú írása távolabbi kancelláriai gyakorlatot sejtet, vagy a Nyitra megyei származású Nemeskürti Vitéz László,¹⁹ akinek apja Thurzó Szaniszló későbbi nádor semptei udvarbírója volt, s e minőségében az ottani kancellária is hatásköre alá tartozott. Fia talán ott tanulhatott bele a kancelláriai munkába, de legalábbis elleshette alapvető fortélyait. A levélszövegek vizsgálatából megállapítható tehát, hogy ezek a hosszabb-rövidebb időre Moldvába vagy Havasalföldre átkerült, korszerű deákos műveltségű írástudók az egész magyar nyelvterületen többé-kevésbé rögzült általános formai, helyesírási, nyelvi szokásokhoz igazodva végezték kancelláriai munkájukat.

Vajdák és *secretarius*aik

■ Az idegen nyelvű, így többek között a magyar *secretarius*nak a Kárpátokon túli kancelláriákon belüli helyzete nem tisztázható egyértelműen. Az biztos, hogy nem tagozódtak be a meglévő hivatali hierarchiába. Egyetlenegyet, a havasalföldi Matei Basarab vajda alatt szolgáló Sava *logofăt*ot ismerjük kivételként, aki helyi méltóságot is viselt,²⁰ illetve van egy adatunk arra vonatkozóan is, hogy Simion Movilă moldvai vajdának 1607-ben magyar alkancellárja (*vicecancellarius*) volt Maróti György személyében.²¹ A vajdák főtisztviselőik java részét lehetőleg rokonaik, atyafiságuk köréből toborozták. A magyar deák ebben a körben kívülről jöttek számított. Nyitott még a kérdés, hogy miként történt az alkalmazásuk, kellett-e valamilyen hűségesköt tenniük munkaadójuknak – vagy esetleg az erdélyi fejedelmeknek fogadtak hűséget, mennyi volt a járandóságuk, volt-e ellátmányuk, stb. A Kárpátokon túli szolgálatot általában kifizetődőnek tekintették, de erre vonatkozó adatokat főképpen a katonai szolgálattal kapcsolatban találtam (sok esetben erdélyiek szolgáltak a vajda testőrségében, illetve a hadaiban is, nemegyszer annak vezetője is közülük került ki²²). Valamelyes viszonyítási pontként szolgálhat az a Gyulafi Lestár feljegyzéseiből származó adat, mely szerint 1598-ban havonta 22–30 forint közötti volt fejedelmi *secretariusi* fizetése.²³ A vajdai *secretarius* esetében feltehetően ennél kevesebbel számolhatunk.²⁴ A korban szokásos módon a „tisztviselőknél” javadalmazásuk mellett biztosították a megfelelő élelemellátmányt, esetleg a lovuk számára szükséges takarmányt, ehhez adódhattak az alkalmanként kapott ajándékok.²⁵ Talán nem véletlen, hogy a vajdai írások *secretariusi* szolgálatuk jutalmaként nemegyszer nemességet, birtokadományt nyertek az erdélyi

fejedelemtől (és nem a moldvai vagy havasalföldi vajdától). Jó példa erre Szalánczy János,²⁶ Nápolyi Péter,²⁷ Boér István,²⁸ Mundrai János²⁹ esete. Az is érdekes és a *secretarius* szerepkör „kifizetődőségét” jelzi, hogy olyan levelet is ismerünk, amelyben a moldvai vajda lengyel deákja kínálja fel szolgálatait az erdélyi fejedelemnek.³⁰ Az ügyesebbje akár vagyont is tudott gyűjteni Kárpátokon túli írnokoskodása idején. (Jó példa erre Máté deák, aki II. Rákóczy György 1657-es lengyelországi hadjárata után kölcsönrel vett részt a tatár fogságba esett rabok kiszabadításában.³¹) Itt jegyzem meg, hogy előfordult, hogy a nagyobb hatalmú vajdák egyszerre több magyar *secretarium* is foglalkoztattak, illetve számadáskönyvi adat szerint a vajda feleségének saját írnoke is lehetett.³²

A *secretarius hungaricus* vagy ahogyan a román források nevezték, *pisarul unguresc* legfőbb munkaeszköze írás- és nyelvtudása volt. Ennek révén a külpolitikai történések akaratlan résztvevőjévé vált, tehát az egyszerű kancelláriai deáknál jóval nagyobb befolyással rendelkezett, szerepe több volt a közönséges írnokénál. Amint már említettem, személye szorosán kötődött a vajdáéhoz. Ahogyan az a kézírások összevetéséből megállapítható, tevékenysége többnyire a vajdaváltozásokkal egy időben zárult, azaz uralkodójukkal együtt távoztak „munkahelyükről,” nemegyszer követve őket a száműzetésbe. (Például Dési Istvánt Alexandru Lăpuşneanu többszöri trónra kerülésekor mindig ura mellett találjuk.³³ Radu Şerban havasalföldi vajda³⁴ Nagyszombatban, Bécsben keltezett magyar nyelvű levelezése is ismert,³⁵ s az is, hogy vele menekültek írnokei, Körösbányai Nagy Miklós, Hévízi János. Boér István Constantin Movilát követte Lengyelországba³⁶ vagy Budai Péter 1658-ban Constantin Şerban havasalföldi vajdával együtt menekült Erdélybe³⁷.)

Láttuk tehát dióhéjban az Erdélyi Fejedelemség hivatalnok értelmisége sajátos csoportjának feladatait, munkakörülményeit. Ennek kereteit nyilvánvalóan a mindenkori külügyi szolgálat biztosította. Korábban már utaltam rá, hogy a három szomszédos kis állam kapcsolatait alapvetően a közöttük kötött szerződések határozták meg. Ezek részletezésére most nincs lehetőség, annyit viszont érdemes kiemelni, hogy a középkori Magyar Királyság idejéből származott ez a gyakorlat, és az önálló fejedelemség létét végigkísérte, és az Oszmán Birodalomtól való függés erősödésével párhuzamosan fokozatosan lazuló kötelékké változott. A változás iránya hangsúlyeltolódást jelentett az együttműködés gyakorlati kérdései felé, és a konkrét államközi viszonyok működtetésére irányult.³⁸ Jelentőségükre utal, hogy új fejedelmek, illetve a gyakorta változó vajdák uralomra kerülésekor ezek megkötése/megújítása fontos feladatnak számított, hiszen a jó szomszédosság a fejedelmek választása alkalmával megfogalmazott *conditiók* között is szerepelni szokott.³⁹

Titkok tudói, hírek jelentői

■ E „konföderációk” egyik sarkalatos pontja volt a hírközlési kötelezettség (hasonlóképpen ahhoz, ahogyan ezt a Porta is elvárta Erdélytől és a két Kárpátokon túli vajdaságtól is), melyet Moldva és Havasalfölde uralkodói magukra vállaltak, és amelynek teljesítése valóban igen fontos volt az Erdélyi

Fejedelemségnek (ahogyan az például Matei Basarab havasalföldi vajda hitlevelében is áll: „Ha valami titkos ártalmas practikát érthetnénk akár honnan is ő Nagysága és országa ellen, azt idein értésére adom ő Nagyságának...”⁴⁰) Ennek végrehajtásában igen jelentős szerep jutott a vajdák magyar *secretarius*ainak, akik a Kárpátokon túli országok és Erdély közötti írásbeli kapcsolatok „kivitelezői” voltak a vajda részéről. A hivatalos vajdai leveleknek visszatérően van egy hírközlő része. Ezeknek leginkább külpolitikai jellegük volt, főképpen az Oszmán Birodalomból, Lengyelországból, a tatároktól stb. származó vagy rájuk vonatkozó híreket tartalmazott, de gazdasági-kereskedelmi és vajdaságokbeli belpolitikai, személyi kérdéseket is érintettek. Mundrai János, Gheorghe Ștefan moldvai vajda magyar *secretarius*a sokszor néhány naponként írt, hírügynökségi jelentéseknek beillő, néha 5-6 oldalas vagy akár annál is hosszabb, főképpen külügyi vonatkozású hírösszeállítással örvendeztette meg az erdélyi fejedelmet.⁴¹

A magyar deákok már említett bizalmi pozíciója lehetővé tette számukra, hogy ne csak a hivatalos levelek formába öntőiként juttassák megfelelő információkhoz az erdélyi uralkodót, hanem több esetben saját nevükben, hol aláírt, hol névtelenül újtára bocsátott cédulákon tájékoztatták az ország vezetőjét a vajdai udvarokba jutó hírekről. Így egészítették ki a hivatalos levelekbe be nem kerülő információkkal, ahogyan ezt például 1598-ban Nápolyi Péter is tette, aki a hivatalos levélhez mellékelte cédulán a következőket közölte: „Az tatárok felől azt írhatjuk kegyelmeteknek, azok az mű országunk szélföldjén vadnak minden készületekkel [...] Ami újabb hírünk onnat tüllek érkezik, mert oda vadnak egynihányi emberink, mindjára híret adjuk kegyelmeteknek. Mi jó szívvel vagyunk az kereszténységhez.”⁴² Az ilyen jellegű közlésekkel nyilvánvalóan saját biztonságukat is kockáztatták (többször kérték is e cédulák megsemmisítését), de szolgálatot is tettek a fejedelemnek. Nyilván nem nevezhetjük őket kémeknek, de a *secretarius*ok által saját nevükben továbbított hírek arra utalnak, hogy esetenként ilyen jellegű feladatokat is elláttak. Vállalták ezt a kényes küldetést, sokan közülük jól helyt álltak ebben a már-már „kettős ügynöki” szerepkörben. Az Erdélyi Fejedelemség vezetői számára pedig mindenképpen létfontosságú volt, hogy lehetőség szerint hiteles információk birtokába kerüljenek mind a Kárpátokon túli vajdaságok belpolitikai életére vonatkozóan, mind pedig a vajdai udvarokba befutó külpolitikai, főképpen portai vagy lengyelországi hírekkel kapcsolatban. Ezekkel kiegészíthették a portai ügyvivőtől rendszeresen kapott értesüléseket, tudósításokat, és így együttesen kialakíthattak egy, a régióra vonatkozó olyan külpolitikai összképet, mely megkönnyítette a döntéshozatalt, vagy hozzájárulhatott a politikai cselekvés helyes irányának meghatározásához.

Úgy tűnik, hogy az erdélyiek által a vajdai udvarokban folytatott tárgyalások során a *secretarius*ok többször tolmácsi feladatokat is elláttak, ami szintén bizalmi munkának számított, hiszen a Kárpátokon túli uralkodók, főtisztviselők, a kancellárián dolgozók nemigen tudtak magyarul vagy latinul, az erdélyi vezetők pedig románul. Ahogyan erre a Gheorghe Ștefan által 1656-ban II. Rákóczy Györgynek írt levél utal: „Igen nagy nehézséginkre esett, el nem tudván a nagyságod levelit magyar deákunk jelen nem léte

miatt olvasni [...]”⁴³ A nyelvi korlátok miatt felelősségteljes szerep hárult rájuk ilyenkor is. Nem mellesleg olyan információk birtokába is jutottak, amelyek kezelésével szintén szolgálhattak szülőföldjüknek. Ez a szerep azonban korántsem volt veszélytelen, mint azt például Mihály vajda *secretarius*a, Rácz János esete is példázza. Az erdélyi deák, aki amellet, hogy a vajda hivatalos leveleit írta, tolmácsként jelen volt a császári biztosok és Mihály vajda Târgoviște egyik kolostorában folytatott titkos tárgyalásain. *Secretarius*aként a havasalföldi uralkodó terveinek tudója volt, hazája jövője miatt aggódva, ahogyan azt Bethlen Farkas Szamosközy István alapján megfogalmazta: „mivel biztos jelekből kiszagolta a vajda ármányos terveit, és megindult hazája sorsán (azt akarta ugyanis, hogy erdélyi legyen, és annak is tűnjön, hiszen ott nőtt fel, ott szerezte műveltségét is) mindenről értesítette András fejedelmet.”⁴⁴ Figyelmeztette tehát az erdélyi fejedelmet Mihály vajda terveire, az Erdélyre leselkedő veszélyre. Miután ez kitudódott, a vajda elfogatta, majd magával vitte Erdélybe, ahol hiába szökött meg tőle, végül, Gyulafehérvárra való bevonulását követően kegyetlenül felkoncoltatta.⁴⁵ Michael Weiss brassói főbíró, akit Báthory Gábor küldött Moldvába, a vajdához intézett beszédét magyarul mondta el, melyet tolmácsolni kellett, valamint „őnagyságával és őkegyelmekkel tolmácsi által kell szólanom.”⁴⁶ Sebesi Boldizsár *kapitliha* is, amint beszámolt róla, a korábban említett vajdai *secretarius*, „Száva által” beszélgetett a havasalföldi uralkodóval Bukarestben.⁴⁷ A későbbi időkből, Apafi korából is van olyan adatunk, amely utal rá, hogy a török előtt titkon folytatott havasalföldi tárgyalásokon kulcsszereplő volt a vajdai *secretarius*: „Az holott is mint baglyok, nem mervén nappal jární, titkon, éccaka jártunk, cselédiktül is messze szorítván egy [...] klastromban hármunkat tartatott az vajda, magát az urat, engemet és egy íródeákját. Onnan éccaka jártunk audientiára [...]”⁴⁸ Sok múlott tehát azon, hogy mit és hogyan fordítottak, esetleg az ott szerzett információkat megtartották-e maguknak. Adott esetben a manipulációra is lehetőségük nyílt, hiszen nem volt mindig, hogy milyen híreket közöltek az otthoniakkal, vagy adott esetben mit hallgattak el.

Úgy tűnik, hogy az általuk végzett munkához tartozott több esetben, hogy az Erdélybe küldött követségek tagjaiként vettek részt a tárgyalásokon. Így történt ez például a már említett Nápolyi Péter esetében, aki ugyan már megunt a „a sok alá s fel járást,” de mégis elkísérte az egyik főbojárt, Ureche vornicot Erdélybe, hiszen „kívántatik, hogy én is ott legyek egy ilyen főemberrel,” vagy 1605-ben Miklós deák, a havasalföldi vajda *secretarius*a a bojárokkal együtt ment be Segesvárra Rácz Györgyhöz, hogy „egyezségre hajtsák”.⁴⁹ Az is előfordult, hogy őket magukat küldte a vajda mintegy követként a fejedelemhez, miként történt az például 1661. május elejének zürzavaros időszakában: „Havaseli vajda deákját urunkhoz ide küldé; mivel jött, nem tudom” tudósította Bethlen Farkas Teleki Mihályt, hogy aztán Kemény János szintén Telekinek írt leveléből kiderüljön, hogy a Portáról származó, fontos és titkos hírekkel érkezett az írnok a fejedelmi udvarba.⁵⁰ Nyilvánvalóan nyelv- és írástudásukat, helyismeretüket, adott esetben kapcsolataikat is hasznosítani tudták az országok külpolitikai viszonyainak kedvező irány-

ba terelésére. Ezekkel a kvalitásokkal mind munkaadójuknak, a Kárpátokon túli vajdáknak, mind háttérországuknak, az erdélyieknek is szolgálhattak.

A jószomszédi kapcsolatok fenntartásához a *secretariusok* azzal is hozzájárultak, hogy nem csupán a Kárpátokon túli országok uralkodóinak magyar/latin nyelvű levelezését bonyolították le, hanem a vajdák főtisztviselőknek írásbeli ügyintézésében is néha szerepet vállaltak. Fontos volt, hogy mivel jártasak voltak a diplomáciai írásbeliségben a megfelelő formulás részek alkalmazásával, körültekintő fogalmazásmóddal egyaránt hozzájárulhattak a kapcsolatok megfelelő szinten tartásához, Erdélynek ugyanis, mint tudjuk, létérdeke volt a Moldvával és Havasalföldével való békeség fenntartása. Ebben nagy felelősség hárult a vajdai kancelláriák magyar *secretarius*saira.

A fentebbiekből kiderült, hogy ha nem is olyan mértékben, mint a nagypolitika alakítói, de a korabeli hivatalnok értelmiség e sajátos csoportjának tagjai is a keleti külpolitika „napszámosaiként” a maguk módján részt vettek a fejedelemség megmaradásáért vívott küzdelemben. Ennek legfőbb eszköze, amint láttuk, maga a munkájuk volt.

■ JEGYZETEK

1. Tevékenységükre vonatkozóan ugyan sok helyen javításra, kiegészítésre szoruló, de máig legteljesebb összefoglalás Bíró Vencel: *Erdély követei a Portán*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Cluj–Kvár, 1921.
2. Néhány példa az ezzel kapcsolatos gazdag irodalomból: Bíró Vencel: *Erdély és a Porta*. Századok LVII–LVIII. 1923–1924. 76–93; Ágoston Gábor – Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története*. Bp., 2000. 46–47; Sándor Papp: *The System of Autonomous Muslim and Christian Communities, Churches, and States in the Ottoman Empire*. In: Gábor Kármán – Lovro Kunčević (eds.): *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Leiden and Boston, 2013. 399–412; Mihail Maxim: *Țările române și Înalta Poartă*. Editura Enciclopedică, Buc., 1993; Viorel Panaite: *Război, pace și comerț în islam: țările române și dreptul otoman al popoarelor*. Editura Polirom, Iași, 2013; Kovács Nándor Erik: *„Nehogy ismét panaszt kelljen tennünk!”*. A szultáni tanács jogorvoslati szerepének 17. századi változásai a sikájet defterik tükrében. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2019. 173–199.
3. Az adatok némileg eltérők a különböző kiadványokban, a két különböző szám erre utal. Mihail Roller (red.): *Documente privind istoria României. Introducere I. Anexa I*. Editura Academiei Republicii Populare Române, Buc., 1956; Ștefan Ștefănescu, Camil Mureșanu (red.): *Istoria românilor*. vol. IV. *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*. Editura Enciclopedică, Buc., 2001.
4. Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Pannonica Kiadó, Bp., 2002.
5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Erdélyi iratok. R298 1. d. 1. t. Közölve: Szilágyi Sándor (kiad.): *Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez*. III. Történelmi Tár (a továbbiakban: TTár) 1879, 757.
6. A témáról bővebben lásd Jakó Klára: *Moldva és Havasalfölde viszonya az Erdélyi Fejedelemséghez az államközi szerződések és a külügyi levelezés tükrében*. In: Horn Ildikó et alii (szerk.): *Művészet és mesterség*. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. L'Harmattan, Bp., 2016. 271–294.
7. Erre vonatkozóan bővebben lásd Jakó Klára: *Havasalfölde és Moldva szerepe Erdély portai kapcsolataiban*. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Balassi Kiadó, Bp., 2012. 140–157.
8. MNL OL Thököly- és Rákóczy-szabadságharc levéltára G15 Caps. A1. fasc. 19.; Thaly Kálmán (közli): *Késmárki Thököly Imre és némely főbb hívének naplói és emlé-*

kezetes írásai, 1686–1705 I. Monumenta Hungariae Historica Scriptorum (a továbbiakban: MHHS) XXIII. Pest, 1868. XIX.

9. Nicolae Grămadă: *Cancelaria domnească în Moldova până la domnia lui Constantin Mavrocordat*. Codrul Cosminului. 1935. nr. 9. 129–231.

10. Dumitru Ciurea: *Diplomatica latină în Țările Române. Noi contribuții*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol Iași. 8. 1971. 1–24.

11. A hódoltságbeli török hatóságok a magyar címzettekén kívül a bécsi udvarral a 16. század közepétől magyar nyelven kívántak levelezni. A kérdéssel kapcsolatban megjelent szakirodalomból l. Takáts Sándor: *A magyar és török íródeákok*. In: Uő: *Rajzok a török világból*. I. Magyar Tudományos Akadémia (a továbbiakban: MTA) Bp., 1915. 1–104. (A továbbiakban: Takáts: *A magyar és török íródeákok*) A forráskiadásokra példák: Szilágyi Sándor (kiad.): *Illésházy István török levelezése. 1607–1609*. Történelmi Tár 1879. 63–95; Szádeczky Lajos (kiad.): *Pálffy Miklós levelezése a törökkel és tatárral a béke felől, 1599 őszén*. Történelmi Tár 1895. 566–573; Merényi Lajos (kiad.): *Mehmed budai pasa levelezése Eszterházy Miklós nádorral 1641–1642*. Történelmi Tár 1901. 305–316; Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula (kiad.): *A budai pasák magyar nyelvű levelezése I. 1533–1589*. MTA, Bp., 1915; Izsépy Edit (kiad.): *Végvári levelek. Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel, 1660–1682*. A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai 17. Tankönyvkiadó Vállalat, Bp., 1962; Gustav Bayerle (ed.): *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda. 1590–1593*. Indiana University, Bloomington, 1972; Gustav Bayerle (ed.): *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda. 1604–1616*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991.

12. A Kárpátokon túli kancelláriák magyar nyelvű írásbeliségéről bővebben pl.: Susana Andea: *Dieci de maghiară în cancelarii domnești*. In Uő: *Din relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească în sec. al XVII-lea*. Editura Risoprint, Cluj-Napoca, 1997, 9–96; Klára Jakó: *Methodological Aspects Concerning the Investigation of the Hungarian Correspondence of Wallachian and Moldavian Rulers*. Colloquia. Journal of Central European History. vol. 8–9. 2001–2002. 106–122. (A továbbiakban: Jakó: *Methodological Aspects*); Uő.: *Die ungarischsprachige Korrespondenz der Woiwoden und obersten Amtsträger in der Moldau und der Walachei. Edition ausgewählter Beispiele aus dem 16.–18. Jahrhundert*. Ungarn-Jahrbuch. vol. 27. 2004. 209–230. (A továbbiakban: Jakó: *Die ungarischsprachige Korrespondenz*); Uő: *Aspects of the Hungarian Correspondence of Wallachian and Moldavian Voivodes in the Sixteenth and Seventeenth Century*. Colloquia. Journal of Central European History. vol. 18. 2011, 196–211. (A továbbiakban: Jakó: *Aspects*); Uő: *A moldvai és havasalföldi vajdák és főtisztviselők magyar nyelvű levelezésének kutatásáról*. In: Korompay Klára et alii (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2014. 34–47.

13. Takáts: *A magyar és török íródeákok* 1–104.

14. A kérdésre bővebben l. pl. Jakó: *Die ungarischsprachige Korrespondenz*. 215.; Uő: *Aspects* 197–198.

15. Szalay László (kiad.): *Erdély és a Porta 1567–1578*. Lauffer és Stolp, Pest, 1862. 45–46; „...in ricercar un scrivano di lingua lattina et ongara, che si sofficiente et buon grammatico...” Szádeczky Lajos (kiad.): *Kovacsóczy Farkas levelei I*. Történelmi Tár. 1892. 694.

16. Jakó Klára: *Magyar secretariusok Moldva fejedelmi kancelláriájában. Adatok a XVI. századi román archontológiához*. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek nyolcvanadik születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár., 2004. 182–18; Uő: *Ungarische Sekretäre (secretarii) im Dienst des rumänischen Woiwoden Michael des Tapferen*. Ungarn Jahrbuch. 34. 2019. 43–67; Uő: *Báthory Gábor és a román vajdaságok*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Erdély-Történeti Alapítvány, Debrecen, 2009. 128–130.

17. Uő: *Fejezet a XVI–XVIII. századi moldvai és havasalföldi magyar nyelvű levelek diplomatikai elemzéséből*. Fons 2010. 1–2. sz. 215–229.
18. Uő: *Nápolyi Péter, a Movilă-vajdák magyar secretariususa*. In: Gábor Csilla (szerk.): *Mindennemű dolgok változása*. Hagyományok, források, távlatok. Komp-Press Korunk Baráti Társaság, Kvár., 2004. 223–234.
19. Uő: *Vitéz László havasalföldi vajdai secretarius erdélyi családjáról, avagy adatok az Özvegy és leánya történeti hátteréhez*. In: Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.): *Peregrináció és erudíció*. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2020. 167–200; Uő.: *Vitéz László: havasalföldi vajdai secretarius a Thurzók környezetéből?* In: Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás – Jakó Klára (szerk.): *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 290.) Erdélyi Múzeum-Egyesület – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Kvár-Bp., 2020. 123–144.
20. Nicolae Stoicescu: *Dicționar al marilor dregători din ?ara Românească și Moldova. Sec. XIV–XVII*. Editura enciclopedică română, Buc., 1971. 240.
21. Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarkori Állam-okmánytár* (a továbbiakban: TMÁOkm) I. Eggenberger, Pest, 1868. 74–75.
22. Pl. Wass György is a vajda szolgálatába akart lépni 1664-ben, hogy szert tehessen arra az összegre, amellyel tartozott a tatár fogságból való kiszabadításáért. Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei levéltára (Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale ale României, a továbbiakban: RNLt KmLt, Kemény család csombordi levéltára (Fond familial Kemény din Ciumbrud) XX. k. 1682. sz.
23. Összehasonlításképpen: Erdélyben 1583-ban egy ökörért 5 forintot adtak vagy 1591-ben a fejedelmi székhely, Gyulafehérvár falain kívül, a piactéren egy kőből épült nemesi udvarház haszonvételeivel, tartozékaival együtt 500 forintba került. Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó (kiad.): *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2005. 141, 401.
24. Szabó Károly (kiad.): *Gyulafi Lestár följegyzései 1565–1605*. In: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból*. MHHS XXXI Bp., 1881. 115–116.
25. Pl. 1605-ben Brassóban a város egy kisebb ezüst pohárral ajándékozta meg a tolmácsot, aki a portai követ Ali pasával és Simion Movilă elűzött havasalföldi vajdával folytatott tárgyalásokon vett részt. Mika Sándor: *Weiss Mihály 1569–1612. Egy szász államférfiú a XVII. századból*. (Magyar Történelmi Életrajzok.) Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1893. 82.
26. Jakó Klára: *A Szalánczyak. (Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből)*. In: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 1999. 199–210; Uő.: *Methodological Aspects 112–121*; Uő.: *Queen Isabella's „Most Trusted Man”*: János Szalánczy. In: Ágnes Máté – Teréz Oborni (eds.): *Isabella Jagellon, Queen of Hungary*. Research Centre for the Humanities, Bp., 2020. 305–326.
27. Uő: *Nápolyi Péter*. 231–232.
28. Jakó: *Magyar secretariusok*. 182–185.
29. MNL OL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára (a továbbiakban: GyKOLt) Libri regii F1, vol. 29. p. 609–611. Gyulai Éva (szerk.): *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689)*. Erdélyi Királyi Könyvek. DVD. Arcanum, Bp., 2005.
30. Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek 15. (1669–1674)*. M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Bp., 1892. 360–361.
31. Susana Andea: *Dieci transilvăneni în cancelaria domnească a Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*. In: Camil Mureșanu (red.): *Transilvania între medieval și modern*. Centrul de Studii Transilvane. Fundația culturală Română, Cluj-Napoca, 1996. 25–26.
32. Cziráki Zsuzsanna: *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. ELTE, Bp., 2011. 202.

33. Jakó: Magyar secretariusok 182–183.
34. 1602–1610 és 1611. június–szeptember között uralkodott.
35. Andrei Veress (publ.): *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. VIII. Cartea Românească, Buc., 1935. 263–264, 278–281.
36. Jakó: Báthory Gábor és a román vajdaságok. 131, 129.
37. Jakó Klára: *Budai Péter: egy újszerű értelmiségi pálya előfutára a hanyatló Erdélyi Fejedelemségben*. In: Pál Judit – Rüszt Fogarasi Enikő (szerk.): *Studii de istorie modernă a Transilvaniei. Tanulmányok Erdélyi újkori történelméről. Omagiu profesorului Magyari András Emlékkönyv*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca/Kvár, 136.
38. Jakó: Moldva és Havasalfölde viszonya az Erdélyi Fejedelemséghez. 294.
39. Uo. 275, 277–278.
40. Andrei Veress (publ.): *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și a Țării Românești*. X. Fundația Regele Carol I., Buc., 1938. 137.
41. Pl. MNL OL Magyar Kamara Archivuma Rákóczy család levéltára E190 nr. 8884, 8932, 8933, 8966, 9044.
42. Eudoxiu de Hurmuzaki – Nicolae Iorga (publ.): *Documente privitoare la Istoria Românilor*. Ministerul Cultelor și Instrucțiunii publice și Academia Română, XII. Buc., 1903. 363. Az idézett szöveget mai helyesírással közlöm.
43. Szilágyi Sándor (kiad.): *Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok*. II. MTA, Bp., 1891. 77.
44. Szilágyi Sándor (kiad.): *Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603*. II. 1598–1599. MHHS XXVIII. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Bp., 1876. 296. alapján Bethlen Farkas: *Erdély története*. IV. Ford. Kasza Péter, S. Varga Katalin. Enciklopédia Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bp.–Kvár, 2006. 144.
45. Rácz János életéről bővebben: Jakó Klára: *Mihály vajda magyar secretariusairól*. Erdélyi Múzeum LXXVII. 2015. 1. sz. 113–124.
46. Michael Weiss: *Liber annalium raptim scriptus 1590–1612. Continuatio usque 1615*. In Eugen von Trauschensfels (Herausg.): *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*. Druck und Verlag von Johann Gött, Kronstadt, 1860. 206.
47. Beke Antal – Barabás Samu (szerk.): *I. Rákóczy György és a Porta. Levelek és okiratok*. MTA, Bp., 1888. 515.
48. Az idézet Haller Sámuel önéletrajzi írásából származik, a helyszín Bukarest, ahova mostohaapját, a Habsburgok által támogatott Csáky Lászlót kísérte el 1686 körül. MNL OL Orczy család levéltára P521 Numerisata 1. d. Nr. 15. Az adatot Szabó András Péternek köszönöm.
49. Jakó: *Nápolyi Péter*. 230.; Szilágyi Sándor (kiad.): *Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608. Vegyes följegyzések*. IV. MHHS XXX. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Bp., 1880. 350.
50. Gergely Sámuel (kiad.): *Teleki Mihály levelezése*. II. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1906. 75.

PAPP KLÁRA

A *RESPUBLICA* ÉS AZ *ECCLESIA* SZOLGÁLATÁBAN

A Rhédeyek szerepe a fejedelemség
megmaradásáért folytatott küzdelemben

**...bár mindkét Rhédey
kiélezett helyzetben
vállalt szerepet az
erdélyi politikában,
s ifj. Rhédey Ferenc
rövid időre a legmaga-
sabb politikai hatalom
birtokába jutott [...] mégis kétségtelenül
apjának magyarországi
katonai sikerei s váradi
főkapitánysága járult
hozzá eredményesebben
Erdély megmaradásához.**

Rhédey Ferenc (1560-as évek után–1621) a családja eredetét tekintve nem volt erdélyi nemes, hiszen ősi birtokai Heves megyében helyezkedtek el, s ő maga csak a 16. század végén keresett és talált menedéket az Erdélyi Fejedelemségben.¹ Katonai pályafutása a század „hosszú háborújában” indult, apjához írott levele alapján tudható, hogy részt vett az 1593. évi sziszeki csatában.² Az 1599. évi pozsonyi országgyűlésen azonban azzal vádolták meg az akkor már füleki kapitányt,³ hogy „az ország törvénye ellenére szabad hajdúkat tart, s paraszton és nemesen egyaránt hatalmaskodik”, ami miatt 1601 után jobbnak látta menekülőre fogni, s katonai szolgálatait ott ajánlani fel, ahol arra égetően szükség volt.

Id. Rhédey Ferenc Bocskai szolgálatában

■ Rhédey családjának a Mohács utáni Magyar Királyság adott kiemelkedési lehetőséget, hiszen apja és Pál nevű testvére is Egerben vállaltak katonai szerepet, mint „*miles Agriensis*”, s apjának 1579-ben háza is volt a városban, ami Rhédey Ferenc pályafutásának kezdeteit is a végvárhoz kapcsolja.⁴ Legelső erdélyi katonai szerepvállalása nem mondható egyértelműen sikeresnek, 1602-ben hiába próbálkozott Báthory Zsigmondhoz állni.

Végül Székely Mózesnek ajánlotta fel szolgálatait 1603-ban, aki a fejedelmi tanácsába is meghívta. Rhédey seregével ugyan megakadályozta Basta felmentését Szamosújváron, de a továbbiakban nem vállalta a komoly összeütöközést, ezért Bethlen Gáborral együtt a bújdosók közé, Karánsebesre került.⁵

1604 késő őszen már Bocskai mellett találjuk, akinek az ő magyarországi kapcsolataira, helyismeretére és főleg katonai tudására igen nagy szüksége volt. Rhédey a rábizott hajdúereg élén előbb Szécsény bevételét (1604. december 24.), majd az általa jól ismert Fülek megszerzését (1605. március 17.) is biztosította. Több mint jelképes, hogy a szabad királyi város, Korpona, amely 1605 novemberében és decemberében otthont adott Bocskai országgyűlésének, ahol döntöttek a Habsburg-udvarral folytatott béketárgyalás alapvető szempontjairól, s amelyen a fejedelem kiadta a hajdúk nagy kiváltságlevelét, 1605. január 3-án szintén Rhédey Ferencnek hódolt.

Bocskai már 1605. február 24-én újabb vezetői feladattal bízta meg: az alsó-magyarországi mezei hadak főkapitányává tette. Korábbi jó kapcsolatainak is eredménye lehetett, hogy a Kollonich Siegfried alsó-magyarországi főkapitány szolgálatában álló hajdúk átálltak Rhédey szolgálatába. A vezetése alatt harcolók jelentőségére utal, hogy a szerencsi országgyűlésen a Bocskait fejedelemmé választó rendek külön üzenetet küldtek a Rhédey alatt szolgálóknak.⁶ Ebben a Bocskaihoz való hűségük mellett „keresztini” nevük megőrzésére is felszólították őket, utalva arra, hogy „Az Istennek, fejedelmeknek s neveteknek az böcsületivel pedig kössítek öszve vitézek hazátoknak szeretetít, ne szaggassátok, dúljátok és ne emészszétek országotokat; mert ha az Úristen megcsendesít földünkben bennönket, s eltávozik rólunk az ellenség, ez az ország lesz az ti anyátok, ebből leszen életetek, táplálástok és ruházatotok.” Néhány mondattal később még konkrétan fogalmazták meg az ígéretet is: „...bizonyosok lévén abban, hogy ő fölsíge kinek kinek jó magaviselése szerint való jutalmát megadván, kicsin állapotból is nagyra, és szeginségből fő állapotra viszen benneteket.”

A hajdúk Rhédey seregeinek meghatározó hányadát adták, akik biztosították győzelmeit, s nagy szerepet kaptak Basta seregének üldözésében. Bár Pozsonyt a hajdúkkal nem sikerült bevennie, több korabeli leírás, valamint Rhédey levelezése is bizonyítja, hogy jól felhasználta katonái indulatait, s azokról a fejedelemmel azonos módon gondolkodott.⁷ 1605 májusában az Ausztriára ráengedett hajdúk sikereiről ő maga dicsekedett a következők szerint Thurzó Szaniszlónak: „...sok rabokat hozának, városokat, falukat sokakat égettenek meg” – így próbálva Giorgio Basta császári tábornokot Pozsony elhagyására bírni.⁸ Rhédeynek tehát jelentős szerepe volt a felkelés katonai sikereiben, amely hozzájárult, hogy a bécsi béke megerősítse a magyarországi rendek követeléseit és az Erdélyi Fejedelemség területi igényeit is.

A fejedelem megbecsüléseként jelentős birtokot is kapott, 1605 áprilisában 40 ezer forintért Nyitra zálogbirtokába jutott, ezért a vár körbezárására nagy gondot fordított. 1606 májusától viselte a *magnificus* címet, amivel a főrendek sorába emelkedett,⁹ a fejedelmi tanács tagja lett, s még ez év nyaráról Nyitra vármegye főispáni feladatait is ellátta. Érsekújvár megszerzése után Bosnyák Tamást követően (1606 júliusa) Bocskai a vár kapitányává emelte.¹⁰ A fejedelem halála után azonban több tisztségétől – főispáni, főka-

pitányi – meg kellett válnia, s 1607-re nyitrai birtoka is visszakerült a katolikus egyházhoz. Szorult helyzetében ismét Erdélyből jött a segítség. 1607 decemberében Rákóczi Zsigmond Bánffy Dénes helyébe váradi kapitánnyá tette, s Bihar megyei adományban részesítette. Vele együtt testvérei: János, Pál és Péter is Erdélybe kerültek, öccse, Pál krasznai főispán, kincstartó és rövid ideig kővári kapitány lett.

Katonai érdemek – újabb birtokok

■ Rákóczi Zsigmond Bocskai egykori birtokát, Szentjobbot (a várhoz Szentjobb, Szentmiklós, Csohaj, Sárszeg, Véd és Piskolt falvak, valamint Semjén és Kolon részbirtokok tartoztak) adományozta neki.¹¹ 1608. május 9-én Gyulafehérváron kelt adománylevelével Várad kapitányaként és Bihar vármegye főispánjaként kapta meg Pályiújlakot.¹² Amikor Bethlen Gábor elrendeltette az 1588-tól tett fejedelmi adományok felülvizsgálatát, Rhédey tette le a pénzt a Váradnak jutott Száldobágyért, amely így az ő magánbirtokába került.¹³ 1615. január 16-án somlyai Bátor Anna adományozta neki Kereki várában kelt adománylevelével a bihari Tóthi nevű egész faluját, hogy „az mostani gyámoltalan állapotában és szükségében védője és pártfogója legyen”.¹⁴ Az egyik legjelentősebb bihari adományt a 18 faluból álló zsákai uradalom zálogának megszerzése jelentette, amit Bethlen Gábortól az 1617. március 18-án, Gyulafehérváron kelt oklevéllel kapott meg.¹⁵ Nem véletlenül írta neki a fejedelem már akkor „Kegyelmednek immár oly jószága vagyon, kihez hasonlót az erdéli birodalomban senki nem bír”.¹⁶ Ugyanebben az évben jutott Zilah birtokába is. 1618-ban pedig a váradi káptalan előtt kötött megállapodást az örvéndi jószág zálogáról Imreffy Mihállyal és feleségével.¹⁷ Sarkadot is nekiadta Bethlen, de megkövetelte tőle, hogy az ottoni őrség „tartására legyen gondja”.¹⁸ II. Mátyás magyar király 1608-ban, a koronázása utáni avatáson – 28 főrendű között – aranysarkantyús vitézzé (*equus auratus*) tette.¹⁹

Báthory Gábor idején a fejedelmi tanács tagjaként támogatta a fejedelmet. Rhédey hűséges volt, 1611-ben Forgách Zsigmond Erdély elleni hadjárata idején pl. a támadó hadak előőrsének szétverésével gyengítette Forgách katonai erejét. Báthory 1613-ban elvárta volna, hogy a Habsburgokkal megkötött megállapodás alapján Dóczy András szatmári kapitány segítse őt, de az: „...nemhogy az confoederatio szerint segítségünkre volna kész, de még pénzünkért sem akar hadat fogadnunk az eő felsége birodalmában”. A segítség végül Thurzó nádor augusztusi utasítása alapján érkezett meg, Abaffy Miklós tokaji kapitány vitte Váradra, Báthory Gáborhoz. A várra a veszélyt éppen Abaffy jelentette, aki azonban seregével Báthory halálhírére visszavonult, pedig Forgách Zsigmond már előkészítette néhány vár (Huszt, Kővár, Nagybánya, Tasnád) kapitányának átállítását, amely helyek azonban a Bethlennel kötött, 1615. évi nagyszombati egyezés alapján visszatértek Erdélyhez.²⁰ Rhédey családja meghatározó kapcsolatrendszerét házasságkötésével már 1608-ban megalapozta. Károlyi Katát, Bánffy István özvegyét vette feleségül, akit a másik Károlyi lány, Zsuzsanna férje, Bethlen Gábor kért meg a számára: „...kérem a sz. Istent, hogy kgtéknek ebbeli elkezdett dolgának

kezdetét az miképen őfelsége megáldotta, végezésit is így áldja meg, szentelje szent lelkével”.²¹

Várad vigyázója – Erdély védelmezője

■ Rhédey fontos bizalmi helyzetbe került, amikor Várad főkapitányságát megszerezte. Várad 1598–1606-ig Habsburg-fennhatóság alatt állt, Rhédey vezetésével azonban ismét Erdély védőbástyája lett. A gazdag és kulcsfontosságú Bihar vármegye és vár élén szervezési és katonai feladatok egyaránt vártak rá. Bethlen egyik 1614. február 9-én írott levele is hasonló feladatokra ösztönözte sógorát. A beszedett harmincadból – Kraszna és Közép Szolnok bevételeit is ide értve – közel egyharmadot, 8–10 ezer forintot a vár „*conserváltására*” rendelt, de felhívta a figyelmét „csak kegyelmedre támaszkodhatunk minden vigyázásban”, de leginkább arra, hogy „fizetlensége miatt az szolgáló rend semmi időben ne panaszkodhassék”.²² A vár védelmének fontosságát sokatmondóan jelzi a mondat: „ha Várad nem léssen, Szent Jób és a többi sem léssen uram; őrizzük Váradot, mert ugy maradhat kegyelmed is szép keresett javaiban, s mi is Érdélben”.²³

Bethlen fejedelemségének kezdetétől komolyan gondolta, hogy elődeit követve Váradot tovább erősíti. Az 1615. évi országgyűlésen a fejedelmi propositiókban felhívta a figyelmet arra, hogy „Országunknak fő végháza Várad minemű nagy fogatkozásban legyen, váradi kapitán uram, Bihar vármegyei követ uraimmal bőségesen declarálhatják,”²⁴ azonban helyreállítási munkálatokon kívül másra nem gondolhatott, hiszen a rendek csak a váradi kocsmajövedelmeket szavazták meg e célra. Várad erősítése, élelemmel való ellátása kulcsfontosságú szerepet játszott, 1616-ban maga a fejedelem is ígérte, hogy „két vagy háromszáz szekér élelmet küldök innét bele”.²⁵ 1618-ban a Veres bástya, vagy másként föld bástya átépítését már maga Bethlen tervezte, Giacomo Resti olasz fundálóval felmérte, s az építkezéseket felülvizsgáltatta, de a váradi udvarbírókn kívül Rhédey várkapitánynak is komoly szerepet szánt a kivitelezésben.²⁶ A három vármegye – „minden kaputól két két gyalog mívest bocsássanak” – robotmunkája segítette a váradi vár erősítési munkálatait, s Rhédey fejedelmi ösztönzést is kapott – pl. 1618 júniusában – a bástya építésére. Bethlen azt várta el a főkapitánytól, hogy Szent Mihály-napig rakassa a bástyát, hogy a téli időszakra ne maradjon félben.²⁷

A katonai előkészületek során kaphatunk pontosabb képet Rhédey katonai szerepköréről, akinek nem csupán Bihar megyét, hanem még Közép-Szolnok és Kraszna vármegyét is Bethlen oldalán kellett hadba állítania. „éjjel nappal siettesse a vármegyeibeli híveinket felülni, és először Váradhoz szállítván, ott minden rendnek lovagját gyalogját megmustrálván, ha ki az ország végezése szerént lovassát, gyalogját jószágáról úgy elő nem állatná, kényszerítse úgy elő állatni, az hajdú vitézeket is hasonlóképen minden várasokról, ha lehet fejenként, hogy minden háztól felüljenek, azon legyen kegyelmed, és mentől hamarébb lehet uram, ha kegyelmed egészsége szenved, szálljon Szalacshoz táborban minden rendekkel. Az szilágyi két vármegye is, hogy kegyelmed mellé menjen, im megparancsoltuk ő kegyelmeknek, azokat is kegyelmed hasonlóképpen megmustrálja...”²⁸ Debrecenben és

Váradon zsoldosokat is fogadott, különösen gyalogokat. Károlyi Zsuzsanna szolgálatára is Rhédeytől várta a fejedelem minél előbb azt az 50 gyalogot, akiket mellette hagyhat.²⁹

A Homonnai-ellenes fellépésre mindenféle kedvezéssel rá kellett vennie a hajdúvárosiakat: „Az több hajdú kapitánokat, kiváltképpen beszerményit s nánásit, igen bizonyos meghitt emberi által kegyelmed jártassa, és tegye miénk, ígírvén nekik jószágot”. Még arra is ígéretet tett a fejedelem, hogy hitlevelet hozat nekik a töröktől, miszerint „soha őket mostani szép szabadságokban meg nem háborítja... kastélyokat le nem vonatja, adófizetésre őket nem kényszeríti”. Ha azonban azok a szép szóra nem hajlandók, s az intés ellenére mégis Homonnait támogatnák „valamelyik városról felülnek, tartozás nélkül kegyelmed reá küldjön, és tőből kiégettesse, a kit benne kaphatnak, levágassa, marhájokat elprédáltassa”.³⁰ A támadóról még hónapokkal később is az volt a fejedelem véleménye, hogy azok közé tartozik, akik „hitünkben akarnak rontani” – utalva Homonnai erőszakos katolikusságára –, s akinek igazán oka sincsen saját nemzetére támadni, hiszen „oly, a kinek Érdélben sem magának sem nemzetének soha egy pénz ára igassága nem volt, soha sem Érdél sem én neki nem vétettünk”. Az idő múlásával az is egyértelművé vált, hogy a támadás a császár tudtával történt.³¹ A magyar rendek állásfoglalását azonban Bethlen nem ismerte, ezért küldött levelet a vármegyéknek és a nádornak is, hogy büntessék meg Homonnait, ha az nem az ország akaratából támadott.³²

A fejedelem a szabolcsi és a bihari hajdúktól egyaránt tartott: „megizenje kegyelmed nekik, hogy valamely városra való hajdúk mellé mennek, akar ő felsége birodalmából s akar a miénkből, de azokra kegyelmed reá megyén és városokat porrá hamuvá téteti, marhájokban zsákmánt hányat; ...kinek szándéka volna is oda való menetelre, de megtartózik”.³³ A hajdúvárosokból és Váradról való csavargók sok gondot okoztak a törökkel való viszonyban is, ezért Rhédeynek másként kellett bánnia a hajdúkkal, mint korábban, a hadakozás közben tette. Bethlen is sokkal következetesebb és keményebb eljárást követelt. „Az hajdú városokon kapitánt, hadnagyot, fejek vesztése alatt sohol ne merjenek kegyelmed híre s akaratja nélkül csinálni, hanem mindenkor kegyelmed rendeljen közikben magok között kapitánt, olyat, az ki féltse az maga tisztességét, és azoknak fejek vesztése alatt parancsoljon kegyelmed, hogy csavargókat közikben ne fogadjanak, se szállást nekik ne adjanak, hanem valahul afféléket érthetnek, azontól rajtok legyenek, megfogják, bevigyék, magok között senki alá ne csatázzék; mert ha megértheti, és megkaphatják, azontól karóban vereti kegyelmed őket.”³⁴ Bethlen bízott a letelepült hajdúk józan mérlegelésében, amint írta: „Én tudom, hogy az lakos hajdúnak ha mi szándéka vagyon is, alább hagynak benne.”³⁵

Rhédey sikereire utal, hogy 1616. július elején a fejedelem már megelégedését fejezte ki neki, amiért „az szoboszlai, beszerményi kapitánokkal kegyelmed minden jót végezett, azokban meg nem fogyatkozunk”.³⁶ A Homonnai elleni sikeres fellépést, a hozzá állott hajdúk leverését Bethlen nagyra értékelte, ezért is küldött neki megbecsülése jeléül elpusztult jó lova helyett „...ez napokban öltözetivel együtt ...egy török lovat, az havaseli vajda nekem is nagy kedvén küldte ez minapiban”. Meg is írta Rhédeynek, milyen

örömöt szerzett neki a jó hírekkel: „Az kegyelmed becsülletes jó hire neve noha mindenkor fénlett, de ennyivel inkább fog ezután félneni, mivel hazánk ellenségit isten kegyelmed gondviselése vigyázása által szégyenitette most egyszer meg.”³⁷ Ugyanakkor a győzelmet az erdélyi hadak harci moráljának erősítésére is fel akarta használni, amit jól mutat az a kérése, hogy „az nyert zászlókat is kegyelmed küldené be, az egész ország népe hadd látná, sokan az igazak megszívesednek, az latrok meghalnak féltékben”.³⁸

A folyamatos híradás és a fejedelem leveleinek továbbítása is állandó kötelessége volt, ezért a váradi főkapitány emberei járták a keleti vármegyéket, Szatmárt, Ungvárt, Munkácsot, hogy mindenről tudjanak. 1616 júniusában azt kellett megtudniuk, hogy „micsoda hadak vannak Homonnaival, lengyel kopjása mennyi, kozákja mennyi, magyar kopjása gyalogja mennyi, magyarországi fő emberek között kik vadnak vele, az lakos hajdúk mi állapotban vadnak, az vármegyék mit csinálnak...”³⁹ A magyarországi politikai szereplőkön kívül a törökökhöz is rajta keresztül jutottak célba Bethlen levelei. 1616 június végén pl. azt kapta utasításba: „Az budai vezérnek ím írtam uram, kegyelmed egy becsülletes nemes embertől küldje meg neki, szóval is izenjen, és írjon.”⁴⁰

Bethlen első magyarországi hadjárata idején ismét Rhédey volt Fülek, Szécsény és Érsekújvár megszerzője, majd a cseh–morva csapatok megsegítője. 1621-ben megbetegedett és Nagyszombatban végrendekezett.⁴¹ A testamentumban feleségét, Károlyi Katát és felnőttkort elért fiát, Ferencet (1613–1667) nevezte meg örökösének.⁴² Patkó Tamás nagyszombati prédikátornak tett ígérését is belefoglalták a végrendelet szövegébe: eszerint a prédikátor nemcsak elkíséri testét Szentjobbig, ahol temetését rendelte, hanem egy évig ott is marad, s rendelése szerint „...gyakorta el látogasson Ferkőhöz, mikor az iskolába megyen, mert tudgya eő kegyelme miképen kell az féle gyermekecskéket tanítani”.⁴³ Rhédeyt ezt követően szerencsétlenségére elfogták, Murány várába vitték, ahol 1621. április 10-e körül halt meg.⁴⁴ Özvegye, Károlyi Kata 1623-ban a fejedelem öccsének, Bethlen Istvánnak felesége lett, s a két család a birtokok megőrzésére azt a módot találta, hogy 1634. június 27-én Bethlen Druzsina – Bethlen István lánya – legyen ifj. Rhédey Ferenc felesége.

Ifj. Rhédey Ferenc kérészetű országlása

■ Az ifjú Rhédey már 1637-ben Küküllő megye főispánja, s a fejedelmi tanács tagja lett. 1648-ban apósa, Bethlen István után kapta meg I. Rákóczi Györgytől a máramarosi főispánságot, s feleségével együtt nyerték el Huszt várát és uradalmát is, amely után a huszti előnévvel illették.⁴⁵ A fejedelmi tanácsnak II. Rákóczi György idején, sőt Apafi uralma alatt is tagja maradt. Az ifjabb Rhédey Ferenc politikai pályája akkor ért a csúcspontjára, amikor a lengyel hadjáratból hazatérő II. Rákóczi György leváltását követően kapott rövid lehetőséget az ország vezetésére. 1657. november 2-án az országgyűlés fejedelemmé választotta. Az 1657. november 3-án kiadott végzések a belső béke megtartását és a török függés elfogadását írták elő a frissen választott fejedelemnek, akinek még saját pecsétje sem volt a fontos iromány hitelesí-

tésére: „Erdélynek az török portával való régi frigyét intacte megtartja, és az portára járandó követeket, az elébbeni fejedelmek dícséretes szokása szerént, expedálja.” Természetes, hogy a fenti követelmény mellett a fejedelmi tanács szerepe erősödött. Rhédeytől megvonták a jogot, hogy a tanács nélkül az idegen követeket meghallgassa, vagy bármely országgal megállapodást kössön. Azt is egyértelműsítették, hogy Rhédey fejedelemsége csak addig tart, amíg Rákóczi György portai megítélése nem változik, és visszatérhet Erdély trónjára. Amikor a törökök Jenő átadását követelték tőle, amit hadsereg hiányában nem tudott visszautasítani, még Várad és Jenő őrsége is megtagadta a hűségeskü letételét Rhédey nevére. Az 1658. januári medgyesi országgyűlés idejére pedig – amelyen a szultán által küldött „iratok és felségjelvények” átvétele megtörténhetett volna – Rhédey már 1658. január 8-án lemondott korábbi pártfogója javára a fejedelmi címről, s az erdélyi rendek újra Rákóczit fogadták el fejedelmükként.⁴⁶

Igen rövid hatalma nem volt alkalmas önálló politika folytatására, de erre a Rákóczi beleegyezésével a címet elfogadó Rhédey nem is törekedett. Feladata az volt, hogy a változás látszatát keltve, lehetőséget teremtsen az erőgyűjtésre és a hatalomba való visszatérésre. 1659-ben I. Lipóttól nyerte el a grófi címet, feleségével, valamint fiával, Rhédey Lászlóval (1636–1663/64) s annak első feleségével, Szunyogh Zsuzsannával együtt.⁴⁷ Kortársai nagyra értékelték vallásos buzgalmát. Rhédeyről köztudott volt, hogy öreg Rákóczi Györgyhez hasonlóan többször elolvasta a Bibliát, rendszeresen imádkozott, és mindennap olvasott. Legnagyobb cselekedetének azt tekintették, hogy a *res publica* és az *ecclesia* iránti kötelezettségét egyaránt teljesítette, tudta, hogy a békeesség érdekében vállalnia kell tisztét, s ugyancsak személyes érdekét háttérbe szorítva lemondania a hatalomról, amikor az ország érdeke úgy kívánja: „készebb volt maga méltóságát megcsonkítani, hogy nem romlott hazájának bokros jajját szaporítani”.⁴⁸ Udvari papja, Báthori Mihály – aki prédikációs kötetét is neki ajánlotta – az ideális fejedelem erénykatalógusát állította össze, amely ideálnak szerinte Rhédey Ferenc – aki sokakat táplált és tartott „felső Országokbéli Académiákban”, s végrendeletében is több iskola működését támogatta – felelt meg leginkább.⁴⁹ Feleségének a Petrőczy-levéltárban fennmaradt gyászjelentése szerint az egykori fejedelem Huszt várában hunyt el 1667. június elsején, „majd három esztendők forgási alatt kinos és orvosolhatatlan nyavalyái után éjjeli nappali szent irás olvasásával, buzgó imádsíggal lelkét utolsó órájára készítvén”. 1667. november 20-án⁵⁰ a huszti vár új kápolnájában tartott temetésén prédikálók (Czeglédi István, Eszéki István, Görgei Pál, Szántai Pócs István), akiknek szövegeit már 1668-ban megjelentették, a kegyes, a békeparti fejedelem képében valamennyien idealizálták személyét és rövid fejedelemségét. Összességében elmondható, hogy bár mindkét Rhédey kiélezett helyzetben vállalt szerepet az erdélyi politikában, s ifj. Rhédey Ferenc rövid időre a legmagasabb politikai hatalom birtokába jutott, amikor szándékai szerint valóban Erdély javát kívánta szolgálni, a nehéz időkben mégis kétségtelenül apjának magyarországi katonai sikerei s váradi főkapitánysága járult hozzá eredményesebben Erdély megmaradásához.

■ JEGYZETEK

1. Apja Rhédey Pál (1562–1590), s Komáromy szerint csak egy testvére volt, Pál, aki 1604-ben halt meg. Komáromy András: *A kis-rédei gróf Rhédey családról* <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1883-2/1883-3-477/a-kis-redei-grof-rhe-dey-csaladrol-4F9/> (2022.03.19) (A továbbiakban: Komáromy 1883) Az adatokat Rácz Balázs Viktor pontosította. Eszerint Rhédey István szepesi alispán és Rhédey János egyaránt testvérei, akiknek Rhédey Ferenc nagykorúságukig a gondviselője volt. Apja első feleségétől Ferenc és Anna, második feleségétől (Sutha Anna) pedig Pál, Péter, László, János, valamint két lány: Zsófia és Zsuzsanna születtek. Vö. Oborni Teréz (szerk.): *„Ha Várad nem léssen, Szent Jób és a többi sem léssen” – Rhédey Ferenc váradai főkapitány pályafutása*. In: *„Várad mint oltalmaztatik” Küzdelmek Váradért a kora újkorban*. (Tanulmányok Biharország történetéről 7.) Nagyvárad 2019. 86–88. (A továbbiakban: Rácz 2019)
2. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 1868 I. 3. Dátum és címzés nélküli levél.
3. 1596-ban már betöltötte a tisztséget. Venách Eszter: *Homonnai Drugeth Bálint hadinaplójának kiadatlan része*. Lymbus 2007. 25.
4. Anyja Bellény Zsuzsanna. Rácz 2019. 88. és 89. Lásd még Rácz Balázs Viktor: *Rhédey Ferenc váradai főkapitány pályafutása* <https://ujkor.hu/content/rhe-dey-ferenc-varadi-fokapitany-palyafutasa> (2022.03.20)
5. Komáromy András: *Rhédey Ferenc váradai kapitány*. Hadtörténelmi Közlemények 1894. 1–19. (A továbbiakban: Komáromy 1894)
6. Szerencs, 1605. április 20. Károlyi Árpád (szerk.): *Magyar Országgyűlési Emlékek XI. (1605–1606)* 874–877. 1899. Pótlék. Valamint Nyakas Miklós: *A hajdúfelkelés és a letelepítő Bocskai*. In: *A Bocskai István Múzeum Évkönyve*. I. Szerk. Bihari Horváth László. Hajdúszoboszló, 2014. 254, 260–262. (A továbbiakban: Nyakas 2014)
7. Katonái tudták, hogy „a legkisebb kihágást sem hagyja szigorú büntetés nélkül, naponként tömegesen megszöktek a táborból.” Komáromy 1894. 331.
8. Rácz 2019. 97.
9. 1606. május 2-án, Kassán emelte Bocskai az ország főrendei közé. Komáromy 1883. 131. Rácz 2019. ezt május elsejére tette. Uo. 98.
10. *Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605-ben és 1606-ban*. Közreadja Szilágyi Sándor, Történelmi Tár 1878. 300.
11. *A kis rhédei gróf Rhédey család levéltára a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában*. Komáromy Andrástól, Magyar Könyvszemle, Nyolcvanadik évfolyam, 1–4. 1883. Január–Augusztus, Közli: Komáromy András. 48. (A továbbiakban: A kis rhédei i. m.)
12. A kis rhédei i. m. 42.
13. Az 1615. szeptemberi-októberi országgyűlésen.
14. A kis rhédei i. m. 44. Az adomány azonban nem akadályozta meg, hogy Bethlen utasítására Rhédey elvegye tőle Kerekit. Rácz 2019. 110.
15. A zálogösszeg a várra és az uradalomra 20 ezer forint volt. A kis rhédei i. m. 45. Nyakas Miklós mutatta ki, hogy a hely jelképes jelentőségű, hiszen 1604. október 13-án Zsáka várában ajánlották fel szolgálataikat a hajdúkapitányok Bocskainak. Nyakas 2014. 251–252.
16. Bethlen levele 1616. február 16-án. Szilágyi Sándor (kiad.): *Bethlen Gábor kiadatlan levelei*. (A továbbiakban: Bethlen Gábor kiadatlan levelei) Bp., 1879. 44.
17. Rév, Révelő, Bánlaka, Alsólugos és Örvénd tartozott hozzá, s a zálogösszeg 8600 forint volt. A kis rhédei i. m. 44.
18. Imreh István: *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850) társadalom és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Bp., 1999. 56.
19. 1608 dec. 14-én. Rácz 2019. 106., valamint az aransarkantyús vitézekekről lásd <http://lexikon.katolikus.hu/A/aranysarkanty%C3%BAs%20vit%C3%A9z.html>
20. 1615. május 6-án ismerte el Bécs Bethlen uralmát Erdélyben. Váradról is itt mondtak le véglegesen. Mohácsi Endre: *Dóczy András tevékenysége felső-magyarországi fő-*

- kapitányságának kezdetéig. In: *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv*. XXII. Szerk. Kujbusné Mecsei Éva, Nyíregyháza, 2021. 171–172.
21. Zubányi László: *Vitézi végek dicsérete. A nemesség szerepe a XVI–XVIII. századi Északkelet-Magyarország fejlődésében*. Kárpátaljai Magyar Könyvek, 248. Szerk. Csordás László. Ungvár, 2016. 138.
22. Bethlen Gábor kiadatlan levelei i. m. 12–13.
23. Bethlen levele 1616. szeptember 19-én Uo. 82–83.
24. Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek. 10. 1637–1648*. (A továbbiakban: EOE) M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Bp., 1884. 505.
25. Bethlen 1616. január 26-án írott levele. Bethlen Gábor kiadatlan levelei i. m. 36. és 42.
26. Balogh Jolán: *Vég-Várad vára*. Kvár, 1947. 19–20. (A továbbiakban: Balogh 1947) és az 1618. évi gyulafehérvári országgyűlés: EOE VII. (1614–1621) M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Bp., 1881. 477.
27. Bethlen levele 1618. június 27-én. Bethlen Gábor kiadatlan levelei i. m. 99. és 1618. július 9-én Uo. 101, valamint Balogh 1947. 22–29.
28. „...csináltasson egy derék regestomot, ... magán elkezdetvén kegyelmed, az urak úrasszonyok neveit, kiknek mennyi lovagja gyalogja mustrál meg, ... azok után valamennyi jószágos fő és nemes emberek lesznek, ki mennyi magával mustrál, felírassa, az után az hajdúvárosokról ki mennyi lovaggal gyaloggal jó elő a kapitánok közzül, azután Közép Szolnok, utána Kraszna vármegyéket. Az regestumot küldje nekem kegyelmed sietséggel.” Bethlen levele Rhédeynek 1616. május 9. Bethlen Gábor kiadatlan levelei i. m. 50–51.
29. Uo. 53.
30. Fekete Péter szoboszlói kapitány számára is megígérhetett birtokadományt, de ha nem hajlik rá, „elüthetik láb alól”. Uo. 51–52. A terv azonban nem volt sikeres, hiszen Fekete Pétert ott találjuk Homonnai mellett, ahogyan Bethlen maga leírta. Bethlen Gábor levele 1616. június 19. Uo. 56–57.
31. Bethlen 1616. június 22-én írott levele Uo. 59.
32. A levelek célba juttatása Rhédey feladata volt: „Palatínus uramhoz egy fő nemes embert expediáljon kegyelmed, kinek valami 40 forintot költségére az udvarbíró által adasson. Debreczeni jó posta kocsin menjen éjjel nappal, mi szónkkal és országával ő nagyságát illendő becsüllettel salutálván leveleinket adja meg, és neki íratott rövid instrukciónk szerint járjon minden dologban... és sietséggel alá jöni bizonyos válaszszal”. Uo. 62.
33. Uo.
34. Bethlen 1619. június 23-i levele. Bethlen Gábor kiadatlan levelei i. m. 115.
35. Bethlen levele 1616. szeptember 10-én. Uo. 77.
36. Bethlen levele 1616. július 8-án. Uo. 69.
37. Bethlen levele Rhédeynek 1616. június 22-én. Uo. 59.
38. Uo. A 61. oldalon található utóiratban. A zászlókat Rhédey elküldte, ám a fejedelem továbbküldte azt a töröknek. Bethlen július elsején küldött levele. Uo. 64.
39. Uo. 58.
40. Uo. 63.
41. 1621. március 25-én. A kis rhédei i. m. 46. „koporsó követ szépet csináltassanak Kolozsváratt.” A végrendelet: Magyar Történelmi Tár 1884. 130–134. (A továbbiakban: MTT 1884.)
42. Az 1613-ban született Farkas még gyermekkorában halt meg. Több gyermekére végrendeletében „egy bolthajtásos sírt csináltassanak az szentjóni templomban és szegény gyermekeimet az kik ott fekszenek mellém rakják őket.” MTT 1884. 132.
43. A prédikátor fizetését a szentjóni vár jövedelméből fedezzék. MTT 1884. 134.
44. Rácz 2019. 110.
45. Uo. 49. és Glück László: *Az öt máramarosi város társadalma a 16–18. században*. PhD-disszertáció, Pécs, 2013. 316.

46. B. Szabó János: *Erdély szerepe a közép-európai hatalmi politikában (1657–1658)* <https://erdelyikronika.net/2020/12/04/erdely-szerepe-a-kozep-europai-hatalmi-politikaban> (2022. márc. 29.)

47. Uo. 50. Rhédey László mindkét házassága gyermektelen maradt, ezért nagyapja 1621-ben kelt végrendelete értelmében birtokai a rokonságbeli Rhédeyekre szálltak.

48. Luffy Katalin: *„Temető Jajjokon kezdtem én. Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemségek idején.* PhD-disszertáció, Debrecen, 174.

49. Uo. 66. és 106.

50. MNL OL E 189. Petrőczy Istvánnak címezve. A levelet közli Hanák Béla: *Genealógiai tévedések a XVI–XVII. századi arisztokrata családoknál.* Matrikula 2013. 4. sz. 27.

B. SZABÓ JÁNOS

ERDÉLY „BUKÁSA”

**A lengyelországi hadjárat és következményei:
hatalmi válság a fejedelemségben (1657–1658)**

**...szeptember 14-én
maga a nagyvezér adta
át a fejedelmi
méltósággal járó
oszmán jelvényeket
Barcsaynak.
A fejedelemségben
ezzel beköszöntöttek
a belháborús évek,
amelyek teljessé tették
a pusztulást.**

„Özönvíz” a lengyel–litván államszövetségben, 1655

■ 1655 őszén rendkívül fontos esemény zaklatta fel a közép-európai politikusok kedélyeit: János Kázmér lengyel király szégyenszemre kénytelen volt elmenekülni a saját országából. Az 1648-ban kitörő ukrajnai kozák felkelés ugyanis végül is odáig fajult, hogy 1654-ben a moszkvai cár kegyesen oltalmába fogadta a lázadó „zaporozsjei hadat”, a hatalmas orosz hadsereg pedig előzönlötte a Litván Nagyfejedelemséget – a mai Belorussziát. Ezzel pedig az oroszok egyre közelebb kerültek Svédország baltikumi birtokaihoz, a svéd kormányzat tehát elhatározta, hogy elébe vág az eseményeknek: a svéd csapatok 1655 júliusában léptek lengyel területre, s az első nyertes ütközetük után egész Nagy-Lengyelország kapitulált előttük. Ezzel párhuzamosan a livóniai svéd sereg is szép sikereket ért el, s miután X. Károly Gusztáv is megérkezett, a svédek szeptember 8-án ellenállás nélkül elfoglalták Varsót. János Kázmér király elhagyta az országot, a lengyel hadak jó része hűséget esküdött a svéd királynak. A lengyel történetírásban ezt az időszakot „Potopnak”, azaz „özönvíznek” nevezik, mert a Rzeczpospolita földjét szinte minden irányból előzönlötte az ellenség.

X. Károly Gusztávnak 1656 elejére azonban meg kellett tapasztalnia, hogy ereje nem lesz elégséges a Rzeczpospolita megtartására – az ország őrési területe szinte „elnyelte” a svéd király katonaságát, miközben a svédekre leselkedő fenyegetés egyre nőtt. 1656 májusában az orosz cár is úgy döntött, hogy sorompóba lép a svédek ellen, X. Károly Gusztáv svéd király viszont az ukrajnai kozákok vezéréhez, Bogdan Hmelnycikijhez és Erdélybe II. Rákóczi Györgyhez küldött követeket.

Erdély, a mérleg nyelve

■ Eddigre a lengyelek már komoly lépéselőnyben voltak a svédekhez képest, mert ők 1655 óta többször is megkísérelték megszerezni az erdélyi fejedelem támogatását a svédekkel szemben, míg a szövetséget ajánló svéd követség csak 1656 augusztusában érkezett Erdélybe. Kezdetben nem is kínáltak túl sokat az erdélyi segítség fejében, II. Rákóczi György azonban, királyi címet, a lengyel királyok székhelyeit, Krakkót és Varsót, a gazdag sóbányákat, országnyi országot akart, olyat, amivel akár a lengyel nemesség szemében is legitim ura lehet a régi Rzeczpospolita örökségének. Cserébe viszont nemcsak saját fejedelemsége fegyveres erejét ajánlotta fel: Havasalföld és Moldva, sőt még a Moszkvában csalódott kozák hetman, Hmelnycikij szövetségét és a kozákok fegyvereit, valamint diplomáciai hálózatát, a török Porta és a krími kán megnyerését kínálta a svéd királynak. Időközben ugyanis II. Rákóczi Györgynek sikerült egykori ellenségét, a felkelő kozákok vezérét, Bogdan Hmelnycikijt is megnyernie saját szövetségi rendszere számára.

A hatalmas távolságok miatt a tárgyalások ugyan csak lassan haladtak, de végül a svéd megbízottak, Sternbach és Welling 1656. december 6-án aláírták az erdélyiekkel a radnóti megállapodást, miután levelet kaptak a lengyelek által körülzárt Krakkó svéd parancsnokától, aki jelezte, ha nem kap segítséget, nem sokáig tudja tartani magát. A fejedelem így 1657. január 14-ére a máramarosi Viskre hívta össze hadait és az erdélyi országgyűlést, mert a jobban járható magyar királyságbeli hágókat elkerülve akart minél hamarabb átjutni lengyel területre.

Ha ekkor a lengyelek nem bíznak annyira a zord időjárásban, s megfelelő katonaságot küldenek határaik védelmére, bizony gyorsan vége szakadhatott volna az egész vállalkozásnak. Ám ahogy a legnagyobb magyar hadtörténeti összefoglaló munka katona szerzője, Bánlaky József summázta, nem így történt: a fejedelem „jó pénzzel, példával, szép szóval sok lehetetlennek látszót lehetővé tett. A nagy munka: az átvonulás a Priszlopon végrehajtott. A téli hadjárat kezdete fényesen sikerült”. Az erdélyi fejedelem vezette sereg – amit az ország lehetőségeit ismerve a hadjárat kezdetén sem lehet reálisan 18 000 főnél többre becsülni – harc nélkül bejutott Lengyelországba.

A lengyelországi hadjárat (1657. január–július)

■ A Kárpátokon való átkelés után a hadjárat sokáig inkább diadalmenetnek tűnt az erdélyiek szemében, mint valódi háborúnak. Rákóczi 1657. március 28-án ünnepélyes keretek között bevonult a felmentett Krakkóba, április 11-én

egyesült a svéd király vezette svéd–brandenburgi hadsereggel, majd 1657. április 30-án Zawichostnál a koalíciós hadak átkeltek a Visztulán. A lengyel főszereg nyomában tíz nap alatt nem kevesebb, mint 300 km-t tettek meg a svédekkel együtt, végül a koalíciós sereg május 17-én megadásra kényszerítette a litvániai Breszt erődítményét is. Innen nyugatra fordulva Rákóczi hadai és a svédek átkeltek a Visztula bal partjára, s ismét – a lengyelek által 1656-ban egyszer már visszafoglalt – Varsót fenyegették. János Kázmérnak viszont gyakorlatilag nem volt katonasága Stefan Czarniecki egy-két ezer emberén kívül, akinek az a feladat jutott, hogy lassítsa a svéd–erdélyi hadműveleteket – viszont az már fel sem merült, hogy a körülzárt Varsó megsegítésére siethessen, a főváros így ismét elesett.

Valódi harcokra azonban csak azután került sor Lengyelországban, hogy a Habsburg-diplomácia csatasorba állította a svédek ellenében Dániát, s emiatt X. Károly Gusztáv seregével elvállta a fejedelemtől, s el is hagyta a lengyelországi hadszínteret. Amikor Rákóczi koalíciós serege június 23-a után kivonult Varsóból, a fejedelem nyomába szegődő Czarniecki azonban még mindig inkább csak álhírek útján zaklatta Rákócziékat. Később, július elején, amikor az erősítésének köszönhetően e rendkívül híres és agilis hadvezér hadteste már kb. 9–10 000 embert számlált, tényleg többször is belekapott a hátráló koalíciós csapatokba, de azon „jelentős győzelmei”, melyeket a lengyel történetírás hagyományosan oly nagyra tart – pl. 1657. július 11-én Magierównál – vajmi keveset változtattak a tényleges katonai helyzeten. Rákóczi hadainak átkelését a Visztulán ugyanis sem a frissen érkezett Habsburg-segédcsapatok, sem az útját elállni próbáló kisebb litván seregetest nem tudták megakadályozni.

A látványos svéd és erdélyi sikerek komoly aggodalmat keltettek Bécsben és bár III. Ferdinánd császár április 2-i halála némileg késleltette a Habsburg-segélyhad indítását, végül a birodalom szinte teljes mozgósítható haderejét felvonultatták Lengyelországban. Azzal viszont Rákóczi fejedelem is tisztában volt, hogy egy közvetlen összetűzés a császári csapatokkal kiterjesztheti a konfliktust a Rákócziak magyarországi birtokaira, sőt Erdélyre is – s ettől a legegyszerűbben az óvhatja meg őt, ha olyan gyorsan távolodik a császári sereg közeléből, ahogyan csak bír. A rögtönzött zawichosti átkelés a Visztulán tehát így nemcsak a kozákok, hanem még az erdélyiek aktuális érdekeivel is egybe esett. Így viszont az erdélyiek gyakorlatilag kiszorultak Lengyelországból, és egyre közelebb kerültek kozák szövetségeseihez, míg az őket üldöző lengyelek épp eltávolodtak a fő hadszíntértől. Eközben „e királyság tábornagya, Lubomirski annak [Rákóczinak] az országába ütött s pusztította... közel 40 000 ember követte, hogy rabolhasson, a nagy része tönkrement nemesség, parasztság s cselédségből állt, mert csak 4000 katona van vele” – de károkozáson kívül e vállalkozásnak tényleges katonai haszna aligha volt.

A mérleg lassan mégis kezdett a lengyelek javára billenni: mivel Czarniecki továbbra is a nyomukban volt, Potocki és Lubomirski pedig dél felé épp úgy az útjukban állt az Erdély felé vezető úton, mint eddig, a koalíciós sereg Tarnopol után ismét kelet felé fordult. Július 16-án – miután Rákócziéknak ismét sikerült kicsúszni a lengyelek által eltervezett kelepcé-

ből Zamošcnál – egyesült a három lengyel seregest, Potockiék, Lubomirskiék és Czarnieckiék, s ezek a beérkező litvánokkal együtt elvileg szintén kitehettek akár 20 000 embert is. Így ez a lépés – mint Kármán Gábor felvetette – „kevésbé tűnik illogikusnak, ha feltételezzük, hogy Kemény János nem a fejedelemségbe akart visszatérni, hanem a kozák fősereggel kereste a kapcsolatot, hogy náluk keressen védelmet az üldöző lengyel csapatokkal szemben. Mint a munkácsi betörés mutatta, az Erdélybe való visszatérés önmagában kevés lett volna ahhoz, hogy Rákóczi csapatai biztonságban érezhessék magukat, ráadásul a fejedelem uralma alatt álló területek válhattak volna hadszínterré annak minden negatív hatásával.” Rákócziék ekkor már kényszerpályán mozogtak: a koalíciós had együtt még mindig olyan erőt képviselt, melyet a lengyelek nem mertek megtámadni, így akár katonai, akár diplomáciai téren ennek az erőnek az együtt tartása kínálhatott egyáltalán bármilyen kiutat a szorult helyzetből. Július közepére viszont épp a had együtt tartása vált szinte kivitelezhetetlenné.

Épp a lengyelekkel való tárgyalások megkezdésekor vált el az erdélyiek-től a kozákok és a két román vajdaság hadereje, ami óvatos becslések szerint is együtt mintegy 10–12 000 főt tett ki. Nem sokkal korábban, július 19-én a vármegyei katonák és a székelyek közül – a román vajdaságok ismeretlen számú katonájával együtt – vagy 3–6000-en indultak Erdély határai felé. Több egymástól független forrásból az is kitűnik, hogy a moldvaiak és havasalföldiek nyomában járó kozákok felszedték maguk után még a Bug folyón átvezető hidat is – s ezzel gyakorlatilag az ellenség martalékaul vetették a túlszárnyaló erdélyieket. 1657. július 22-én II. Rákóczi György Czarny Ostrównál végül épp ezért kért békét az őt üldöző lengyel hadsereg parancsnokaitól. A lengyelek több mint megalázó feltételeket szabtak: az indokolható politikai és katonai kikötéseken túl hadi kárpótlásként Rákóczinak még 1 200 000 lengyel arany megfizetésébe is bele kellett egyeznie, s kötelezték, hogy a fejedelem személyesen mondjon köszönetet, hogy megkímélték az életét, s kérje a szenátus bocsánatát, valamint ismerje el háborúja igazságtalan mivoltát.

Időközben a tatár fenyegetés elhárítására és a svédek ellen forduló cár nyomására Hmelnyickij is komoly lépésekre kényszerült: egyfelől a cár megnyugtatóására június 28-án parancsot küldött Anton Zsdanovics ezredesnek, hogy váljon el a kozákokkal Rákóczi hadától, és vonuljon Kamenyec Podolszk alá, ami a tatárok felvonulási irányába esett. Másfelől a nagybeteg hetman felszerelt egy másik sereget, amit tizenöt éves fia, Jurij Hmelnyickij vezetésével az Ukrajna felé tartó Rákóczi elé küldött. A két sereg azonban sohasem érthette el egymást, ugyanis a kietlen pusztaságban felvonuló kozák „felmentő” sereg mindössze 30–35 kilométerre az erdélyiek táborától fellázadt Hmelnyickij parancsa és tisztjei ellen, s nem volt hajlandó tovább vonulni szorult helyzetbe került szövetségesei megsegítésére.

A lengyel parancsnokok július 26-án már tudatták, hogy Kamenyec Podolszk irányából érkezőfélben van már a krími kán hada, s azt javasolták Rákóczinak, hogy hagyja ott seregét, és csekély kísérettel észrevétlen próbáljon meg átcusszanni az ellenség gyűrűjén Erdély felé. A fejedelem másnap hajnalban alig háromszáz lovassal el is hagyta a csüggedt hadat. Az erdélyi

sereg maradékának sorsát annak fővezére, Kemény János beszélte el az utókornak *Ruina Exercitus Transsylvanici* című írásában.

Mire a krími tatárok utolérték és bekerítették őket, a sereg sorsát megpecsételő, végső összecsapásra már csupán 4–5000 fegyverforgató maradt az erdélyi táborban. Ennek ellenére keményen küzdöttek a túlérővel a táborukat védő sáncokon, ám amikor tárgyalások útján akarták megváltani magukat a tatároktól, s a főparancsnok éppen a tatár táborban volt tárgyalni, a tatárok váratlanul betörték az erdélyiek sáncába, és lerohanták a táborukat. Aki ezt túlélte, az tatár fogságba került, sokukat soha többé nem is sikerült kiváltani onnan.

Rákóczi bukása és visszatérése

■ Az 1657 augusztusában a balsikerű lengyelországi hadjáratból sereg nélkül, betegen hazatérő II. Rákóczi György megérkezése nyomán Erdélyben országos felzúdulás támadt. A Porta elrendelte a hódoltsági haderő és a krími tatárok mozgósítását, és a megrendült tekintélyű Rákóczinak a következő országgyűlésen a szultáni fermán és az egyre-másra érkező fenyegető levelek hatására le is kellett lemondania. Így 1657. november 2-án az országgyűlés Rhédey Ferenc máramarosi főispánt, a híres-neves Bethlen Gábor sógorának fiát választotta az ország fejedelmévé.

A fejedelem ezt a lépést csupán taktikai visszavonulásnak szánta, arra az időre, míg látszólagos engedményekkel és megvesztegetésekkel majd sikerül lecsillapítani a török Porta vezető köreinek haragját. Azonban már 1657 őszén nyilvánvalóvá vált, hogy Rákóczi érdekében megvesztegetéssel reménytelen próbálkozni, sőt az is, hogy Erdély meggyengült helyzetét kihasználva a nagyvezír, Köprülü Mehmed, a személye ellen irányuló állandó intrikák közepette olcsó babérokkal igyekszik saját hatalmát erősíteni, s erre most kiváló ürügy a tizenöt éves háborúban elfoglalt oszmán várak sorsa, ami korábban is alapot adott a zsarolásoknak. 1616-ban Lippát kellett kiszolgáltatni a törököknek, most pedig a szultán nevében írt levél Borosjenő várának átadását követelte. Az újonnan megválasztott Rhédey nem volt abban a helyzetben, hogy megtagadja a Partium biztonságát fenyegető követelés teljesítését, ezért a végvári őrségek és a hajdúk bizalma Rákóczi felé fordult, s amikor a végvárak őrségét fel akarták esketni Rhédey nevére, Rákóczi hű emberei ezt Váradon és Borosjenőben is megíúsították.

Az 1657. év végére már mindkét fél, a régi és az új fejedelem is elérkezettnek látta az időt, hogy egyértelművé tegye a helyzetet. Rhédey 1658. január 9-re a török követek meghallgatása végett országgyűlést hívott össze Medgyesre, amelynek valódi célja a szultáni iratok, jelvények átvétele lett volna. Rákóczi ekkor – híveinek visszatérésre buzdító szavát várva – már Gyalu környékén gyűjtötte hadait, Rhédey eskütételére így mégsem került sor, mert pártját megosztották a személyes ellentétek, s emiatt a gyűlés ellen készülődő hadakkal sem tudtak szembeszállni. Az erőfitogtatástól megrettent országgyűlés a rendi szabadságjogok elismerésének fejében hajlandó volt ismét elfogadni II. Rákóczi Györgyöt az ország fejedelmének. Az ellenzék egyelőre visszavonult, s hűségesküje fejében amnesztiát kapott: január

Rákóczi fejedelem tervei

■ A fejedelem még lemondása után rögtön levelet küldött a magyar királyhoz, hogy megtudakolja, miként viszonyul az erdélyi változásokhoz. Mivel a formailag a Magyarországhoz tartozó Partiumban fekvő Borosjenő követelésével a törökök már a magyarországi *status quó*t is fenyegették, a Habsburg Monarchia és azon belül a Magyar Királyság politikusait is élénken foglalkoztatták az erdélyi fejlemények. Ha a magyar király és a rendek megsegítik Rákóczit, háborúba bonyolódnak a törökökkel, amire pedig még nincsenek felkészülve; ha azonban a fejedelem nem kap segítséget, akkor a tiszántúli terület is elveszhet – ahonnan azután a törökök a tiszáninneni területeket is könnyen elfoglalhatják. Bár az újabb történeti irodalomban is megjelent az a vélemény, hogy ekkor a magyar főurak egységesen támogatták Rákóczit és visszatérési terveit, a kép korántsem volt ilyen tiszta, hiszen ők is tudták, a bécsi kormánynak egyáltalán nem álltak rendelkezésére egy komoly törökellenes háborúhoz szükséges források. Mivel 1657. április 2-án meghalt III. Ferdinánd császár, az utódlás és a császárválasztás problémája, valamint a megkezdett svédek elleni háború teljesen lekötötte a Habsburgok diplomatait és mozgósítható haderőit is. Amíg pedig a svédek miatt az új király, Lipót, fő erőinek a Baltikumban kellett állomásoznia, kockázatos lett volna az Oszmán Birodalmat provokálni. Így 1658. január 22-én, amikor Lipót elindult a frankfurti császárválasztó gyűlésre, Rákóczi erdélyi uralmának biztosítékai Bécsben aligha voltak megnyugtatóan előkészítve. A fejedelem sorsa tehát – ahogyan azt R. Várkonyi Ágnes felvázolta – valóban összefonódott Lipót megválasztásával, ám Frankfurtban a helyzet annyira kusza és bonyolult volt, hogy abba Erdélyből aligha lehetett érdemben belelátni, nem-hogy komolyan beavatkozni.

Mindennek fényében nagyon is érthető, hogy Rákóczi ahogyan eddig, valójában ezután sem kívánta elvágni a megegyezés lehetőségét a Portával. 1658 tavaszán, miután elbocsátotta első segélykérő követeit Lipót királyhoz, a „megbékélés szellemében” tavasszal Erdély követei továbbra is a fejedelem érdekében próbáltak tárgyalni az oszmánokkal. Csakhogy a Portáról kategorikus elutasító válaszok érkeztek.

Köprülü Mehmed nagyvezír tervei

■ Az idős nagyvezír, Köprülü Mehmed valóban nagyon elszánt volt, és egyre több jel utalt arra, hogy a szokásosnál is több figyelmet fordít az erdélyi helyzetre: márciusban már együttműködést javasolt Rákóczi fejedelem ellen a Habsburg-kormánynak, majd áprilisban Lipót országait az 1645 óta húzódó oszmán–velencei háborúban. 1658. április 13-án a szultáni díván is elhatározta, hogy hadjáratot kell indítani Erdély ellen, holott eddig minden jel arra utalt, hogy ebben az évben az Oszmán Birodalom számára a legfon-

tosabb feladat az elhúzódó velencei háború lezárása lesz, ami mellett Erdély ügye katonailag mellékes kérdésnek tűnhetett.

Bár a Konstantinápolyra nehezedő velencei blokádot 1657-ben már sikerült megtörni, Szent Márk köztársaságának tengeri fölénye még mindig nyomasztó volt. Ezért az idős nagyvezír azzal az elképzeléssel állt elő, hogy a velenceiek stratégiájához hasonlóan az ellenség legsebezhetőbb pontjára kellene rátámadni. Első számú célpontnak Velence dalmáciai birtokai kínálkoztak, de a nagyvezér ezt azzal a merész elképzeléssel toldotta meg, hogy a Habsburg kézen levő területeken keresztül magára a köztársaság itáliai birtokaira is csapást lehetne mérni. Bécsben ugyan udvariasan elhárították a kérést, az oszmán hadikészületeket ez azonban nem befolyásolta: 1657 őszén megkezdték a csapatok felszerelését Anatóliában.

Ezt a készülődést zavarta meg II. Rákóczi György váratlan akciója 1658 februárjában. Velence konstantinápolyi követe az erdélyi hírek hallatán nyomban békeajánlatot tett a Portának. A vérmes remények dacára ugyan a velencei háborúnak Rákóczi miatt nem vetettek véget Konstantinápolyban, de a nagyvezír igyekezett meggátolni az új konfliktus kiszélesedését. Az új év első hónapjaiban a török és tatár csapatok elűzték Havasalföld és Moldva trónjáról Rákóczi kreatúrait, Constantin Şerbant és Gheorghe Ştefant. A gyors és körültekintő diplomáciai és katonai lépések után a nagyvezír bízott benne, hogy könnyedén el tudja majd fojtani az erdélyi mozgolódásokat is. A lengyel hadjáratból hazatérő Rákóczi térdre kényszerítésére már 1657 őszén készültek tervek, de a fejedelem akkor engedett a török nyomásnak, így nem volt szükség a beavatkozásra.

A következő év nyarán e terv szerint lendült mozgásba azt oszmán hadigépezet. Köprülü Mehmed a portai alakulatokkal, valamint Egyiptom és Mezopotámia kivételével a tartományok csapataival Belgrád felé indult volna, hogy onnan vonuljon majd Dalmáciába vagy esetleg Friaul ellen. Ezzel egy időben kellett volna az Erdély ellen mozgósított határvidéki katonaságnak, valamint az újdonsült román vajdák hadainak megtörni Rákóczi ellenállását. Erdély fekvése eleve jó esélyeket kínált a támadóknak, hiszen egyszerre három égtáj felől törhettek rá a birodalomba ékelődő országra. A nagyvezér azonban nem érte be ennyivel. Minél hamarabb végezni akart a kényelmetlen lázadással, ezért – hogy a túlérő biztos legyen – magát a krími kánt, IV. Mehmed Girájt szólította hadba Erdély megbüntetésére. A Portán óriási hadi készületekről – 80 000 tatár és 10 000 kozák mozgósításáról – szóltak a hírek, s a nagyvezér biztosította a szultánt, hogy ekkora erő láttán a fejedelem néhány nap alatt kardcsapás nélkül meg fogja adni magát.

Az 1658. évi erdélyi–oszmán háború

■ Nem így történt. II. Rákóczi György portai informátoraira hallgatva – s valószínűleg apja példáját is szem előtt tartva –, a fegyveres ellenállást választotta. Fizetett katonáival Erdélyből a Partiumba, előbb Váradra majd Borosjenőhöz vonult. Serege immár 7000 lovasra és 2000 gyalogosra szaporodott, ezért úgy tervezte, hogy két nap múlva ostrom alá veszi az aradi török palánkot, s így a budai beglerbég nyílt harcra kényszerül, ha nem akarja

veszni hagyni ezt az erősséget. Július 6-án fel is tűnt a közelben hadával a Budáról érkező Gürdzsi Kenán.

Kenán annak ellenére vállalkozott az ütközetre, hogy a temesvári beglerbég hadának zöme még nem volt ott a táborában, s így serege hasonló nagyságú erőkkkel volt kénytelen összemérni erejét. A török sereg vezére a páülési szorost szemelte ki az ütközet színhelyéül, ahol a Maros északi partján húzódó dombvonulat és a folyó vize által szorosan közrefogott, Lippáról Aradra vezetű út kijut a tágas síkságra. Míg ágyúit és gyalogságát nyolcszáz lovas kíséretében a szoros bejáratánál a bokros domboldalban egy régi kőfal oltalmában helyezte el, lovasságának zömét az egri beglerbég és az esztergomi bég vezetésével egy mérföldre az erdélyiek elé küldte a síkságon. Velük szemben az erdélyi sereg ék alakban állt fel. A folyóra támaszkodó jobb szárnyat Gyulai Ferenc váradi kapitány vezette, ennek első soraiban Barkóczi István fizetett katonái álltak. Középre került a lassan mozgó gyalogság, Gaudi dragonysai és a tüzérség, mögöttük haladt a fejedelem a tartalékkal. A bal szárnyon álló hajdúknak Szuhay Mátyás kállói kapitány parancsnokolt, itt az élen Keresztes András fizetett katonái jártak. A hadrendnek ezt az oldalát Ébeni István és Bakos Gáspár fizetett katonái biztosították a síkság felől.

Kenán haditerve valószínűleg az lehetett, hogy a csalétekként előreküldött lovassága meghátrálásával maga után vonja Rákóczi hadát, és az üldözés közben csatarendjüket elveszítű erdélyieket becsalogassa a szorosba, ahol lesben álló ágyúi és janicsárjai tüze majd oldalba kapja őket, s ezek után visszaforduló lovassága megfutamítja a rendezetlen, meggyengült „üldözűket”. Az erdélyiek nem tudva a szorosban elrejtett csapatokról, csak a nyílt mezűn felsorakozott török lovassággal számoltak, és seregűk jobb szárnyát nagy ívben a Maros felé fordítva szándékoztak átkarolni és bekeríteni a törűkűket.

A törűkűk tervének első fele túlságosan is jól sikerűlt. A magyarok szokás szerint fergeteges rohammal kezdték az ütközetet, s Szuhay a bal szárnyal rögtűn megfutamította s a folyűnak szorította a szembenálló törűk lovasságot. A jobb szárnyról hamarosan Barkóczi katonái is csatlakoztak az üldözűkhöz. A terv szerint meghátráló törűkűk így igen súlyos veszteségeket szenvedtek, de sikerűlt az ágyűk és a janicsárok puskái elé csalni a sikertűl megittasodott erdélyi lovasságot, amelyre az addig hátráló törűk lovasok is rátámadtak.

A szorult helyzetbe került csapatok parancsnokai azonban nem veszítették el lélekjelenlétűket, s a sereg nem futamodott meg. Gaudi leszállította lováról néhány dragonysát, s a gyalogság megérkezéséig ezekkel próbálta a bokrok takarásában a janicsárokat oldalba támadni. Az akció nem sikerűlt, mert az ellentámadásba lendűlű törűk lovasság elszakította őket az erdélyi hadtűl, s a túlerűvel vívott harcban a dragonysok odavesztek. Addigra viszont Ébeni István átvette a parancsnokságot, s igyekezett visszavonni és újra rendezni a lovashadat. Gaudi pedig meggyorsította a gyalogság felvonulását.

A küzdelem kimenetelét végűl Rákóczi gyalogságának és tüzérségnek megérkezése döntötte el. Gaudi ezekkel a csapatokkal a janicsárok hátába került, s a domb tetejérűl addig lövette a törűkűk állását, míg a sánc védűi fegyvereiket elhagyva megfutottak. Helyűket hamarosan elfoglalták az erdélyiek, s a kiváló állás elűnyét kihasználva az elhagyott ágyűkkal is lűni kezdték a szorosban a törűk lovasságot. Az ütközet ezzel véget ért, mert a törűkűk

erre végképp meghátráltak. A futók a lippai híd felé igyekeztek, de a Maros hídjá túl keskeny volt ahhoz, hogy ekkora tömeg rövid idő alatt átjusson rajta. A menekülő seregben kitört a pánik, az összetorlódó emberek egymást szorították a partról a megáradt folyóba, s „a hídról kétfelől a Marosba mintegy búzakévék módjára nagyon sűrűn hullának...” Ha hihetünk a korabeli forrásoknak, szokatlanul véres győzelmet aratott Rákóczi hada. A törökök közül kétszáz fogságba esett, s elpusztult vagy két-háromezer, köztük maga az egri beglerbég és az esztergomi bég is.

A következményeket felmérő erdélyi politikusokat ugyanakkor egyáltalán nem lelkesítette a fejedelem győzelme, sőt még inkább arra ösztönözte őket, hogy igyekezzenek megszabadulni harcias uralkodójuktól. Július 18-án a Rákóczi által Erdélyben hátrahagyott három erdélyi helytartó levelet intézett a budai beglerbéghez, melyben fegyverszünetet kértek a törököktől. Hosszasan bizonygatták az erdélyi rendek hűségét, és mentegetőztek a fejedelem viselkedése miatt – hangsúlyozva, hogy Rákóczi a tudtuk nélkül cselekedett. Ám most, hogy távozott az országból, semmi akadálya, hogy engedelmessékedjenek a Porta parancsainak.

Rákóczi győzelme gyökeresen új helyzetet teremtett Köprülü Mehmed számára is. Mivel a nagyvezér elgondolásának legsebezhetőbb pontja az egymástól igen távol lévő csapatok mozgásának pontos koordinációja volt, Kenán vereségével egy csapásra megpecsételődött Köprülü Mehmed egész haditervének sorsa. A kudarc világossá tette, hogy nagyon kockázatos lenne az élelem- és takarmányhiány sújtotta Dalmáciában hadműveleteket kezdeni, amíg Rákóczi ugrásra kész hada akár még az utánpótlási vonalakat is fenyegetheti. Az egyik hadműveleti célt fel így kellett adni, s Köprülü kész volt inkább elhalasztani a velencei területek elleni támadást, csak hogy példát statuáljon az Oszmán Birodalom lázongó vazallusán, így a sereg Erdélynek fordult. Köprülü Mehmed augusztus 5. körül útnak indult Belgrádból, serege augusztus 29-én a már körül is zárta Borosjenő várát. A jenői tisztek nagyon óvatosan viselkedtek a bezáruló török ostromgyűrűben: Köprülü óhajának eleget téve követeket küldtek a nagyvezír táborba, és igyekeztek késleltetni a harcok kirobbanását a fejedelem hadának megérkezéséig.

Időközben Rákóczi augusztus 22-én még Tasnádon volt, amikor megkapta Barcsay üzenetét arról, hogy Erdély keleti határán betörték a krími kán és a két román vajda hadai is. Az országot fenyegető helyzetben Barcsay helytartó augusztus 18-ára Nagysinkre tanácskozni hívta a rendeket, de mire az országgyűlés összeült, már igencsak elkéstek a tanácskozással: augusztus 7-én, délután 4 órakor az ellenség ugyanis elűzte a Bodza-szoros védőit, s megszállták a szorosot védő sáncot. Augusztus 19-én pedig megérkezett maga krími kán és a két román vajda is a főszereggel. A befutó hírek hallatán a nagysinki országgyűlés így kísérletet sem tett az ellenállás megszervezésére, mert az összegyűlt rendek az országot dúló tatár és román hadak megfékezésére csupán a törökökkel való megegyezésben láttak lehetőséget.

Mire augusztus 3-án Rákóczi a fizetett hadakkal, a bihari és szabolcsi hajdúkkal és a partiumi vármegyék hadi népével a vártól csak öt mérföldre fekvő Ugránál letáborozott, megdöbbentő módon elveszett Borosjenő is. Szeptember 2-án ugyanis mindössze négy nap körülfutás után az elbizonytala-

nodott várórség szabad elvonulás fejében egyetlen lövés nélkül átadta Erdély második legerősebb végvárát a törököknek.

Rákóczi rövid időre teljesen megbénította a reményeit romba döntő hír: már csak óvatos védekező manőverekre, a biztonságos visszavonulás előkészítésére maradt lehetősége. A felocsúdó fejedelem főképp a váradi vár védelmére koncentrálna erőit, a délről várt támadás azonban elmaradt, mert a nagyvezírnek egy súlyos kis-ázsiai lázadás miatt sürgősen haza kellett térnie Konstantinápolyba. Ehelyett szeptember közepén északkeletről bukkantak fel a krími tatár és román portyázók.

Az Erdélyre törő ellenséges hadaknak ugyanis egyetlen hónap elegendő volt, hogy az ország nagy részét lángba borítsák. Első áldozatuk a Barcaság és Háromszék volt, majd továbbvonultak Nagyszében, Gyulafehérvár és Kolozsvár irányába. A kisebb helységeket feldúlták, a lakosságot rabszolgasorba hurcolták, a nagyobb, védettebb városokat pedig megsarcolták. Gyulafehérvárról a lakosság tömegesen menekült Szebenbe, valamint Zalatna és Abrudbánya felé a havasokba, akik maradtak, tatár fogságba estek, s az ellenség porig rombolta a fejedelmek pompás székhelyét. Kolozsvár után végképp nyilvánvalóvá vált, hogy Erdélyben nem fenyegeti komoly veszély a támadó sereget, ezért a tatár szokásoknak megfelelően a hadak szétváltak. Míg a fő erők a Királyhágó felé vették útjukat, egy jelentős seregetest a csatlakozott kozákokkal és román kurtányokkal a Meszes irányában indult Magyarország felé.

A székelység volt az egyetlen jelentős erő, melyet még ebben a zavaros helyzetben is mozgósítani lehetett volna, de erre csupán néhány eredményes kísérlet történt. Szeptember 6-án háromezer főnél is nagyobb, moldvaiakból és kozákokból álló csapat tört Csíkra, és felégették Ditrót. Szárhegy-nél azonban a gyöngébb székely had elállta útjukat, s nagy veszteségeket okozva megfutamította a túlerőben lévő ellenséget.

Hiába dulta fel azonban szinte az egész országot az ellenséges hadsereg, a körülmények összjátéka folytán Köprülü Mehmed még nem tudta maradéktalanul kiaknázni győzelmét, hisz sürgősen új fejedelmet is kellett Rákóczi helyére állítania. Végül Barcsay Ákos lugosi és karánsebesi bánban, Rákóczi egyik hátrahagyott erdélyi helytartójában lelt elfogadható fejedelmjelöltre, akinek 500 000 tallér értékben meg kellett térítenie a török hadsereg felvonulásának költségeit, át kellett engednie Lugos és Karánsebes várait az Oszmán Birodalom fennhatósága alá, s ígéretet kellett tennie az addig szokásosnál jóval magasabb évi adó, évi 40 000 arany megfizetésére. Mivel ötnapi szívós tárgyalás után sem sikerült enyhíteni a feltételeken, Barcsay végül meghajolt Köprülü Mehmed akarata előtt. Ennek fejében a nagyvezír megígérte a krími tatár sereg kivonását az országból, s az egyezség megpecsételéseként szeptember 14-én maga Köprülü adta át a fejedelmi méltósággal járó oszmán jelvényeket Barcsaynak. A fejedelemségben ezzel beköszön-
töttek a belháborús évek, amelyek teljessé tették a pusztulást.

■ FELHASZNÁLT IRODALOM

B. Szabó János: *Erdély tragédiája (1657–1662.)* Bp., 2019.

Kármán Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után.* Bp., 2011.

Kármán Gábor: *II. Rákóczi György 1657. évi lengyelországi hadjáratának diplomáciai háttere.* Századok 146. (2012) 1049–1084.

SUDÁR BALÁZS

„TÖRÖK TETTE FEJEDELEM”

I. Apafi Mihály első évei és az erdélyi török segélyhadak

Egy szilárdan a helyén álló fejedelem talán tehetett volna valamit a nagyarányú – Erdélybe is benyúló – hódoltatás ellen, a törökök által felszínen tartott Apafi azonban tehetetlen volt.

■ 1656-ban II. Rákóczi György komoly lépésre szánta el magát: az erdélyi hadakkal Lengyelországba indult. Ugyan az új nagyvezír, Köprülü Mehmed eltiltotta a vállalkozástól, de a fejedelem nem sokat törődött ezzel. Joggal gondolhatta azt, hogy a fenyegetőzésnek nem lesz következménye: az előző évtizedben néhány havonta új nagyvezír került kinevezésre, a birodalom pedig a túlélésért küzdött, és nem sokkal korábban még az is valós lehetőségnek tűnt, hogy velencei gályák fogják lőni az isztambuli szultáni szerájt. Ráadásul maga II. Rákóczi György is indított már hadjáratot engedély nélkül: 1653-ban a moldvai, 1655-ben pedig a havasalföldi ügyekbe avatkozott bele. Semmiféle retorzió nem érte, minden további nélkül gondolhatta, hogy némi pénzzel most is el tudja majd simítani az ügyet – ha egyáltalán úgy lesz a hadjáratból.¹

Engedetlen Erdély. De ki legyen a fejedelem?

■ Nagyon sok kortársához hasonlóan azonban ő is rosszul számolt. Az anyaszultánnő és az új nagyvezír szilárdnak bizonyuló alkut kötött, és az addigi élete során nem túl sok eredményt felmutató Köprülü Mehmed a recsegő-ropogó birodalom megmentője s egy felívelő történelmi időszak megalapozója lett. A politikájával szembeszegülőkkel kegyetle-

nül leszámolt, ezért azután az erdélyi fejedelem sem kerülhette el a sorsát. II. Rákóczi György ugyan sokáig reménykedett benne, hogy végül valakinek sikerül megbuktatnia, netán kivégeztetnie a sokak érdekeit sértő nagyvezírt – és erre valóban több kísérlet is történt –, de tévedett. Ennek árát pedig Erdély fizette meg. 1658-ban elesett Jenő és környéke, az országot tatár portyázók rabolták és pusztították végig.² 1660-ban Várad következett, s vele a partiumi területek.³ 1661-ben pedig egy a korábbiaknál is nagyobb hadjárat jött Kösze Ali pasa vezetésével, amely Erdély szinte teljes területét érintette.⁴

E nagyon kemény csapássorozatot egyfelől Köprülü Mehmed pasa azon törekvése mozgatta, hogy példát statuáljon: hatalmával nem lehet dacolni. Másfelől az oszmánokban 1594 óta nagyon komoly félelem munkált Erdély elvesztétét illetően: akkor tíz évükbe került visszaszerezni a fejedelemség fölötti ellenőrzést, és ezzel stabilizálni a régiót.⁵ A harmadik ok maga II. Rákóczi György volt, akit sehogyan sem sikerült eltávolítani a hatalomból, hiába ültettek újabb fejedelmeket a trónra: sem Rhédey Ferenc (1657. november 2. – 1658. január 9.), sem Barcsay Ákos (1658. október 7. – 1660. december 31.) nem váltotta be a hozzájuk fűzött oszmán reményeket. Kemény Jánost pedig az erdélyi belpolitika alakulása ültette a fejedelmi trónra (1661. január 1. – 1662. január 23.), de a Porta elismerését nem sikerült megszereznie, és hamarosan nyíltan szembe fordult az oszmánokkal.

1661-ben Kösze Ali hatalmas, birodalmi léptékű hadserege azért vonult Erdélybe, hogy biztosítsa a vazallusállam hűségét, belső biztonságát, s egyúttal oszmánbarát fejedelmet ültessen a trónra. Így került képbe Apafi Mihály, akinek azonban sem hadereje, sem támogatottsága nem volt a fejedelemségben. Kösze Ali pasa ugyan végigkergette Kemény Jánost Erdélyen, és a határokon kívülre szorította, de kiiktatni nem tudta.⁶ Alig választották meg Apafit (1661. szeptember 14.), Kemény már újra Erdély határain belül járt, ráadásul a Raimondo Montecuccoli vezette Habsburg-csapatokkal megerősödve. S bár hamarosan vissza kellett vonulnia, egy sor erdélyi várba Habsburg-helyőrség került (Kővár, Szamosújvár, Kolozsvár, Bethlen, Fogaras, Görgény, Déva stb.). Ezzel pedig minőségileg új helyzet állt elő: immár nem a megbízhatatlan erdélyi fejedelmek jelentették a problémát az oszmánok számára, hanem a vazallusállamukban állomásozó ellenséges haderő, ami magában rejtette annak a veszélyét, hogy Erdély újra elszakad a Portától. (Kemény János támadása, majd halála után fia, Kemény Simon szervezkedése igazolta is ezeket a félelmeket.) Így természetesen oszmán szempontból az erdélyi helyzet nem oldódott meg, sőt magasabb szintre emelkedett, és többé-kevésbé nyílt Habsburg–oszmán konfliktusba torkollott.

Apafi Mihály és török hadereje (Tirjákí Ibrahim pasa)

■ Kösze Ali – „a furfangos, ravasz vén madár”⁷ –, akire a szultán a kérdés rendezését bízta, világosan látta a helyzetet. Két dolgot tett. A hosszú hadjárat után kivonult Erdélyből, de csapatait a közelben teleltette, ő maga pedig Temesváron rendezte be főhadiszállását. (A magyar források által sugalltakkal ellentétben azonban nem temesvári, hanem boszniai pasa volt.⁸) Másfelől viszonylag komolyabb haderőt, egyes források szerint 2000 törököt és 18

„csapatnyi” románt, mások szerint 4000 törököt és 2000 román kurtányt⁹ hagyott a fejedelem mellett. E sereg erdélyi jelenléte egyértelműen Apafi trónon tartását szolgálta, aki maga is tisztában volt a török jelenlét fontosságával: állítólag jóval komolyabb, 4000 lovasból és 6000 janicsárból álló hadsereget szeretett volna.¹⁰ Azt nem tudjuk, hogy pontosan kikből is állt ez a csapat. Kösze Ali birodalmi sereggel érkezett a hadszíntérre, amelyben a kelet-anatóliai tartományok – Anatólia, Karamán, Adana, Szivasz, Maras – is képviseltették magukat.¹¹ Az azonban kevésbé valószínű, hogy e távoli tartományok csapatait küldték volna be Erdélybe, ez nem lett volna jellemző az oszmán hadvezetési szokásokra. Sokkal inkább hódoltsági csapatokra gondolhatunk. Kézenfekvő lett volna, hogy a temesvári tartomány hadait rendeljék a fejedelem mellé, ők azonban majd csak később vonultak be Erdélybe. A legvalószínűbb így talán az lehet, hogy különböző tartományi erőkből válogatta össze a szerdár az Apafi mellett maradó kontingenst.

Nem visz közelebb a megoldáshoz a csapatok vezetőjének személye sem. Bár a feldolgozások elsősorban Kücsük Mehmed pasa nevét emlegetik az erdélyi hadműveletek kapcsán, először nem őt rendelték Apafi mellé, hanem Tirjáci Ibrahim pasát, aki ekkor még karrierje kezdeti szakaszában járt. A szultáni szerájban nevelkedett, ahol *dogandzsik*,¹² azaz a szultáni vadászmadarak gondozói közé tartozott, 1657 márciusában pedig e testület vezetője lett. 1658 januárjában azonban illetlenül szólalt meg a szultán előtt, ezért eltávolították az udvarból: Egerbe nevezték ki beglerbégnek.¹³ Ez kétségtelenül egyfajta bukást jelentett – a török krónikások is így értékelték –, hiszen Ibrahim pasát ezzel lényegében kikapcsolták a belpolitikai történésekből, de másféle olvasatok is elképzelhetőek. Egyfelől ha Ibrahim valóban bukott volna, akkor nem kap egy tartományt: ebből ugyanis nem volt túlságosan sok (36 darab),¹⁴ potenciális jelölt viszont annál több. A madarászok bukott vezetőjének aligha járt volna ilyen tisztség: vagy nagyon magas pártfogói voltak, akik ily módon „mentették meg”, vagy nem is bukásról, hanem inkább felemelkedésről volt szó. 1658 elején Köprülü Mehmed pasa már javában készült az európai hadjáratra,¹⁵ az egyik itteni tartományt aligha adta volna megbízhatatlan ember kezére. Ne feledjük, ez a tisztogatások időszaka volt, amikor a gyanúsnak tűnő vezetők könnyen az életükkel fizethettek, a nagyvezír pedig igyekezett kiépíteni a saját klientúráját. Másrészt az erdélyi ügyek egyik „referense” – a szilisztrai/özüi és a temesvári mellett – az egri pasa volt.¹⁶ A feszült politikai helyzetben e tartomány vezetése nem számított „parkoló pályának”, éppen ellenkezőleg: kifejezetten nagy súlya volt. Tirjáci Ibrahim tehát jó eséllyel a Köprülü bizalmasa lehetett, s így nem jelentéktelen személy. Néhány hónappal később azonban – nem tudjuk miért – leváltották, így a pálülési csatában már nem ő vezette az egri csapatokat.¹⁷ Hogy hová került, nem tudjuk, de 1660 áprilisától fél évig mégis Eger élén találjuk.¹⁸ Ekkor az egri csapatokkal minden bizonnyal Várad alatt harcolt.¹⁹ Szeptemberben azután a pozsegi szandzsákot kapta meg *arपालikképpen*, azaz egyfajta átmeneti jövedelemként.²⁰ Pályája később is a hódoltságához kötődött: részt vett Kösze Ali pasa 1661. évi erdélyi hadjáratában, ő vitte a szerdár ajándékait Apafi Mihály fejedelemnek.²¹ Ez egyfelől Kösze Ali pasa bizalmát, másfelől az Apafival való kapcsolat létrejöttét jelzi, így nem meg-

lepő, hogy ő maradt a fejedelem mellett az oszmán had távozása után is. Feladata ellátásához megfelelő háttérrel is biztosítottak, a mohácsi, majd a gazdag szerémi szandzsák *mutaszarrifja* – azaz javadalmainak birtokosa – lett,²² ezzel együtt pedig szerdári rangot is kapott.²³

Éppen ez az a tény, amely mindennél világosabban mutatja, hogy Kösze Ali pasa mennyire komolyan vette az Erdélyi Fejedelemség ügyét. A szerdárok ugyanis egy-egy nagyobb léptékű katonai akció, hadjárat vezetői voltak, akiknek a megbízatása ugyan csak a feladat elvégzésének idejére szólt, ám addig nagyon komoly jogosítványokkal rendelkeztek.²⁴ Másfelől az önálló hadvezető kinevezésével Kösze Ali az Erdélyben maradó csapatokat nem a fejedelem alá rendelte, hanem önálló vezérlet alatt mellé adta, ami a török parancsnokoknak jóval szélesebb jogkört biztosított.

A támogatásra szükség is volt, mivel Apafinak saját táborra nem létezett. A fejedelemségre az erdélyi elit meghatározó figurái nem vettek részt, ami teljesen érthető, hiszen az országnak volt megválasztott, legitim fejedelme Kemény János személyében. Apafit csak „néhányan választák meg a török hadaktól való félelmükben” – írta Bethlen János, legitimációja így igen gyenge lábakon állt,²⁵ és nagy kérdés volt, hogy a két megválasztott fejedelem közül végül melyik marad talpon.

A hadakozás sem fejeződött be Montecuccoli és Kösze Ali elvonulásával. 1661 végén Fogaras védői csaptak ki, ekkor Apafi a mellé rendelt 2000 románt küldte ellenük.²⁶ 1662. január 3-án Kemény János Bikszádról újra Erdélybe nyomult.²⁷ Közeledtének hírére Apafi először egy török kontingenst küldött Beszterce irányába, de az Marosvásárhelynél beleütközött Kemény katonáiba, akik elől visszavonult Medgyesre.²⁸ Ennek eredményeképpen Apafi a jobban védhető Segesvárra ment január 13-án, ahol azonban a polgárság nem engedte be a városba és a várba, ezért a külvárosban sáncolta el magát.²⁹

„Nehézfű” Erdélyben. A második török segélyhad (Kücsük Mehmed pasa)

■ Ebben a helyzetben Tirjaki Ibrahim pasa csapatai nem lettek volna elegendőek a fejedelem trónon tartásához, ezért Apafi segítséget kért Kösze Ali pasa szerdártól, aki a temesvári pasát, Kücsük Mehmedet küldte el. A sereg nem volt nagy, állítólag 2000 főre rúgott, és a temesvári tartomány szpáhijaiból állt, akik talán Jenőről indult útnak.³⁰ A segélyhad gyorsan a helyszínre ért, Kücsük Mehmed csapatai egyesültek Tirjaki Ibrahim erőivel, és még az elmenekült román csapatokat is sikerült hadrendbe állítani.³¹ Másnap, január 23-án megverték Kemény seregét, maga a fejedelem is elesett.³² Mindközben egy másik támadás is indult Apafi megsegítésére: a törökök a havasalföldi csapatokat is harcra küldték,³³ amelyek ugyan Brassó közelében átkeltek a Kárpátokon, de Ebeni István és Szentpáli János csapatai szétverték és hazakergették őket.³⁴ Emellett egy követ arról tájékoztatta Apafit, hogy a tatár segélyhadak is útban vannak.³⁵ Az összkép a klasszikus megoldást mutatja: az oszmánok Erdélyt általában több irányból támadták meg egyszerre, így volt ez 1611-ben, 1612-ben vagy 1658-ban is.³⁶

A nagyszőlősi győzelem és Kemény halála alaposan megváltoztatta a belpolitikai helyzetet: Apafi immár törvényes és egyetlen fejedelem lett, a vele szemben állók pedig komoly leckét kaptak arról, hogy a törökök keményen és hatékonyan kiállnak védencük mellett. Nem csoda, hogy az erdélyiek egyre inkább átálltak Apafi oldalára. Bár Kemény János fia, Simon körül szerveződött az ellentábor, de a többség egyre inkább megértette, hogy bele kell törődniük a helyzetbe: „az fejedelem fejedelemségének változása felől senki azért szót se tegyen, mert bizony arra az török nem megyen, mert ő is elunta a sok változást”.³⁷ Ebben sok igazság volt, hiszen az oszmánok rövid idő alatt több tiszavirág-életű fejedelemmel is megégették a kezüket, és most már valóban hosszú időre meg kívánták oldani a problémát, akár Erdélyben tartott haderő árán is. Ráadásul Kösze Ali világosan megüzente: addig nem nyugszik, amíg az erdélyi várakban Habsburg-őrség állomásozik, Erdélyben pedig nagyon félték attól, hogy amennyiben a rettegett pasa foglalja vissza az erődítményeket, akkor meg is tartja azokat, és többet nem kerülnek erdélyi kézre.

A nagyszőlősi csata után Kücsük Mehmed pasa nem vonult ki a fejedelemségből, így immár két pasa állomásozott Erdélyben. Kettejük közül láthatólag Kücsük Mehmed volt a tekintélyesebb: ugyan anatóliai lázadóként kezdte, de már 1657-ben kitüntette magát Köprülü Mehmed nagyvezír mellett, aki nem volt hálátlan, valószínűleg ezért lett ő az erdélyi hadművelet vezetője is. Nem mellesleg személyes tapasztalatokkal is bírt az erdélyi viszonyokról: 1659 végén és 1660 elején ő vezette a II. Rákóczi György által Szebenbe szorított Barcsay Ákost támogató török segéderőket.³⁸

Habsburg–oszmán háború

■ Kücsük Mehmed Kemény legyőzése után hozzálátott feladata második felének a megoldásához, az erdélyi Habsburg-helyőrségek felszámolásához.³⁹ Fogarast és Görgényt gyorsan átadták védőik, a kivonuló német helyőrségeket az országon kívülre kísérték. A többi erősség azonban tartotta magát, amitől Kücsük Mehmed pasa egyre idegesebb lett. Nem véletlen, hogy miután az új fejedelem helyzetének egyértelművé tétele – Kemény legyőzése és halála – sem oldotta meg az Erdély-kérdést, március 14-én újabb török erősítés érkezett: ezer lovas Kalender pasa vezetésével.⁴⁰ Személyét pillanatnyilag nem tudom azonosítani, de vele már három pasa – s így egyre komolyabb oszmán hadsereg – állomásozott a fejedelemségben.

A török főerők Segesvárról először Nagysinkre, (február 20.), majd Marosvásárhelyre vonultak.⁴¹ Apafi innen a görgényi országgyűlésre távozott (március 10–26.),⁴² Kolozsvár alá pedig 2000 román lovast küldtek, hogy a Habsburg-őrség mozgását korlátozzák.⁴³ Április elején a törökök Szamosújvárt kezdték ostromolni (április 4–26.), de Franz von Schneidau ezredes közeledtének hírére visszavonultak.⁴⁴ Néhány nappal később azonban megkezdték Kolozsvár hosszú ostromát (1662. április 28.), amelyhez újabb török erősítés érkezett Temesvárról (700 fő) és Váradról (900 fő).⁴⁵ Június végén újabb csapatok (900 „janicsár”) jöttek, 2000 főt viszont visszairányítottak Temesvárra.⁴⁶ Kolozsvár ostroma gyengetüzséggel, annál több kitéréssel és ki-

sebb-nagyobb csetepatéval zajlott, fordulatot csak az hozott benne, hogy Franz von Schneidau július elején megindult a Habsburg-csapatokkal és Kémény Simon katonáival.⁴⁷ Kücsük Mehmed erre hátrább vont a erőit Keresztes-mezőre, ahol újabb 500 janicsár érkezett mellé.⁴⁸ Schneidau elérte Kolozsvárt, de a védők megerősítése után rövidesen (július 4-én) távozott is.⁴⁹ Isztambulban időközben zajlottak a tárgyalások, hiszen mindkét fél el szeretne volna kerülni a háború kiterjedését.⁵⁰ A június 15-i, Isztambulban kötött fegyverszünet híre július elején érkezett meg Erdélybe, és ez véget is vetett a háborúskodásnak. A törökök legfontosabb, első helyen említett követelése a Habsburg-örsegek eltávolítása volt, és remény nyílt arra, hogy ezt tárgyalások útján is elérhetik.

A fegyverszünettel a helyzet befagyott: vitathatatlanul Apafi volt Erdély fejedelme, ugyanakkor Székelyhídon, Kolozsváron és Kőváron jelentős Habsburg-örség ült. Ebből egyenesen következett, hogy a török hadak nem hagyhatták el Erdélyt.⁵¹ A szultán a félsiker ellenére is elégedettnek tűnt: Tirjákí Ibrahim és Kücsük Mehmed pasa 1662 augusztusában díszköntöst (*hilat*) kapott kitüntetésképpen.⁵²

Az erdélyi oszmán hadművelet vége

■ Kücsük Mehmed pasa és Apafi fejedelem viszonya azonban nem alakult jól. A pasa minden bizonnyal úgy látta – és ebben aligha tévedett –, hogy a fejedelem az ő fegyvereinek köszönheti, hogy trónon van még, ezért meglehetősen lekezelően bánt vele. Az egyébként türelmes Apafi ezt megsokallta, és panaszt tett a szultáni udvarban, ahol ugyan neki adtak igazat, de egyben jelezték, hogy az erdélyi ügyek felelőse Kösze Ali pasa szerdár: ez a fejedelem leértékelésével volt egyenértékű, ami cseppet sem állt távol a nagyvezír politikai felfogásától.⁵³

A török csapatok a keresztesi mezőn egy hónapig állomásoztak, majd nagyon lassan dél felé húzódtak: augusztusban Aranyosgyéresen és Aranyosgerenden, szeptember közepén Kocsárdon táboroztak,⁵⁴ azután pedig Medgyes környékére tették át szállásaikat, ahol a fejedelem sokat időzött többek között az országgyűlés (október 22. – november 1.) miatt.⁵⁵ A török csapatok megint a hadműveleti területen teleltek: Kösze Ali erői a Partiumban, Kücsük Mehmedéi pedig Erdélyben, kezdetben Medgyesen, majd január közepétől Segesváron.⁵⁶ Tirjákí Ibrahim pasa valószínűleg még Medgyesről távozott el a csapataival, és vonult vissza a hódoltságba.⁵⁷ Bár Kücsük Mehmed állítólag csak hétzászlónyi törökkel maradt Apafi mellett,⁵⁸ a telelő csapatok komoly problémákat okoztak. Teleki Mihály például miattuk – a közbiztonság hiányára hivatkozva – nem utazott Erdélybe.⁵⁹ Ennél is látványosabb, hogy az országgyűlés előbb Medgyesről Szászkézdre, majd onnan Darócra helyezte át a számvevőket, hogy azok nyugodtan – a „szüntelen fel s alá járó” töröktől háborítatlanul – végezhesék a munkájukat.⁶⁰

A legfőbb gondot a török csapatok ellátatlansága okozta, amelyek így maguknak zsákmányoltak élelmet, ennek minden következményével együtt.⁶¹ Apafi Mihály megpróbálta elérni, hogy a törököket a már kiélt Medgyesről Marosvásárhelyre telepítsék át, de Kücsük Mehmed erre nem volt

hajlandó.⁶² 1663 áprilisában Erdélyben felröppent a hír, hogy Kücsük Mehmedet le fogják cserélni, és a szilisztrai pasa jön a helyére, de ez nem bizonyult igaznak.⁶³ A nagyvezír ekkor már a Habsburgok elleni hadjáratok dolgozott, ez határozta meg az erdélyi erőik működését is. A törökök június elején Marosújvárnál táboroztak, ahonnan 50–100 fős csoportokban szökösni kezdtek: Kücsük Mehmed és saját csapatai között is feszült volt a viszony, mert a pasa a rendelkezésükre bocsátott élelmet saját hasznára adta el, és nem a katonákat élelmezte belőle.⁶⁴ Hamarosan Kücsük Mehmed is megindult Gyulafehérvár felé, ekkor állítólag már csak 400-an voltak mellette.⁶⁵ Egyesek úgy vélték, hogy a pasa *mázul* lett, azaz letették hivatalából,⁶⁶ mások szerint csausz jött hozzá azzal a paranccsal, hogy mielőbb vonuljon Váradra.⁶⁷ Június közepén már valóban az alvinci táborban volt, és láthatóan az volt a feladata, hogy a román segélyhadakat irányítsa, Apafit pedig indulásra ösztökélje.⁶⁸

Egyébként ez volt az első alkalom, amikor Apafit hosszabb időre magára hagyták a törökök, ráadásul nem is tájékoztatták a távozásukról. Kücsük Mehmed augusztus 11-én Szerdahelyen, Szeben mellett búcsúzott el a fejedelemtől, majd a Maros mentén elhagyta az országot.⁶⁹ Apafi mellett tehát nem maradt török erő, s bár a Habsburg-helyőrségek még mindig Erdélyben állomásoztak, attól aligha kellett tartani, hogy akcióba kezdjenek: az 1663. évi nagyvezíri hadjárat árnyékában erre nem volt reális lehetőségük. Olyannyira nem, hogy még maga Apafi Mihály is elhagyhatta az országát, és Fázil Ahmed pasa újvári táborába ment. Ezzel az Erdélyi Fejedelemség helyzetének stabilizálására indított oszmán akció befejeződött.

Mérleg

■ Összefoglalva a fentieket: az oszmán vezetők – történelmi tapasztalataik alapján – komoly aggodalommal figyelték az erdélyi eseményeket. II. Rákóczi György engedély nélküli lengyel hadjárata nem kellett volna, hogy katasztrófához vezessen: ehhez szükség volt Köprülü Mehmed véres leszámolásra épülő hatalomépítésére és a fejedelem keményfejűségére is. A sorban trónra ültetett fejedelmek nem hozták el a nyugalmat, Kemény János idején pedig még sokkal rosszabb lett a helyzet: Habsburg-csapatok kerültek az erdélyi várakba, ami az oszmán vezetés számára elfogadhatatlan volt, és valójában Habsburg–oszmán háborút jelentett.⁷⁰ Kösze Ali pasa szerdár, az erdélyi helyzet rendezéséért felelős parancsnok mindent megtett, hogy trónon tartsa Apafi Mihályt, és elérje a Habsburg-helyőrségek távozását. Ezért indított átfogó akciót 1662 legelején Apafi érdekében, amikor a már eleve mellette tartózkodó Tirjaki Ibrahim támogatására újabb komoly oszmán erőket küldött, és kirendelte a tatárokat és a román vajdaságok csapatait is. A nagyszőlősi győzelem azonban nem oldotta meg a helyzetet: ugyan Apafi Mihály egyedüli fejedelemként maradt a porondon, és lassan az erdélyi elit is mellé állt, de a Habsburg-csapatok továbbra is a fejedelemségben maradtak, mindez pedig a hadiállapot fennmaradását eredményezte.

Bár történetírásunk kevésbé vesz róla tudomást, de 1662 tavaszán és nyarán egy alapvetően oszmán–Habsburg háború zajlott Erdélyben, még ha vi-

szonylag csekély intenzitással is: Kücsük Mehmed előbb Szamosújvárt, majd Kolozsvárt tartotta ostrom alatt, utóbbit két és fél hónapon keresztül, Franz von Schneidau ezredes vezetésével pedig Habsburg-csapatok nyomultak az oszmán vazallusállam területére. Noha a harcokat fegyverszünet akasztotta meg, a tárgyalások nem jutottak el a békekötésig, és a megoldatlan ellentétek végül az 1663. évi hadjárathoz vezettek. Az oszmánok szemében Erdély a Habsburg-jelenlét következtében számított 1661 végétől katonai műveleti területnek, amelynek önálló parancsnokai, szerdárjai voltak. Ezért állomásozott több mint másfél évig viszonylag jelentős török hadsereg a fejedelemség területén.

A török jelenlétnek a lakosság hosszan tartó zaklatásán túl volt még egy szomorú következménye. Ekkor zajlott ugyanis a váradi török tartomány kialakítása, adózó körzetének a felmérése és a lakosság adózásra kényszerítése. Egy szilárdan a helyén álló fejedelem talán tehetett volna valamit a nagyarányú – Erdélybe is benyúló – hódoltatás ellen, a törökök által felszínen tartott Apafi azonban tehetetlen volt. Mire a fejedelem helyzete megszilárdult, addigra Pírí pasa defterei is elkészültek, amelyek azután rengeteg szenvedést zúdítottak Erdélyre.⁷¹

■ JEGYZETEK

1. B. Szabó János – Sudár Balázs: „*Independens fejedelem az Portán kívül*” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. I–II. Századok 2012. 5. sz. 1017–1048; 2013. 4. sz. 931–999. (A továbbiakban: B. Szabó–Sudár 2012, 2013); Papp Sándor: *II. Rákóczi György és a Porta*. In: Szabó András Péter – Kármán Gábor (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. L'Harmattan, Bp., 2009. 99–170.
2. B. Szabó János: *II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja*. Hadtörténelmi Közlemények 2001. 2–3. sz. 231–278. (A továbbiakban: B. Szabó 2001); B. Szabó János: *Erdély katasztrófája 1658-ban: a védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai*. Aetas 2006. 2. sz. 204–218; Hadnagy Szabolcs: *Az 1658. évi oszmán hadjárat. Egy kettős hadjárat lehetősége*. Aetas 2020. 3. sz. 34–45. (A továbbiakban: Hadnagy 2020)
3. Sudár Balázs: *A váradi török tartomány első éve (1660–1665)*. In: Oborni Teréz (szerk.): „*Várad, Erdély kapuja...*” Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában. Varadinum Kulturális Alapítvány, Nagyvárad, 2015. 103–114. (A továbbiakban: Sudár 2015)
4. B. Szabó János: *Montecuccoli 1661. évi erdélyi hadjárata katonai okairól*. Hadtörténelmi Közlemények 124 (2011) 3. sz. 929–934; Czigány István: *A furcsa háborútól a nagy háborúig 1661–1664. A furcsa háború, 1661*. Hadtörténelmi Közlemények 2014. 4. sz. 892–908.
5. Az oszmánok Erdély-főbiájáról: Sudár Balázs: *The Principality of Transylvania and the Ottoman Province of Eger, 1596–1660*. In: Kármán Gábor (ed.): *Tributaries and Peripheries of the Ottoman Empire*. Brill, Leiden, 2020. 134–160. (A továbbiakban: Sudár 2020)
6. A hadjárat legjobb áttekintése: Persián Kálmán: *Kemény János fejedelemsége*. Gámán, Kvár, 1907.
7. Georg Kraus: *Erdélyi krónika, 1608–1665*. Ómagyar Baráti Társaság Kiadói Részlege, Bp., 1994. 529. (A továbbiakban: Kraus 1994)
8. Sudár Balázs: *A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika fogatagában (1657–1665)*. Hadtörténelmi Közlemények 124 (2011) 3. sz. 899–901.
9. Bethlen János: *Erdély története 1629–1673*. Balassi Kiadó, Bp., 1993. 107. (A továbbiakban: Bethlen 1993); Kraus 1994, 476. Az erdélyiek állítólag még többet szerettek volna, 4000 lovas és 6000 janicsárt. Uo.

10. Kraus 1994. 476.
11. Szilahdár Findiklili Mehmed aga: *Szilahdár tárihi. Türk Tarih Encümeni*. İstanbul, 1928. I. 213. (A továbbiakban: Szilahdár)
12. Dogan: egy sólyomfajta (falco)
13. Behcetî Seyyid İbrahim Efendi: *Târîh-i sülâle-i Köprülü. Transkripsiyon ve tahlil*. Haz. Mehmet Fatih Gökçek. İstanbul, 2006. (Kiadatlan PhD-disszertáció) 25; Abdurrahman Abdi Paşa: *Vekâyi'-nâme. [Osmanlı Târîhi (1648–1682)] Tahlil ve metin tenkidi*. Haz. Fahri Ç. Derin. Çamlıca, İstanbul, 2008. 106. (A továbbiakban: Abdi 2008)
14. Egy kimutatás, amely az 1640-es évek közepének kinevezéseit követi, ennyit tart számon. Isztambul, Baþbakanlik Osmanlı Arþivi, RSK 1512, 2–3.
15. A hadjárat céljának változására. B. Szabó 2001, B. Szabó–Sudár 2013, Hadnagy 2020.
16. Sudár 2020.
17. E csata világosan mutatja az oszmánok Erdély-koncepcióját: helyi erőkkel kívánták megoldani a konfliktust, a budai pasa mellett a temesváriak és az egriek vettek részt a vállalkozásban, ahogy majd Szejdí Ahmed két hadjáratában is 1660-ban és 1661-ben.
18. Dávid Géza: *Török közigazgatás Magyarországon*. Bp., 1995. (MTA Doktori disszertáció) 297.
19. Gyárfás István: *A jász-kunok története*. Kecskemét, 1870. IV. 287–288; Madunić, Domagoj: *Csengizáde Ali pasa és az Oszmán Birodalom határmenti elitje a krétai háború alatt (1645–1669)*. Korall 2012. 109.
20. 1071 muharrem 21. (=1660. szept. 25.) Isztambul, Baþbakanlik Osmnalı Arþivi, KK 434, 11.
21. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. 6. Kitap. Haz. Seyyid Ali Kahraman–Yücel Dağlı. Yapı Kredi, İstanbul, 2002. 42, 45, 5.; Bethlen 1993, 107.
22. Isztambul, Baþbakanlik Osmnalı Arþivi, KK 434, 9. 1071 zilkade 17. (=1661. július 13.), 1072 zilhiddzse 1. (=1662. július 17.)
23. Lásd az előző kinevezéseket és saját levelét: „Én az hatalmas győzhetetlen császárnak mohácsi és szerémi passája, mostan pedig itt Apafi Mihály uram mellett hagyott hadainak szerdárja”. Medgyes, 1661. december. 21. *Rédei László levelező könyve és némely köziratok, 1660–1663*. Magyar Történelmi Tár 1871. 223.
24. Abdulkadir Özcan: *Serdar*. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 36. İstanbul, 2009. 551–552.
25. Bethlen 1993. 122.
26. Kraus 1994. 477. Talán ezek azok a csapatok, amelyek a Vöröstornyai-szoroson és Brassónál kivonultak az országból. Bethlen 1993. 108–109; Kraus 1994. 480.
27. Kraus 1994. 478.
28. Kraus 1994. 479.
29. Bethlen 1993. 110. Teleki Mihály kifejezetten az Apafi mellett lévő törököket emeli ki: Gergely Samu (szerk.): *Teleki Mihály levelezése (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára)*. Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1906. II. 238. (A továbbiakban: TML); Kraus 1994. 481, 482, 487.
30. Kraus 1994. 490. A seregben jelen volt a gyulai alajbég, a szandzsák szpáhijainak vezetője. Bethlen 1993. 123. Baló László január 1-jei jelentése szerint a törökök komolyan vették a kérést, Kücsük Mehmed pasa tíz napot kapott a bevonulásra, a katonákat kivégzés terhe mellett kötelezték a részvételre, a tél ellenére is. Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek XIII. (1661–1664)*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1906. 92–93. (A továbbiakban: EOE XIII. A fejedelemszöny információja szerint január 7-én indult a török sereg Temesvárról, 10-én pedig már Déván volt. Kraus 1994. 491.

31. Kraus szerint nem, mert Szentpáliék éppen őket verték meg Brassónál. Kraus 1994. 485.
32. A csatára újabban: Kruppa Tamás: *Nagyszőlős 1662. január 23. Kemény János és Apafi Mihály csatája az erdélyi trónért*. Hadtörténelmi Közlemények 2016. 1. sz. 177–192. A román csapatok jelenlétére a szultáni berát is utal. EOE XIII. 101.
33. Ali pasa parancsolta meg a vajdáknak a beavatkozást. Kraus 1994. 481.
34. Bethlen 1993. 110; Kraus 1994. 484, 485.
35. Kraus 1994. 482.
36. Vörös Péter: *Forgách Zsigmond erdélyi expedíciója 1611-ben*. Hadtörténelmi Közlemények 2011. 3. sz. 867–883. Jakó Klára: *Báthory Gábor és a román vajdaságok*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debreceni Egyetem Történeti Intézete – Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen, 2009.
37. EOE XIII. 144. (1662. május)
38. Szilahdár 1928. I. 197–198.
39. Azt, hogy a várak ügye képezi a probléma alapját, Kösze Ali pasa szerdár 1662 februárjában világosan megírta az erdélyieknek. *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*. S. a. r.: Szakály Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980. 671.
40. Kraus 1994. 512. A pasa személyét nem tudtam meghatározni, nyilvánvalóan egy ragadványnévről van szó.
41. Kraus 1994. 507, 510.
42. EOE XIII. 3, 13–19.
43. Kraus 1994. 513. (A tábor Mikolán volt.)
44. Bethlen 1993. 124.; Tóth Ernő (kiad.): *I. Apafi Mihály és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója, 1634–1694*. Erdélyi Múzeum 17 (1900) 10. sz. 85. (A továbbiakban: Apafi napló)
45. Kraus 1994. 515.
46. Kraus 1994. 524.
47. Uo.
48. Kraus 1994. 525.
49. Uo.
50. Bethlen 1993. 138; Apafi napló 85–86. A fegyverszünetre (1662. június 15.): Tóth Hajnalka: *Vasvár előtt. Habsburg–oszmán megegyezési kísérlet Temesváron 1663-ban*. Aetas 2020. 3. sz. 46–47.
51. Ahogyan ezt Haller Gábor 1662 márciusában megfogalmazta: „bizonyos dolog, ez ben lévő törökség sem megyen addig ki, míg az várak az fejedelemhez nem hajolnak”. EOE 13, 103. Kolozsvár ostromára: Kraus 1994. 514–520.
52. Fekete Lajos: *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában*. Szerk.: Dávid Géza. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. 229.
53. Bethlen 1993. 131; Kraus 1994. 530.
54. Apafi-napló 86. Kraus szerint augusztus 7-én vonultak át Egerbegyre. Kraus 1994. 526.
55. TML II. 419; EOE 13, 30–33.
56. Bethlen 1993. 139; Kraus 1994. 533.
57. TML II. 419.
58. Uo.
59. TML II. 444, 456. (1663. február)
60. EOE XIII. 194–195.
61. Apafi a lakosság helyzetéről: „az mellettem lévő török vitézek is rajtok élődvn, azoknak tartására sem érkeznek,” EOE XIII. 203. A törökök pusztításairól Georg Kraus részletesen beszámol.
62. EOE XIII. 195–196; Kraus 1994. 532–533.
63. TML II. 487, 494. Kücsük Mehmedet állítólag maguk a török tiszték vádolták be Kösze Ali pasa szerdárnál Erdély kifosztása miatt. Ali pasa – aki Erdély stabilizálásában volt érdekelt – ezért Kücsük Mehmed elcsapásán gondolkodott. Kraus 1994. 534–535.

64. Vö. pl. Kraus 1994. 535.
65. TML II. 510.
66. „Urunkat azelőtt két napig nem hagyták el, most bizony csak híre nélkül menének el.” TML II. 517.
67. TML II. 585.
68. TML II. 517, 531, 539. A tábor június 25-én is itt volt. Apafi-napló, 87.
69. Apafi-napló, 87.
70. Az oszmánok az 1663. évi hadjárat okának kifejezetten az erdélyi várakba ültetett Habsburg-őrségek ügyét tekintették. Csak és kizárólag ezt az okot említi a kortárs isztambuli eseményekben igen jártasnak látszó Abdurrahman Abdí pasa. Abdi 2008. 157. Lásd még: Szilahdár 1928. I. 238; Köprülüzade Fazıl *Ahmet Paşa Devrinde (1069–1080) vukuatı tarihi transkripsiyon ve değerlendirme*. Haz. Arslan Boyraz. İstanbul, 2002. 5-6. (Kiadatlan PhD-disszertáció)
71. Vö. Sudár 2015. Az ügy kezdeteire: Kraus 1994. 529.

SZALAI ÁGNES

„AZ KÖRÖSI FALUK FELŐL IGEN GYENGE REMÉNYSÉGÜNK LEHET...”

I. Apafi Mihály és kormányzata küzdelme Halmágy-vidék megtartásáért (1670–1671)

■ Az Erdélyi Fejedelemség I. Apafi Mihály nevével fémjelzett korszakát (1661–1690) az állam korábbi időszakaihoz viszonyítva is kiszolgáltatottabb periódusként értékeli a történelemtudomány. Ez elsősorban az úgynevezett második uralmi válság történéseire, úgymint Várad elestére (1660) és ezzel együtt a Partium nagy részének oszmán kézre kerülésére vezethető vissza.¹ Ennek következményeként ugyanis az Erdélyi Fejedelemség szomszédságában megerősödött az oszmánok befolyása, emellett az állam működése – beleértve annak védelmét – szervezetlenné vált. Erdély nyugati vármegyéinek számottevő része az oszmán tartományoknak és a fejedelemségnek egyaránt adózni kényszerült, azaz ezt a térséget is az úgynevezett kettős birtoklás (*condominium*) jellemezte. A Várad, valamint Temesvár és Jenő központtal működő török vilájetek vezetői – a Magyar Királyság hódoltsági peremvidékéhez hasonlóan – tartományuk működtetése érdekében folyamatosan adózó területeik növelésére törekedtek, ez esetben az Erdélyi Fejedelemség rovására.² Ez állandó konfliktusforrássá vált Erdély és az oszmán vilájetek között. Jelen tanulmány célja az ellentétek egy epizódjának ismertetése: a temesvári tartománybeliek és az Erdélyi Fejedelemség kormányzata között a Fehér-Körös folyó környéki vagy, ahogy a korabeli források emlegetik, Halmágy-vidéki falvak

„...a szultán minden
hadaival Erdélyre
megyen által,
s megmutatja,
s megtanítja,
hogy mi Erdély.”

A határ menti konfliktus kiéleződése

■ Az uralmi válság zavaros éveit követően az erdélyi kormányzat az állam területének megőrzése érdekében – az újonnan létrehozott váradi török tartomány mellett – a temesvári vilájetnek adózó térség kiterjedéséről is tárgyalást folytatott a Portán.³ Már Daczó János 1663-ban Bornemissza Anna fejedelemasszonynak Drinápolyból küldött jelentéséből körvonalazódott azonban, hogy Erdélynek igen szűk a mozgásteret a kialakult állapot megváltoztatására. Daczó ugyanis arról számolt be, hogy a temesvári törökök a Halmágy folyó mellett elfoglalt, így már számukra is adózó 49 faluról nem akarnak lemondani, és ezt a Portán is támogatják.⁴ Néhány hónappal később Belényesi Ferenc tárgyalta a kérdést, aki 1664 januárjában egy oszmán követ (*kapudzsí*) kíséretében tért haza a Portáról. Ekkor vált biztossá, hogy az Apafi-kormányzatnak kevés esélye van az ügy gyors rendezésére. Az erdélyi kormányzatnak a jenői török katonák Nagyhalmágy környéki hódoltatása miatt tett panaszára ugyanis Köprülü Mehmed nagyvezír ellentmondásosan rendelkezett. A nagyvezír leszögezte, hogy a temesvári vilájetnek csak a Jenő várának elfoglalásakor (1658) a véghellyel együtt oszmán kézre kerülő, jórészt Zaránd és Hunyad vármegye területére eső falvak kell, hogy adózzanak, megtiltva további falvak adóztatását. Míg azonban a nagyvezír levelében 40 adózó falut említett Apafi Mihály fejedelemnek, a települések nevét tartalmazó, Pír Mehmed pasa által készített, a Portán „hitelesített” és a nagyvezír leveléhez is mellékelte regestrumban összesen 62 falut jegyeztek fel, beleértve a Halmágy folyó vidékén fekvőket is.⁵ A fejedelmi kormányzat ezt követően több ízben próbálta elérni, hogy valóban csak a Jenő elestekor elfoglalt helységek adózzanak a temesvári vilájetnek. Ahogy Nalácz István 1664-es portai követutatisításában megfogalmazták, a falvak közül „az melyek, mikor Jenőt annak előtte a török bírta, oda valók nem voltak, [...] azon kell könyörögni, hogy azok mostan is az hódolás alól felszabadítsanak”.⁶ 1665-ben Paskó Kristóf is eljárta az ügyben a Portán, arra törekedve, hogy az említett, Jenő és Deszni végvárához tartozó, Halmágy-vidékéig foglalt terület kerüljön ki az oszmán hódoltatás alól.⁷ Azonban Paskó tárgyalásai sem hoztak előrelépést az ügyben. Az 1660-as évek második felében így az erdélyi kormányzat a váradi törökökkel való határigazítás mellett a temesvári tartományhoz adózó területekről történő megegyezésre is újra kísérletet tett. A Portáról érkezett *kapudzsíval* a fejedelmi tanács döntése értelmében az ekkorra már tapasztalt diplomata, Szilvási Bálint egyeztetett.⁸ A hosszúra nyúlt tárgyalássorozat azonban nem hozta közös nevezőre az erdélyi és az oszmán elképzeléseket: noha mindkét fél ezekre a tanácskozásokra hivatkozott a későbbi konfliktusok során, éppen az eltérő érdekeik mentén érveltek a Zaránd és Hunyad vármegyei területek adózásának meghatározásakor.

A konfliktus akkor éleződött ki igazán, amikor 1670 januárjában egy Rácz István nevű nemes többedmagával Apafi Mihály fejedelem engedélyére hivatkozva saját halmágyi jószágának adóztatása címén több marhát is elhaj-

tott a temesvári tartománynak is szolgáló területről. A rablásra az oszmánok megtorlással válaszoltak: Nagyhalmágyot és Ráczt István faluját, Lészát kifosztották, 30 gyermeket elraboltak, többeket megöltek. A dúlás szörnyűségeiről egy szemtanú is jelentést tett a Hunyad vármegyei tiszteknek, miszerint „egy házban emberek rekedvén, reájuk gyűjtötták, s ott hadták, maga is Ráczt István szőrén szaladott [...], valamit ez megírt helyekről felrakhattanak [...], semmit nem hadtanak”.⁹ Az oszmán katonák a portyázással egyidejűleg komoly követeléssel is előálltak. Gyakorlatilag ultimátumot adtak az erdélyi kormánynak, hogy amennyiben a Pír (másként: Píri) Mehmed pasa által készített jegyzékbe felvett összes falut nem engedik nekik hódolni, néhány héten belül Gyulafehérvárig és az erdélyi érc- és higanykitermelés miatt igen jelentős bányaközpont, Zalatna közelében fekvő Dupapiátraig feldűlják, és kirabolják a vidéket.¹⁰ Apafi Mihály válaszul azonnal 200 lovast küldött a területre, megparancsolva nekik, hogy akadályozzák meg a portyát.¹¹

Az erdélyi kormányzat kezdeti sikerei

■ A katonai jelenlét kezdetben meghátrálásra készítette a temesváriakat: a pasa nem sokkal később – arra hivatkozva, hogy a rablás a tudtán kívül történt –, megkérte a fejedelmet, hogy rendezzék az ügyet maguk között, Apafi ne értesítse a Portát, és ígéretet tett az elrabolt gyermekek és jószágok elengedésére.¹² A fejedelem a döntés fontossága miatt kikérte kormányzata fő pillérének, Bethlen Jánosnak a véleményét az ügyben. A tanácsúr-kancellár egyértelműen amellet foglalt állást, hogy próbálják meg helyi szinten, a Porta kihagyásával rendezni az ellentétet.¹³ Azonban mivel a jenői *kajmakám*, azaz a jenői beglerbég helyettese újabb fenyegető levelet küldött a halmágyiaknak, amelyben egész Zaránd vármegyét követelte, Apafi amellet, hogy január végén a megegyezés érdekében Jenőbe küldte megbízottját, állandó követe (*kapikiha*), Boér Zsigmond útján a Portát is értesítette a konfliktusról. A *kapikiha* február végén arról tájékoztatta az erdélyi kormányzatot, hogy a Portáról újra egy *kapudzsi* küldenek a végbeli ellentét rendezésére.¹⁴

A *kapudzsi* személyéről egyelőre keveset árulnak el a források, azonban az bizonyos, hogy az erdélyi kormányzat számára nagyon hamar világossá vált, hogy egy nagy tekintélyű követ érkezésére számíthatnak, ahogy Székely László postamester fogalmazott róla: „az császár kapucsiak között is másodíknak mondják”.¹⁵

Ebből és a kérdés fontosságából adódóan nem meglepő, hogy a fejedelmi tanács több tagja és Bornemissza Anna fejedelemasszony is kifejtette véleményét az oszmán követtel való tárgyalás kérdésében. A tanácsurak közül eddig Bánffy Dénes és Teleki Mihály javaslatát ismerjük, akik a fejedelemasszonnyal együtt azt szorgalmazták, hogy az erdélyi érdekek Portán való érvényesítése céljából nagy összeggel kenyerezzék le az érkező oszmán megbízottat. Emellet a fejedelmi udvar tagjai közül többen javasolták, hogy az ügy kivizsgálása miatt a jenői és temesvári törököket is felkereső oszmán követ mellé a fejedelem adjon erdélyi kísérőket annak érdekében, hogy a szomszédos törökök ne tévesszék meg hazugsággal a *kapudzsi*.¹⁶ Apafi Mihály – megfogadva a tanácsokat – a március utolsó napjaiban az udvarba érkező

oszmán követet¹⁷ többször megvendégelte, őt magát két nagy értékű lóval és ötszáz tallérral, míg szolgáit drága posztóval ajándékozta meg, és két kísérőt adott mellé jenői útjához. Nyilvánvalóan ennek köszönhetően az oszmán követ az ügy Portán való előterjesztésekor a támogatásáról biztosította az erdélyi kormányzatot, és ígéretet tett arra is, hogy „mindenütt megfenyegeti az végeket, hogy ennek utána jó szomszédságot tartsanak” Erdéllyel.¹⁸ Az oszmán követ ígérete bizakodásra adhatott okot az erdélyi kormányzat számára, annál inkább, mert Boér Zsigmond *kapikiha* is arról értesítette a fejedelmet és Bornemissza Anna fejedelemasszonyt, hogy az 1670 májusában a Portára visszatérő *kapudzsi* valósan tárta a nagyvezír helyettese (*kajmakám*) elé a temesvári határ kérdését. A fejedelemasszony pedig a további támogatás érdekében a portai méltóságviselőknek ajándék gyanánt több száz tallért is küldött.¹⁹

Diplomáciai küzdelem a Portán

■ A sikeres helyi tárgyalás ellenére az erdélyi kormányzat diplomáciai úton is szükségesnek érezte biztosítani az elért eredményt. Ennek érdekében Apafi Mihály fejedelem levélben bekérte a fejedelmi tanács tagjainak véleményét az ügyben, majd a Balázsfalvára összehívott tanácsülésen is napirendre került a végvidéki konfliktus kérdése.²⁰ A tapasztalt diplomata, Baló László számára 1670 májusában kiadott instrukcióban ugyanis megoldásra váró problémaként hangsúlyt kapott a Hunyad és Zaránd vármegyei határkonfliktus, valamint a temesvári és jenői török katonák portyázásainak kérdése is.²¹ Annak ellenére, hogy a fejedelmi kormányzat Balót a portai méltóságviselők lekenyerezése érdekében nagy értékű ajándékokkal indította útjára,²² valamint Boér Zsigmond állandó portai követet is intették, hogy emlékeztesse a *kapudzsi*t az erdélyieknek tett ígéretére,²³ a nyár végéig elhúzódó portai tárgyalások végül sikertelenségbe torkollottak. Habár a nagyvezír kezdetben nem adott igazat a Portán a maguk érdekeiért „lobbizó” jenői követeknek a Halmágy-vidéki falvak ügyében,²⁴ Baló László augusztus végi levelében már arról számolt be, hogy a nagyvezír parancsot adott a falvak jenői törökök számára való azonnali átadására.²⁵ Maga a nagyvezír utasítása és az a tény, hogy ennek értelmében a szomszédos török tartományok katonái megkezdték a felkészülést a Halmágy-vidéki falvak fegyverrel való behódoltatására, óriási riadalmat keltett az erdélyi kormányzat körében. Kapi György Hunyad és Zaránd vármegye főispánja, aki saját birtokainak elvesztése miatt is érdekelt volt a falvak hódoltatásának megakadályozásában, azonnal hadba szólította a vármegyei katonaságot. Emellett a tanácsúr a közeli Gyulafehérvár védelme érdekében a Fehér vármegyei hadak „felültetésére”, a fejedelmi tanács összehívására és a temesvári pasa ajándékkal való lekenyerezésére tett javaslatot. Kapi mellett a fejedelmi tanács több tagja is aggodalmát fejezte ki a gazdaságilag jelentős terület kettős adóztatása miatt.²⁶ Az erdélyi vezetés ezért úgy határozott, hogy újra a „felettes hatalomhoz” fordulnak, vagyis a portai diplomácia útján próbálják meg saját érdekeiket érvényesíteni a falvak ügyében.

Az erdélyi kormányzat Rhédey Ferenc tanácsurat bízta meg a portai követi feladatokkal: az évi adóbeszolgáltatással egyidejűleg a végvidéki konfliktus rendezésére is utasítást kapott. Az erdélyiek Halmágy-vidéki falvak adóztatására vonatkozó álláspontját nagyon részletesen tárgyalta a Rhédeynek adott instrukció, három „lépcsőt” kijelölve a követ számára az egyezkedésre. Rhédeynek mindenekelőtt az új *kapikihával*, Türi Lászlóval együtt ki kellett puhatolnia, hogy van-e egyáltalán reális esély az egyezkedésre a falvak adóztatása kapcsán. Amennyiben úgy találják, hogy van lehetőség a tárgyalásra, első körben azt szorgalmazzák, hogy a Jenő oszmán kézre kerülésekor (1658) megállapított határt tekintsek véglegesnek (1). Abban az esetben viszont, ha a Portán továbbra is ragaszkodnak a Halmágy-vidéki 49 falu adóztatásához, tárják a fővezér elé az oszmánok által hivatkozási alpnak tekintett *deft*-ben alkalmazott „trükköt”: ugyan a Portáról küldött összeírásban valóban 49 falut jegyeztek fel, azonban a feltüntetett települések között elhelyezkedő számos falu neve nem került bele a jegyzékbe. Ennek a csúsztatásnak köszönhetően pedig a Temesvár tartománybeli törökök valójában több mint 100 falut vonnának adóztatásuk alá. Ez pedig ahhoz vezetne, hogy Erdély nem tudná beszolgáltatni az éves adót a Porta számára (2). Ha ez a törekvés sem érne célt, végző esetben amellet kardoskodjanak, hogy 49 egymás mellett fekvő falu kerüljön közös birtoklás alá, annak érdekében, hogy a köztes területek adózásának kérdése ne legyen későbbi vita tárgya.²⁷

Rhédey és Türi elhúzódó tárgyalásai nem hoztak azonnali eredményt, és a későbbiekben a Porta elutasító magatartásáról számoltak be. Jelentésükből kiderült, hogy mivel a szultán már egyszer odaadta a jenőieknek a falvakat, nem változtatja meg döntését. Az erdélyi kormányzat számára azonban reményre adott okot, hogy a nagyvezír kijelentette, követet küld Erdélybe, bizakodhattak tehát, hogy a Rhédeynek adott válasz mégsem tekinthető véglegesnek. Az ügy súlyát jól mutatja, hogy csak az oszmánok által feljegyzett 49 falu – vagyis a köztes falvak beszámítása nélkül – összesen 641 adózó portát és ezzel együtt legalább 40 ezer *oszipora* (= *akcse*) éves jövedelmet jelentett (volna) az oszmán vilájetbelieknek.²⁸ Viszonyításként érdemes elmondani, hogy egy igásló körülbelül 200 *osziporába* került a 16. század közepén. A bevétel tehát igen figyelemre méltó még akkor is, ha számolunk az *oszipora* nemesfémtartalmának folyamatos ingadozásával és a pénzromlással.²⁹ A jelentős összegű jövedelem magyarázata pedig elsősorban az, hogy a fejedelemség viszonylag gazdag területeiről volt szó, egészen Körösbányáig terjedően. Naláczi István leveléből ugyanakkor tudjuk, hogy maguk a törökök sem voltak tisztában vele, hogy a „*rossz pribék*” által regestumba vett falvak hol feküdtek, ahogy fogalmazott, „Halmágy vidékén közülük talán tíz falu sincsen, hanem Körösbányán is innét [ti. keletre – Sz. Á.] vannak, az vezér pedig Halmágy vidékinek írja”.³⁰ A szükséges lépések előkészítésére a fejedelem Rhédey Ferenc hazatérésének idejére, az egyébként Fogarasban összeülni készülő országgyűlést megelőző napra, „*egy napi consultatiora*” tárgyalni hívta egyes tanácsurait. Egyrészt annak megvitatására, hogy a Portán miként lehet érvényesíteni érdekeiket, másrészt hogy honnan tudják majd előteremteni a vizsgálatra érkező oszmán követ lefizetéséhez szükséges összeget.³¹

A fejedelmi tanács tárgyalása és az országgyűlési végzések értelmében a kormányzat újabb portai egyezkedésekkel próbálkozott, a három rend képviseletében Daczó Jánost és követársait, Trajnek Pétert és Cserményi Mihályt küldte a Portára. A követeknek adott utasítás mindenekelőtt az ügyben eljáró Panajoti tolmácsnak és a nagyvezír más „*belső embereinek*” lefizetését hangsúlyozta. Úgy gondolták ugyanis, hogy e nélkül „*lehetetlenség az fővezért conciliálni* [ti. megnyerni – Sz. Á.]”. A követek további feladata volt, hogy bizonyítsák: a Halmágy-vidéki falvak soha nem adóztak a temesvári török tartománynak. Igyekezzenek tehát elhárítani a térség kettős adóztatását, azzal érvelve, hogy az erdélyi államnak a vidék adóira is szüksége van az éves portai adó előteremtéséhez. Az erdélyi kormányzat úgy vélte, hogy a nagyvezír indulatosan fogadja majd a falvak átadásának diplomatikus megtagadását. Mégis arra intették megbízottjaikat – reménykedve, hogy a korábbi, Rhédey Ferenc vezette követséghez képest előrelépést érhetnek el –, hogy semmiképpen ne tegyenek ígéretet sem a 49 falu átadására, sem arra, hogy cserék révén készek azonos számú, egymás mellett elhelyezkedő falvakat közös birtoklás alá bocsátani. Ehelyett arra törekedjenek, hogy a portai méltóságviselők megajándékozásával időt nyerjenek, hogy a válaszról az országgyűlés tárgyalhasson. Összességében az erdélyi kormányzat – továbbra is érzékelve és érzékeltetve a helyzet súlyosságát – kijelentette, hogy a követség „*igyekezzék annak a nemzetnek keménységéhez alkalmaztatni magát*”.³²

Időközben azonban Erdélyben az a hír kapott szárnyra, hogy a végbeli török katonák Jenőben gyülekezni kezdtek a körösi falvak elfoglalására. Az ekkoriban keresdi otthonában időző Bethlen János kancellár-tanácsúr figyelmeztette az erdélyi kormányzatot a várható veszélyre. Továbbá arra, hogy a Portán a védekezést is nyílt fegyverkezésnek és felkelésnek (*rebellio*) tarthatják, az országra nézve mégis végzetes következményei lehetnek, ha nem készülnek fel a lehetséges támadásra, s a fejedelem nem rendelkezik a fegyveres foglалás megelőzéséről.³³ A veszély elhárítása érdekében a fejedelmi kormányzat már a korábbi napokban, levélben kereste meg a temesvári és jenői előljárókat, valamint a nagyvezírt és az ügyben eljáró *kapudzsiját*. Bejelentették a portai követküldést, és azt kérték, hogy amíg a követek Portán való tárgyalása nem ér véget, ne pusztítsák a lakosságot, azzal érvelve, „*hogy nem ellenséggel, hanem hatalmas császárunk [...] jószágával vagyon dolga [...], és ha az szegény emberek akárki miatt pusztíttatnak, hatalmas császárunké az kár*”.³⁴ A levelek bizonyosan célt értek, ugyanis a következő hetekben Naláczi István főudvarmester arról értesítette Teleki Mihályt, hogy „*a hírek igen csendesedtek, az körösi falukra sem fenyegetőznek most az törökök, hihető, a Portáról várnak ők is*”.³⁵

Daczó János és társai április végén érkeztek meg a Portára, azonban a nagyvezírhez csak néhány héttel később nyertek audienciát. A korábban Erdélybe küldött *kapudzsi* ugyanakkor már előzetesen beszámolt a nagyvezírnek az erdélyi kormányzat törekvéséről, s a Daczó János által vezetett újabb követség küldésének céljairól. Az erdélyiek szavait idézve tudatta, hogy azért érkeztek, „*mert újabban könyörögni akarnak [...], hogy az mely falukat Jenőhöz rendelt volna ő hatalmasságuk, ne vétetnének el [...], mivel most is kevesen vagyunk, s az adónkat alig tudjuk megadni*”.³⁶ Daczóék előzetes tár-

gyalása a portai tisztségviselőkkal, az erdélyi érdekeket támogató Panajoti tolmáccsal és Izsák effendivel közvetlenül megérkezésük után megtörténhetett. Azonban annak ellenére, hogy több ezer tallér „kenőpénzt” adtak a portai méltóságviselőknak, a tárgyalások az erdélyiek számára kedvezőtlen helyzetet vetítettek előre. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a korábbi egyezkedésre hivatkozva az oszmánok a Halmágy folyó vizét jelölték ki hódoltsági határnak. Emellett 1671 májusában már olyan hírek is terjedtek, hogy amennyiben a fejedelem nem tesz eleget mihamarabb a falvak adózására vonatkozó temesvári követelésnek, akkor „a szultán minden hadaival Erdélyre megyen által, s megmutatja, s megtanítja, hogy mi Erdély”.

Ugyanakkor az erdélyi követek arról a felröppenő hírről is jelentést tettek, hogy az esély továbbra is megvan arra, hogy csak egymás melletti falvak kettős adóztatására adjanak engedélyt a Portán.³⁷ Daczó János és Türi László jelentései alapján, felmérve a kérdés súlyosságát, Apafi Mihály tanácsúri tárgyalást kezdeményezett, mivel – ahogy a fejedelem fogalmazott – „nem tartván bátorságosnak az egész ország convocálására halasztani választételünket”. Így az éppen Thoroczkay Péter lakodalmán, Vingárdon tartózkodó fejedelem és a tanácsurak nagy része a kérdés megvitatása után, június elején újabb utasítást küldött a portai követeknek. Ebben egyrészt elrendelték, hogy a nagyvezír megnyugtatása érdekében újra hívják fel a portai méltóságviselők figyelmét az erdélyi kormányzat korábban küldött könyörgő levelére, amelyben biztosítják hűségükről a Portát (1). A falvak átadásáról úgy vélekedtek a tanácsulésen résztvevők, hogy az úgy nem fog a nagyvezír elé kerülni, a követeknek csak az alacsonyabb portai tisztségviselőkkal kell majd erről tárgyalniuk. Így adjanak diplomatikus választ nekik: mivel a fejedelemség alárendelt státuszából adódóan a szultáné, így az ő döntésére bízzák magukat ebben az ügyben is (2). Ha mégis további tárgyalásokra kerülne sor a falvak ügyéről, akkor ériék el, hogy „*mentől kisebb kárral*” záruljon le a kérdés. Kapi György tanácsúr javaslata értelmében pedig utasították a követeket, hogy a határ pontos kijelölésére törekedjenek, a mezsgyét a „*Halmágy mellett lefolyó patakig*” terjedően határozzák meg. Erről pedig próbáljanak írásban is biztosítéklevelet szerezni, amelyre a későbbi végvidéki konfliktusok során az erdélyi kormányzat hivatkozhat (3).³⁸

Daczó János és követtársai, valamint Türi László *kapikiha* a friss utasítás alapján, július közepén újabb tárgyalásokba kezdhették, ekkor már a nagyvezír *kihájával*, Panajotival, és azt jelentették a fejedelemnek, hogy a falvak sorsa néhány napon belül eldőlt.³⁹ A tárgyalások során ugyanakkor problémát okozott, hogy a végbeli török követek is audienciát nyertek Panajotinhoz, akik Apafi Mihály fejedelem halálhírét terjesztették, remélve, hogy az ügyüket támogató személy kerül a fejedelemség élére.⁴⁰ A hazugság hamar tisztázásra került, és Daczóéknak a tárgyalás során sikerült némi előrelépést elérni Halmágy-vidék kérdésében is: a Portán ígéretet tettek arra, hogy a falvakat „*egy sorjában vetetik el*” a korábbiakban határnak kijelölt Halmágy vize mentén.⁴¹ Erdélyi kormányzati körökben részsikerként értékelték az eredményt, hiszen az elsődleges cél a falvak kettős adóztatásának felülvizsgálata és elkerülése lett volna. A kormányzati ügyekre nagy rálátással rendelkező és birtokai miatt az ügyben fokozottan érintett Naláczi István főudvarmester

meglehetősen negatívan értékelte a kialakult helyzetet, miszerint „*az körösi faluk felől igen gyenge reménységük lehet*”.⁴² Naláczi borúlátó megállapítása nem volt túlzó, hiszen egyrészt a területveszteség borítékolható volt. Másrészt annak ellenére, hogy az erdélyi kormányzat másodlagos célját a portai tárgyalások során sikerült elérni, ugyanis a Halmágy folyó mentén egymás mellett fekvő falvak kerültek kettős adóztatás alá, az erdélyiek mégsem lehettek biztosak abban, hogy a szomszédos török vilájet vezetőivel sikerül majd a portai parancsot elfogadtatni.

A Daczó János által a szultáni utasítást magában foglaló, a nagyvezír aláírásával ellátott, Erdélybe hozott parancslevél kézhezvételével szinte egyidejűleg a Porta is *kapudzsit* küldött a fejedelemhez Mehmed aga személyében, aki augusztus első felében érkezett meg a radnóti udvarba.⁴³ Az oszmán követ célját Naláczi István főudvarmester összegezte: „*azért küldetett, hogy azokat a falukat vegye rendbe, és igazítsa el úgy, hogy többször önagsága, az fővezér ne búsíttassék*”. A *kapudzsi* tájékoztatása alapján pedig az is nyilvánvalóvá vált, hogy a falvak adózásának kérdését a végleges döntés reményében az ő vezetésével egy oszmán és erdélyi tagokból álló, helyszíntre kiküldött bizottság (*commissarius*) fogja vizsgálni.⁴⁴

A helyszíni bizottság működése és eredményei

■ Az ügy fontossága miatt és a gyors döntéshozatal érdekében sor került az erdélyi fejedelmi tanács összehívására, és határozatuk értelmében jelölték ki az erdélyi küldöttség tagjait.⁴⁵ Nagyon gyakorlatias módon Kapi György tanácsurat szemelték ki az erdélyi bizottság élére. Kapi ugyanis személyesen is érdekelt volt a falvak ügyének rendezésében, hiszen birtokainak jelentős része ebben a térségben helyezkedett el. Hunyad és Zaránd vármegyei főispánként pedig az esetlegesen szükséges katonai védelmet is a helyszíntre hívhatta volna. Mellette bizonyára hasonló okokból került szóba Nagy Tamás tanácsúr neve is. Végül mindketten kimentették magukat a feladat alól, s az erdélyi bizottság vezetésével a szintén a térségben birtokos Balogh Mátét, a korábbi váradi alkapitányt, ekkori udvarmestert bízták meg. Mellé a portai diplomáciában és ebben a kérdésben egyaránt jártas, személyesen is érintett és érdekelt Cserményi Mihályt és Szilvási Bálintot, valamint a vidéket jól ismerő Hedri Benedeket jelölték ki.⁴⁶

Az erdélyi *commissariusok* 1671 augusztusának végén érkeztek meg Nagyhalmágyra. A Jenőből katonák kíséretében érkező oszmán követektől és az általuk hozott levélből az erdélyi követség ekkor szerzett tudomást a lippai, temesvári és jenői kádik (bírók) és egyéb tisztségviselők határjárásra történő másnapi jöveteléről. Az erdélyi biztosok előrelátó módon megérkezésükkor felmérték, hogy mekkora házszámkülönbség van a saját és az oszmánok *deftere* között. Tették ezt annak érdekében, hogy amennyiben az oszmánok ragaszkodnának az összeírásukban szereplő népességszámhoz, ennek megfelelően, de a maguk érdekeit képviselve tudják igazítani a határt és nagyjából azonos portaszámú, egymás melletti falvakat elcserélni az oszmánokkal. Emellett az előzetes tárgyalások alapján az erdélyi követek a feje-

delmi kormányzathoz azzal a kéréssel fordultak, hogy küldjenek aranyat a tárgyalásra érkező oszmánok lekenyerezése érdekében.⁴⁷

A tárgyalás és a határjárás az erdélyi küldöttség és a fejedelemséggel szomszédos török tartományok képviselői, így a temesváriak, a jenőiek, a gyulaiak és a lippaiak részvételével, a Portáról érkező Mehmed aga vezetésével a következő napokban kezdetét vette. Eleinte komoly feszültséget okozott, hogy az oszmánok nem akartak eltérni a saját összeírásukban foglaltak mellől, arra hivatkozva, hogy az erdélyiek sokkal kisebb portaszámú falvakat adnának nekik. Az erdélyi küldöttség természetesen tiltakozott, s Mehmed aga és a követségben részt vevő ismeretlen nevű kádi előtt kinyilvánították, hogy amennyiben a nagyvezíri parancsnak nem tesznek eleget az oszmán küldöttek, panaszukkal újra a szultánhoz és a nagyvezírhez fordulnak. A vitának végül Mehmed aga határozott fellépése vetett véget, ugyanis kijelentette, hogy „hatalmas császár és fővezér képe én vagyok, nekem az a parancsolatom, hogy ne az tefter szerint vegyem el [ti. a falvakat – Sz. Á.], hanem egy szakaszban”.⁴⁸ A *kapudzsi* kijelentését követően megindultak a helyszíni felmérések is, Balogh Máté néhány nappal az első tárgyalások után már Bolgárfalváról tett jelentést a fejedelmi kormányzatnak. Az erdélyi deputáció tagjai továbbra is arról igyekeztek meggyőzni az oszmán követséget, hogy a falvakat az erdélyi összeírás szerint a Halmágy vízen túl, azaz attól nyugatra vegyék el, hiszen az általuk követelt porta- és népességszámot lefedik a folyótól nyugatra eső, az erdélyiek által „felkínált” falvak. Az oszmán küldöttség azonban hiányolta az erdélyiek parancslevelét a falvak ilyen módon való adóztatásáról. Az erdélyi *commissariusok* arra hivatkoztak, hogy Mehmed aga jelenlétében tárgyaltak erről Erdélyben, így kijelentették, hogy „*a kapudzsi pasa a mi levelünk*”, hozzátéve, hogy amennyiben nem sikerül megegyezniük, újra a szultánhoz fordulnak.

Habár Mehmed aga kétségtelenül az erdélyieket támogatta a tárgyalások során, nagyon nehezen sikerült egyezsége jutni: az oszmánok elfogadták, hogy az erdélyiek által kiválasztott falvak portáit veszik adózás alá, azonban csak ott, „*valahol szénaboglyát és egyéb kerti veteményt látnak*”, mert abból tudják, hogy lakják-e az adott falut, így biztosítva, hogy lesz, aki adózzon számukra. Az oszmánok kikötését az erdélyi követség írásba is foglaltatta egy a helyszínen jelen lévő kádival, hogy a későbbiekben elkerüljék a vitát.

Ezzel összefüggésben az erdélyiek szempontjából azonban egy újabb probléma merült fel, Bethlen Domokos ugyanis – vélhetően saját adójának be nem szolgáltatása miatt – Pojána nevű falujának jobbágyait fogva tartotta, s több porta az említett faluból is kettős uralom alá került volna. Az erdélyiek hiába adták írásba, hogy a jobbágyokat visszaengedik, a tárgyalások mégis feszült légkörben folytak. Ezt jelzi az is, hogy a határjárást vezető Mehmed aga – Balogh Máté beszámolója szerint – a „*kardját kivonván, hasának vetette, hogy megöli magát*”, ha a felek végre nem egyeznek meg. A Pojána feletti egyezés részben talán az aga kirohanásának köszönhetően mégis létrejött, sőt az erdélyieknek még azt is sikerült megakadályozni, hogy az oszmánok több adózó házat szerezzenek meg az említett faluból. A határjárást folytatva érkeztek el Kapi György falvaira, amelyet az oszmánok más falvakra akartak cserélni, vélhetően ugyancsak a kevés adózó portaszám miatt. Balogh

Máté saját maga jószágát is feláldozva igyekezett kielégíteni az oszmánok igényeit.⁴⁹ Az erdélyi *commissariusok* legfontosabb célja ugyanis az volt, hogy a térség bányái, különösen az érc- és higanybányászat központja, Zalatna és közvetlen környéke megmaradhasson a fejedelemség kezén. A vidék birtokosai – köztük a már említett Bethlen Domokos – azonban a jobbágyaik megóvása és adójuk biztosítása érdekében őket javaikkal együtt elvitték a térségből, így az oszmánok több olyan falut nem fogadtak el, amelyeket az erdélyi *commissariusok* „felajánlottak” a Halmágy folyó nyugati partján az oszmánok *defterében* felírt falvakért cserébe. Emiatt az erdélyiek kénytelenek voltak a nemesfém-bányászat szempontjából jelentős Körös-bánya és Cebebánya kettős birtoklását is elfogadni. Emellett az erdélyi fennhatóság jogfolytonosságának megőrzése érdekében az is lényeges szempont volt, hogy az oszmánok által is adózás alá vont falvak szomszédságában, elszórtan legyenek hivatalosan csak Erdélynek adózó települések is, továbbá hogy az oszmánok *defterébe* ötletszerűen feljegyezett 49 falu közé eső települések közül minél kevesebb kerüljön kettős uralom alá.⁵⁰

A tárgyalások sikerességét az erdélyiek szempontjából némileg nehezítette Mehmed aga folyamatos ellátásának biztosítása, valamint a követség védelmének megszervezése, a térségben ugyanis nagyszámú gonosztevő garázdálkodott. A megegyezés végül a sok nehézség ellenére szeptember első napjaira létrejött. Az oszmán küldöttek utolsó követelése az volt, hogy ne a *commissariusok*, hanem a fejedelem az „ország pecsége alatt” adjon biztosítéklevelet a pontos határvonalról. Leszögezték, hogy amíg ez meg nem történik, addig ők maguk sem állítják ki biztosítéklevelüket.⁵¹ A *commissariusok* véleménye szerint ebből már „kitetszik minden ebség, hogy látassék, hogy nem ők vették el, hanem magunk adtuk”. Ugyanakkor arra kérték a fejedelmet, hogy a fejedelmi tanáccsal vitassa meg a kérdést a végleges megoldás érdekében.⁵² Apafi a radnóti udvarba hívatta a tanácsurakat,⁵³ s az oszmán követség bizonyára megkapta a pecsétetes levelet, ugyanis mind a kettős adózás alá eső, mind az Erdélynek visszaadott és elcserélt falvak jegyzékét, valamint a pontos határvonal leírását tartalmazó oszmán biztosítéklevelével is kiállításra került. Eszerint a korábban az oszmánoknak adózó 49 falu közül 11-et kivettek az oszmán hódoltatás alól, belátva, hogy „Erdélyhez és annak váraihoz közel lévén, Jenőhöz bíratatni nehéz, és abból úgy aztán veszekedések, s határ el nem igazodhatása is láttatván következni”. A kettős adózás alatti, az oszmánok *defterében* feljegyzett további 38 falu közül pedig 19-et „a két fél egyező akaratából” elcseréltek, s így a határ „Cebe[bánya] és Ribice között határozatott meg, Cebe[bánya] Halmágyhoz és Ribice Erdélyhez maradván”.⁵⁴

A Halmágy-vidéki konfliktus mérlege

■ Az Erdélyi Fejedelemség Apafi-kori kormányzatát komoly kihívás elé állították a második nagy uralmi válság következményei: különösen az állam területi vesztesége és ezzel összefüggésben az Erdély szomszédságában működő, az ország rovására folyamatosan adózó portáik számának gyarapítására törekedő török tartományok.

A korszakban a fejedelemség és az oszmán vilájetek között állandósult végvidéki ellentétek egyik jellemző példája a Halmágy-vidék adóztatásának kérdésében gyakorlatilag a korszak kezdetétől fennálló konfliktus. Magától értetődő, hogy az erdélyi kormányzat már az 1660-as évek elejétől a temesvári török tartománnyal való megegyezésre törekedett. Ennek érdekében majd egy évtizeden keresztül a „felsőbb hatalommal”, vagyis a Portával igyekezett egyezsre jutni a Halmágy-vidéki falvak adóztatásáról. A hosszas tárgyalások konkrét eredményt nem hoztak, a feszültség azonban 1670-re fokozódott, s végül az erdélyiek térségbeli portyázása teremtett alkalmat az ellentét teljes kivizsgálására és végső rendezésére.

A több hónapi tartó portai tárgyalássorozat az erdélyiek számára nem hozta meg az elsődlegesen várt eredményt, hiszen a Halmágy-vidéki falvakról nem mondtak le a szomszédos török tartománybeliek. A portai követeknek annyit mégis sikerült elérniük, hogy helyszíni tárgyalások során vizsgálják felül a falvak adóztatásának kérdését. A határjárásra az erdélyi kormányzat nagyon pragmatikus módon a területet jól ismerő és annak védelmében a saját érintettségük miatt is érdekelt személyeket nevezett ki.

A hódoltsági peremvidéken zajló vizsgálat és tárgyalássorozat végül kompromisszumos megoldást hozott: az erdélyieknek kevesebb falut kellett átengedniük a kettős birtoklású területek sorába. Emellett, bár a körösbányai bányaművelés és az itteni harmincad jövedelmét is elvesztett az Erdélyi Fejedelemség, a higany- és ércbányaközpont, Zalatna és környéke megőrzésével a teljes korszakban sikerült ezek gazdasági hasznát biztosítani az állam számára.⁵⁵

Természetesen az egyének szintjén is súlyosan éreztette hatását a megegyezés, és a térség falvainak kettős adóztatása. Ez sok esetben az erdélyi földesurak számára birtokaik és jövedelmük elvesztését jelentette. Nalánci István főudvarmester arról panaszkodott levelében, hogy az egyezség értelmében „oda az én ezer tallérom, s még több faluim is”.⁵⁶ A rendezés másik nagy vesztese Kapi György tanácsúr volt, aki így számolt be káráról Teleki Mihálynak: „Nekem Körösbányával [...] tizennyolcezer forint oda, azonkívül is egynéhány falubeli jószágom.”⁵⁷ Természetesen nemcsak a befolyásos emberek szenvedték meg a megegyezést, ugyanakkor úgy tűnik, hogy az erdélyi kormányzat a lehetőségekhez mérten igyekezte kárpótolni a kisebb kárt vallott birtokosokat. Nyikodin György 1682-ben például azzal a kéréssel fordult a fejedelemhez, hogy örökjogon adja neki a Fehér vármegyei Csekelaka falu egy *portióját*. Apafi eleget tett Nyikodin kérésének, aki a *supplicatiót* a következőkkel indokolta: „[...] mivel az Körösnek Erdélytől való elszakasztásával nekem is bizonyos rész jószágocskám oda adatott, még pedig oly, amely nem volt az törökök regestrumában [...], akkor nekünk, megkárosítottaknak contentatio [ti. jóvátétel – Sz. Á.] ígértetett volt, de mind ez idáig én kárban vagyok”.⁵⁸

Összességében tehát elmondható, hogy mind a térség birtokosainak és lakosainak, mind az országnak komoly problémát és veszteséget jelentett Halmágy-vidék kettős birtoklása. Az 1671-re az erdélyi kormányzat és az oszmánok között megszülető egyezség mégis a kettős adóztatás szabályozásának egy példája. A történelemtudomány által gyenge kezűnek ítélt Apafi

Mihály fejedelem és kormányzata pedig – véleményem szerint – mozgásteréhez mérten a legjobb eredményt érte el a csaknem reménytelennek tűnő helyzetben.⁵⁹

■ JEGYZETEK

1. Az uralmi válság eseményeire: B. Szabó János: *Erdély tragédiája. 1657–1662*. Corvina Kiadó, Bp., 2019.
2. Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 382-405.
3. A térségbeli hódoltságokról, ellentétekről és a jenőiek által kiterjesztett határról lásd: Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-Magyarkori Állam-Okmánytár IV* (A továbbiakban: TMÁO), Eggenberger, Bp., 1871. 87, 177, 188; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Teleki család marosvásárhelyi levéltára, P659, Missiles, 31. cs. nr. 753./104.
4. Uo. Teleki család marosvásárhelyi levéltára, P1239, Apafi Mihály-gyűjtemény, 9. doboz, 2-1663-6.
5. Uo. 2. d. 1-1664-1. Apafi Mihály vegyes iratai nr. 10. Vö. Bethlen János: *Erdély története. 1629–1673*. Balassi Kiadó, Bp., 1993. 200. Erre hivatkozik: Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódoltság korában. 1541–1711*. Bp., 1918. 419.
6. Döbrentey Gábor (szerk.): *Felső-Magyarországi Minerva*. I. Kassa, 1829. 26–27. Jenő elfoglalását követően továbbra is az Erdélyi Fejedelemségnek adózó falvak listája: MNL OL Cista Diplomatica, Colectio Historico-Diplomatica, Mikrofilmen: X9971 45204. *Numerus* nélkül.
7. Paskó Kristóf utasításának ügyre vonatkozó részlete: TMÁO IV. 199–200. Portai tárgyalásai: Uo. 203., 209., 230.; MNL OL P1239 2. d. 1-1665-14.
8. A kérdésre a teljesség igénye nélkül: TMÁO IV. 328.; MNL OL P1239 2. d. 1-1667-3.
9. TMÁO IV. 469-470.
10. Gergely Sámuel (szerk.): *Teleki Mihály levelezése V. 1670-1671*. (a továbbiakban: TML), Athenaeum, Bp., 1910. 19–20, 22; MNL OL P659 31. cs. nr. 753./66. Az esetről való beszámoló: Uo. P1239 3. d. 1-1670-1. Apafi Mihály vegyes iratai, nr. 12.
11. TML V. 23.
12. Uo. 45.
13. MNL OL X4788 11697. Kemény Sámuel gyűjtemény, *Numerus* nélkül. Bethlen János Apafi Mihálynak, Keresd, 1670. január 22.
14. TML V. (Bevezetés), 46, 60, 96–97, 108. Vö. Lukinich Imre: *Az erdélyi hódoltság és végvárai. Második közlemény*. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 1. sz. 374.; MNL OL, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, P658, Új rendezés, 13. cs. nr. 3014. a-b/1.
15. TML V. 128.
16. Uo. 129-131, 135–136.
17. Tóth Ernő (s.a.r.): *I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632–1690-es évekről. Második közlemény*. Erdélyi Múzeum, Ajtai Nyomda, Kvár, 1900. 148.; TML V. 129.
18. Uo. 138, 144.
19. Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek. 15. 1669–1674*. (a továbbiakban: EOE), MTA, Bp., 1892. 126; MNL OL P1239 9. d. 2-1670-2.
20. A fejedelmi tanács áprilisi összehívásáról és tanácskozásáról: TML V. 166; Tóth: i. m. 148.; MNL OL P659 19. cs. nr. 665./2-3.
21. Uo. nr. 5. Az instrukció első hat pontja: TMÁO IV. 488–491.
22. TML V. 175; EOE 15. 132-133.
23. TML V. 202.
24. EOE 15. 151–152.
25. TML V. 344–345.
26. Uo. 347, 349–350, 357, 393.
27. TMÁO IV. 498–499.

28. TML V. 457–459.
29. Hegyi Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1976. 104, 114.
30. TML V. 466–467.
31. Uo. 459. A fejedelmi tanácsülésről lásd még: MNL OL P659 21. cs. nr. 675./122.
32. Uo. X7314 19048. Colectia Generala, *Numerus* nélkül. Daczó János és társainak instrukciója, Fogaras, 1671. március 12.
33. Uo. P659 22. cs. nr. 685./12–13.
34. TMÁO V. 12-17. Vö. EOE 15. 18–19. passim.
35. MNL OL P659 19. cs. nr. 660./81.
36. TML V. 532–534.
37. Az idézett szöveghelyre: Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága kezelésében (a továbbiakban: ENMLt, RNL KMI), Uzoni Béldi család levéltára, 322. cs. nr. 1. A tárgyalásokról és Erdély megtámadásának kilátásba helyezéséről lásd még: MNL OL P659 19. cs. nr. 660./46, 59–61; Uo. 22. cs. nr. 685./73–74, 97–98, 127–128, 156–157; TML V. 535-536, 540, 569–572; TMÁO V. 42-47. A lefizetéséről: Uo. 40–41.
38. Az idézett szöveghelyekre: Szilágyi Sándor: *Vértanúk a magyar történetből*. Történeti tanulmányok. Pest, 1867. 469–471; A lakodalomra: Tóth: i. m. 150. Az utasítás Daczó Jánoshoz történő elküldésére: MNL OL 19. cs. nr. 660./83. Majd az újabb tanácsúri tárgyalás alapján egy póttasítás küldésére: TMÁO V. 48.
39. MNL OL P659 33. cs. nr. 762./134, 169.
40. Uo. nr. 162.
41. Az idézett szöveghelyre: Uo. nr. 134. Vö. Uo. nr. 73; TMÁO V. 52, 55-57.
42. MNL OL P659 19. cs. nr. 660./92.
43. A Daczó János által hozott parancslevél: Uo. 33. cs. nr. 762./126. A *kapudzsi* érkezésére: Tóth: i. m. 150.; TML V. 587–588.
44. MNL OL P659 19. cs. nr. 660./96–98.
45. TML V. 588.; MNL OL P659 19. cs. nr. 660./96–98.
46. Uo. nr. 25.
47. Uo. Colectia Generală, *Numerus* nélkül. Balogh Máté [Apafi Mihálynak], Nagyhalmágy, 1671. augusztus 26.
48. Uo. P659 33. cs. nr. 762./84.
49. Uo. nr. 72. (Beleértve az idézett szöveghelyeket.)
50. ENMLt a RNL KMI kezelésében, Mike Sándor-gyűjtemény, nr. 1148.
51. TMÁO V. 57-60.
52. ENMLt a RNL KMI kezelésében, Mike Sándor-gyűjtemény, nr. 1148.
53. MNL OL P659 17. cs. nr. 446. Vö. TML V. 605. (Az irat részben idézve lábjegyzetben.)
54. MNL OL P659 33. cs. nr. 762./187.
55. Kulcsár Árpád: *A higany (kéneső) bányászata az Apafi-korban*. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok*. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. Bp., 1993. 277–329; Lukinich 1918. i. m. 484.
56. MNL OL P659 54. cs. nr. 1112./25–26. Naláczi István veszteségeire lásd még: TML V. 657.
57. Uo. 606. Kapi (gazdasági) problémákról való beszámolója: MNL OL P659 21. cs. nr. 675./40–41.
58. ENMLt a RNL KMI kezelésében, Fejedelmi pénzügyi iratok, 60. cs. nr. 119.
59. Az eddigi tudásunk alapján az erdélyi kormányzat mindenféle egyezkedés nélkül, az oszmánok követelésének teljességgel eleget téve bocsátotta a Halmágy-vidéki falvakat a kettős birtoklású területek sorába. Erre és a konfliktusra összefoglalóan: Lukinich 1918. i. m. 439–445.

SEBESTYÉN KINGA

KI- ÉS BETEKINTÉSEK

Gömöri György: *Elvándorlók és elvágódók. Esszék, tanulmányok*

■ Gömöri György kötete huszonegy olyan írást tartalmaz, amelyeket a szerző korábban már megjelenített olyan magyarországi folyóiratokban, mint például a *Holmi*, *Alföld* vagy a *Kortárs*, az erdélyi lapok közül a *Korunkban* vagy külföldön, pontosabban az ausztriai székhelyű *Bécsi Naplóban*. Ezeket az első megjelenési helyeket a kötet nem mulasztja el egységesített, pontos hivatkozásokkal összegezni a könyv végén. Ha az időintervallum felől nézzük ezt a listát, láthatjuk, hogy nem pusztán a megjelenési helyekre jellemző a sokféleség, sokszínűség, hanem az írások időben való egymáshoz viszonyulására is. Noha a legtöbb szöveg a 2010-es évek második felére datálódik, találunk a kötetben tanulmányt Petőfi íróirodalomhoz való kapcsolatáról 1989-ből, de egészen friss, 2021-es írást is, amelyben a szerző a Dsida *Psalmus Hungaricus*ának genezise körüli, régebbi és újonnan begyűjtött adatokat, következtetéseket tárgyalja. A kötetben a szövegeket három különböző alcím alatt találhatjuk meg: az első, amelybe a már említett két szöveg is tartozik, azonos a kötet alcímével, *Esszék, tanulmányok*, a második a *Műértelmezések*, ahol Kassák, Dsida, Pilszky és Vas István műveiről olvashatunk értelmezéseket, az utolsó pe-

dig az *In memoriam* címet viseli, melyben Gömöri olyan szerzőkről emlékezik meg, mint Csoóri Sándor, Borbély Szilárd, Konrád György, Vekerdy Tamás, Horváth Elemér vagy Sulyok Vince.

Ebből a vázlat szerű, a tematikus sokszínűséget egyelőre még nem is tárgyaló összegzésből is rögtön látszik, hogy a kötetben szereplő írások egy olyan válogatássá állnak össze, amelyet a sokszínűség, sokoldalúság, sokrétűség, tág perspektíva szavak jellemeznek a legjobban. Joggal merülhet fel tehát a kérdés, hogy milyen kötetkompozíció mentén állnak ezek össze mégis valamilyen egységé, egészé, ha összeállnak egyáltalán? Ha a kötet címét és a tartalomjegyzéket szem előtt tartva olvassuk Gömöri írásainak ezen válogatását, rögtön láthatjuk, hogy nem annyira az eklektikusság, mint inkább ugyanannak a gondolati struktúrának a sokféle, de egymás mellé rendelődő megjelenítése érvényesül még akkor is, ha ez utóbbi sem érvényesül maradéktalanul végig a kötetben. A könyv bevezető tanulmányának címe megegyezik a kötet elsődleges címével: *Elvándorlók és elvágódók*. Gömöri itt egy igen sajátos tipologizálás kereteit magyarázza, mutatja be. Azt mondja ugyanis, hogy a magyar irodalomban, beleért-

ve ebbe a régebbi, 19. század előtti értelemben vett irodalmat is, két fő alakzatot, viselkedésformát különíthetünk el, ami a szerzőket, s rajtuk keresztül természetesen bizonyos módon műveiket is érinti. Ez a két kategória nem más, mint az elvándorlók és az elvagyódók kategóriája s ezek alkategóriái. Előbbi az utazók majd hazatérők, valamint az emigrálók további csoportjaira osztható, utóbbiban pedig az elvagyódásnak a sokféle módja képezi az alcsoportokat. Az első emigrálók azok a diákok, mondja Gömöri, akiket nagyrészt a reformáció mozdít ki szülőhelyükről, ide sorolhatjuk például Szenci Molnár Albertet. Később változik a megnevezés, peregrinusokról, exulánsokról (bujdosókról) beszélhetünk, ide tartozik Mikes Kelemen. De ide sorolhatók mindazok a későbbi korokban az országot kényszerből elhagyó szerzők is, akik sorát Batsányi János kezdi a 19. században, s folytatja számos író és költő a háborúktól és diktatórikus nyomástól megnehezített 20. században. A kevésbé megfogható elvagyódók kategóriájában elsőként Berzsenyi Dánielt említi a szerző, aki nem külföldre, hanem a korabeli sárban fuldokló magyar valóság elől az antikvitásba és a dicsőségesnek képzelt magyar múltba vágyódik el. Az, hogy ez utóbbi kategória nehezebben megragadható, látszik abból is, hogy az emigráció témája többször és szó szerint is megjelenik a további írásokban, így például Petőfi barátjáról, Kerényi Frigyesről szóló szövegben, ahonnan megtudjuk, Kerényi először Angliába, majd 1850-ben Amerikába emigrál. *A Tengerre magyar? II.* című esszében, ahol olyan magyarok hajózási élményeit vizsgálja Gömöri, mint Kászonyi András, Bölöni Farkas vagy Szemere Bertalan, szintén

megjelenik az elvándorló alakja. Az elvagyódást azonban, mint kategóriaképző perspektívát a kötet ilyen értelemben véve és a bevezető tanulmányban írtakra visszautalva nem jeleníti meg. A figyelmes olvasónak azonban nem kerüli el a figyelmét, hogy például a *Klasszikus Debrecenből. Szabó Magda: Mézescsók Cerberusnak* című írásban, melyben a szerző főleg a címbe említett regényét tárgyalja az írónőnek, a Berzsenyi-példa mintájára az elvagyódás jelenlétét ismerhetjük fel metaforikus értelemben a mitológia, a fantasztikum világába való elvagyódásként. Ugyanezt fedezhetjük fel abban a műértelmező írásban is, amelyben Dsida *Harum dierum carmina* című versét olvasva Gömöri egy általános, a külvilágtól egy sajátos nyugalmi állapotba elvagyódó beszélő megszólalását fedezi fel.

Természetesen ez az alapvetően kétosztatú tipologizálás sem teljes érvényű, mindenkire és mindenre feltétlenül érvényesíthető kategorizálás, hiszen tudjuk, ilyen nem is létezhet. A kötet maga is reflektál erre, a bevezető tanulmány záróbekezdésében Gömöri megemlíti például, hogy az olyan kortársak, mint Nádas Péter, Esterházy Péter vagy Krasznahorkai László esetében összeolvad az elvagyódás az ideiglenes elvándorlással, aminek nemcsak az az oka, hogy ők már szabadabban utazhatnak, mint a régebbi korok szerzői, hanem akár a nagy sikerű fordítások is ilyen tényezőkké válhatnak, s hozzátehetnénk, a globalizáció mindenféle irányú és formájú, az irodalmi életet kívülről és belülről is érintő hullámai is szerepelhetnek az okok között.

Továbbra is a kötetkoherencia felől közelítve a könyvhöz, az olvasónak feltűnhet, hogy Gömöri számos

alkalommal visszautal korábbi írása-ira, sőt az is előfordul, hogy az egyes szövegek szinte szó szerint megismételnek rövidebb részleteket a könyvben már korábban olvasott írásból, ahogy például az látható az *Arany János emlékkönyvi verseiről és A szabadságharc emlékezete egy 1850-es kiadványban* című tanulmányok esetében, ahol is Szendrey Júlia viselkedéséről idéz és foglal össze a szerző adatokat abból az időszakból, amikor még nem lehetett biztos információkat tudni az eltűnt Petőfiről. Ennél több figyelmet érdemelnek ugyanakkor azok a szöveghelyek, ahol Gömöri korábban megjelent, de a kötetbe be nem került egyéb írásaira, előadásaira utal vissza, ugyanis ezek esetében figyelhető meg az a reflexív, pontos és bizonyos értelemben egyszerre szerény és bátor gesztusa a szerzőnek, hogy korábbi álláspontját javítsa, felülírja. Ilyen szöveg a *Kortársunk, Ady Endre* című, amelyben Gömöri elmondja, hogy egy 1953-ban tartott előadásában azt állította, Ady olyan sokoldalú és nagyhatású költő, akinek üzenete korához kötött, forradalmisága pedig egy olyan társadalom kereteit feszegeti, amelyhez a ma emberének már kevés köze van, ilyen módon pedig a költőhöz és annak életművéhez is nehéz ma már kapcsolódni. Ehhez képest ebben a tanulmányban a szerző rávilágít arra, hogy egy ma egyre fontosabbá és kidolgozottabbá váló, egyszerre módszertani és szemléletbeli perspektíván, az emlékezetpolitika perspektíváján keresztül Ady öröksége sajátos módon válhat újra aktuálisá, elérhetővé a mai olvasó számára.

Gömöri reflexivitása, pontos figyelemmozgása abban is tetten érhető, ahogyan megválogatja azokat a nézőpontokat, vezérfonalakat, amelyekre írásainak nagy része épül a

kötetben. A fentebb bemutatott sajátos kétosztatúság mellett ugyanis ráirányítja a figyelmünket olyan nem szokványos, nem túl fontosnak tartott, a szakirodalom által egyelőre nem kimerítő módon feltérképezett területekre, mint például az emlékkönyvek. Igen érdekes például Petőfi vagy Arany életútjának, attitűdjeinek, viszonyainak feltérképezése az általuk írt emlékkerseken keresztül, hiszen ezekről keveset hall az olvasó. Erre vállalkozik a *Petőfi Sándor emlékkönyvi bejegyzései tükrében* és az *Arany János emlékkönyvi verseiről* című tanulmány. *A szabadságharc emlékezete egy 1850-es kiadványban* bevezetőjében pedig azt olvashatjuk, hogy a *Magyar írók albuma* című reprezentatív válogatás esetében olyan kevésbé ismert kötetéről van szó, amellyel érdemes foglalkozni. Ebben a tanulmányban Gömöri konkrét idézeteket értelmez, figyelembe veszi a Petőfi-kultusz alakulásának hatását, utánajár olyan aprónak tűnő részleteknek, mint például a *lapocska* szó pontos értelme Arany János Szendrey Júliának írt *Emléklapra* című költeményében.

Az önreflexiónak még egy utolsó megnyilvánulását szeretném megemlíteni, ami szorosban kapcsolatban áll a kötet alcímével és a huszonnolc írás kötetbeli elrendeződésének problémájával is. Amint már a bevezetőben említettem, három alcím adja meg a keretét a szövegek elrendeződésének: *Esszék, tanulmányok, Műelemzések* és *In memoriam*. Utóbbi kettő esetében egyértelmű a szövegek elhelyezése, valóban konkrét műelemzésekkel és megemlékező szövegekkel találkozunk, a besorolás azonban problematikusává válik az első alcím esetében, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az milyen kiemelt szerepet kap azáltal, hogy egyben a kötet alcíme is. A valóban

tanulmány- és esszétípusú, esetleg tanulmány- és esszészertő írásokon kívül olyan szöveghelyekkel is találkozhatunk, ahol Gömöri a következő metagesztus értékű megjegyzéseket írja bele a szövegekbe: „hadd fejezzem be ezt az ide-oda csapongó esszét (*olvasmányélményt?*)” (*Ne keresd a magyart... úgylis megtalálsz*, 152. (kiemelés tőlem)) vagy „ezzel be is fejezném *emlékezéseimet*” (*Negyven éves Az ismeretlen fa*, 138. [kiemelés tőlem]), de idetartozik a már címében is műfaji kérdést felvető, datálással rendelkező *Karanténnapló, történeti párhuzamokkal*. Persze ezek a műfaji kérdések, besorolási problémák nem vesznek el a kötet értékéből, a könyv alcíme azonban a kötet egy alaposabb átforgatása nélkül vagy azt megelőzően megtévesztő lehet az olvasó számára, aki esetleg ténylegesen tanulmány- és esszé-kötetet szeretne a kezébe venni.

Láttuk tehát, hogy a szó szoros értelmében a kötet nem tesz eleget az alcím alapján megjelenő olvasói elvárásoknak, ugyanakkor olyan felépítéssel és tematikus variációval rendelkezik, hogy sok és sokféle olvasó számára nyújthat tartalmas olvasásélményt. Az irodalomban jártasabb, s a rejtett részletekre, új perspektívára kíváncsi olvasó számára bizonyára kiemelten érdekessé válnak azok az írások, amelyekben a fentebb már említett kevésbé ismert, nem konvencionális nézőpontok felől közelít egy-egy szerzőhöz Gömöri. Ugyanilyen szakmai érdekesség lehet az is, ahogy a szerző *Az ismeretlen fa* című, 1977-es lengyel fordításantológiájának szövegválasztási kritériumait tárgyalja az egyik esszé keretén belül. Mind a szakmabeli, mind a laikus olvasóknak érdekfeszítőek lehetnek a szerző teljességgel és bevallottan szemé-

lyes megemlékezései, hiszen ezek olyan oldalait villanthatják fel egy-egy elhunyt szerzőnek, amelyekről az olvasók eddig talán nemigen értesültek, például, hogy miért állíthatja Gömöri, hogy Vekerdy Tamás az 1956-os forradalom kirobbanásának egyik kulcsalakjának is tekinthető. A műértelmezéseket logikus építkezés, alapos érvelés és kibontás jellemzi, Gömöri könnyedén vezeti végig az olvasót értekezéseinek gondolatmenetén úgy, hogy közben nem mulaszt el korábbi kritikákra, értelmezésekre utalva szorosabb kapcsolatot kialakítani saját írása és az irodalomtörténetben már létező értelmezések között. Mindehhez végig olvasmányos, igen könnyed, a kötet humorához illeszkedően mondhatnánk, olvasóbarát nyelvezet tartozik, ami néhol kifejezetten vicces megfogalmazásokkal tarkított (például „makaróni-típusú kis Aranyvers”). (74.)

Gömöri György ezen kötete tehát egy műfaji és tematikus szempontból is változatos válogatás, amelyben ötvöződik az irodalomtörténeti, történelmi és politikai tudás a személyes emlékekkel, egyéni értelmezésekkel, önreflexív megszólalással. *Az Elvágódók és elvándorlók* kitekint a magyar irodalom különböző korú – az utazásokon keresztül – helyű, valamint jelentőségű vonatkozásaira, sőt a magyarokon túl hangsúlyosan például a 20. századi lengyel irodalomra is, miközben sokrétű reflexivitásában, személyes tapasztalatokra való építkezésében folyamatosan tekint befele is. Közben pedig mindvégig olyan nyelvhasználatot működtet, amely az olvasó számára biztosítani tudja, hogy ne vesszen el ebben a komplexitásban, hanem együtt haladjon a kötet lendületével.

KOLOZSVÁRI SZÍVEL A MŰVÉSZET VILÁGÁBAN

Árkossy István: *Világsíkok. Ábrázolás és tükrözés*

■ Árkossy Istvánról még napjainkban is alig írnak úgy, hogy ne említsék erdélyi származását, kolozsvári kötődését. Az immár a mesterek sorába lépett művész ezt tudatosan vállalja is, hálás az itt kapott örökségért. Ezt mostani kötete is megvallja, ugyanis ajánlása „Kolozsvárnak” szól, s első írásának a *Platea Luporum* címet adja, alcímként pedig így értelmez: „Ahol a Hely Szelleme örök életű.” A *Platea Luporum* nem más, mint a Farkas utca századokon át használt latin elnevezése: a város legmeghittebb utcája, szellemi főtere. Itt töltötte élete első évtizedeit Árkossy. Édesapja mint a Református Kollégium földrajztanára a kollégiummal szemben álló tanári házsor egyik professzori lakának lehetett a hasonélvezője. Ha a fiatal István kinézett az ablakából, szemben a kollégium kétemeletes épületének tiszteletre méltó falait láthatta, balról meg az ősi református templom emberarcot felidéző timpanonja tekintett rá. S 1960-tól a templom előtti kis tér is gazdagodott: ide telepítették a Kolozsvári testvérek, Márton és György világhírű Szent György-szobrát, a város művészetének első fennmaradt alkotását. S ha a sok lomb el nem takarta, nyugat felé is hosszan ellátott az ablakból, az utca katolikus fertályáig, az egyetem vidékéig. S mindezekhez még a szellemi múlt is társulhatott,

az enciklopédista Apáczai Csere János, a nyomdász-művész Misztótfalusi Kis Miklós vagy a művészként is jelentős Kós Károly emléke. S hány híres tanár lakott a professzori lakások sorában, s náluk meg hány diák lelt otthonra! S ehhez járult volna még a híres kollégium nevelőrendszere is, de abból már alig kaphatott: 1948-ban államosították az intézetet, így ő már a 2-es Számú Fiú Középiskolába járt, majd megérte annak Ady Endréről történt elkeresztelését is 1959-ben, s még azon őszön a Şincai-középiskolával való egyesítését, ami nem volt más, mint a magyar „tagozat” felszámolásának első lépése, ahogyan ez a Babeş–Bolyai Egyetem esetében történt. Ebből a környezetből, ezzel az örökséggel lépett tova Árkossy az akkor már Ion Andreescu nevét viselő Képzőművészeti Főiskolára, hogy tényleges, hivatásos művésszé válhasson.

Egyenes vonalú életútját egyetlen törés szakítja meg anélkül, hogy ténylegesen megtörné azt. A 60-as évek közepétől, diplomája megszerzése után a kolozsvári *Utunk* című hetilapnál alkalmazták grafikai szerkesztőként. Ez a lap akkoriban a romániai magyar irodalmi-művelődési élet fókuszának számított, szerkesztőségében a legrangosabb írók fordultak meg, s mindenről szó esett, ami a kultúrához köthető. A lapnál dolgozni

rangot jelentett, megélhetést biztosított, de egyben szabad teret is az egyéni alkotómunkára. A 80-as évek közepére a romániai diktatúra odáig fajul, hogy a magyar értelmiség színe-java kilátástalannak véli a megmaradást, a távozás mellett dönt. Árkossy is a magyarországi áttelepedést vállalja. Ott teljesedik ki művészi pályája óbudai műtermében, ahol napjainkban is alkot.

A művészekre ritkán jellemző a rendtartás, inkább rendkívüli szenvedélyeiket szokták számon tartani, anekdoták hőseként emlegetik őket. Árkossy a kivételek közé tartozik. Minden művének példányát őrzi, a műve utóéletét nyomon követi. Kiállításairól jegyzéket vezet. A bírálatokat is begyűjti, megőrzi. S az utóbbi évtizedekben egyre többet ír, úgyhogy megjelent esszéiről szintén listával rendelkezik. Nyilván a nyolcadik évtizedben járó művész jogosan érezhette úgy, hogy ezt a rendelkezésére álló nagy gyűjteményt hasznosítani kell: valamiképpen rendszerbe foglalni és a nagyközönség számára elérhetővé tenni. E törekvésből született e mostani kötet. Műfaját szinte lehetetlen megjelölni: mindenekelőtt album, de a méltatások antológiáját és a „pályáút” mérlegét is adja.

Az első 100 oldal a szöveggyűjtemény, melynek csak a bevezető vallomását jegyzi maga Árkossy, s egyben jelzi: „Művészettörténeszek, kritikusok, prózaírók, költők és történészek olykor poétikusabb, máskor analitikusabb ihletettséggű prizmáinak fénytörésein átvetülő gondolatai, eszmetársításai sorakoznak többnyire időrendben az itt pörgethető papírlapokon.” E rész sem nélkülözi a műalkotásokat: a lapok belső hasábján fut a szöveg, a külsőn pedig a képek sorakoznak,

gyakran éppen azok, amelyeket a szöveg is említ.

A 42 írás közül 7 vers, melyeket vagy neki ajánlottak, vagy valamely művéből ihletődtek. Az írássok rendszerint egy-egy egyéni kiállításához, album megjelenéséhez kötődnek. Úgy vannak összeválogatva, hogy tükrözzék a művész fejlődési korszakait, stílusának módosulásait. Az 1987-ig terjedő szakaszban a korabeli erdélyi írók és műtípusok méltatásai olvashatók. Lászlóffy Aladár, Bágyoni Szabó István, Páskándi Géza, Ágopcsa Marianna, Gábor Dénes, Páll Árpád foglalkoztak behatóbban Árkossy művészetével. A továbbiakban azután melléjük felsorakoznak az odaát élő vagy időközben áttelepedett méltatók is. Ismételten Hegedűs Imre József, Aniszi Kálmán, Feledy Balázs, Szücs György, Szokolczay Lajos eszmefuttatásai olvashatók. De megszólal Kántor Lajos, Németh Júlia, sőt Lucian Nastasă-Kovács múzeumigazgató is. Banner Zoltán művészettörténész, az *Utunknál* egykori szerkesztőtársa készíti el az első Árkossy-monográfiát (2011), s ő mondja a laudációt 2018 márciusában, amikor az EMKE Szolnay Sándor-díjjal tüntetik ki a művészt.

Árkossy grafika szakot végzett, s eleinte mint grafikust méltatják. Különösen a könyvborítók rajzolásával tűnik ki. A Kriterion Könyvkiadó Horizont-sorozatának számos kötete viseli magán a keze nyomát. Szívesen készít könyvillusztrációkat és ex libriseket is. Ezek többnyire kötődnek a szöveghez, a könyvcímhez, a személyhez. Az önálló alkotások azonban felvetik a szurrealista ábrázolás problémakörét. Ismételten olvashatunk arról, hogy a művész a valóságból ihletődve egy új, művészi világot

teremt. Árkossy az egyenes és hajladozó vonalból kiindulva egy talányos világot teremt magának: a képeket kitartóan szemlélve meg kell fejteni. Ha van címük, akkor az ahhoz kapcsolódó elemeket is fel lehet kutatni. Páll Árpád találóan írja: „Ha ő egy grafikának azt a címet adná például, hogy *A domb*, biztosak lehetnénk: nem a mindnyájunk által ismert, hegynél kisebb, vakondtúrásnál nagyobb terepelemet vázolná fel, még azzal sem elégedne meg, hogy fűvel, virággal, állat- és madársereglettel népesítse be a tájat, hanem azt ábrázolná, amit benne ismeretei, tapasztalatai és álmai alapján a domb felidéz. Lehet, sőt valószínű, hogy emelkedők vagy lejtők nem is tűnnének fel a lapon, de hogy az elemek elrendezése, egymáshoz való viszonya emelkedést szuggerálna, az bizonyos.” E korszak műveiből leginkább a szorongás csendül ki.

A 80-as évek végén, kilencvenes évek elején – mint arra Banner Zoltán rámutat – új korszak kezdődik Árkossy művészetében: megismeri a világ nagy képtárait, s az ott látottak hatására „festői idézetekkel”, klasszikus elemekkel tarkítja képeit. Az e szellemben született képeivel 2000-ben mutatkozik be Kolozsvárt, a Bánffy-palotában. Erre az alkalomra születik a *CLAUDIOPOLIS • TRANSILVANĀ CIVITAS PRIMARIA • ANNO D • MM •* című festménye, mely a kötetben az egyetlen ténylegesen a város kincseit megörökítő kompozíció: titokzatos sisakos vitéz tartja a Farkas utcai református templomot, melynek szintjén feltűnik a városcímer, egy nagyobb festmény részeként a Szent Mihály-templom és a Mátyás-szobor, a Bethlen-bástya és a Házsongárdi temető is megjelenik a fogadalmi kapu társaságában, s a Farkas utcai

szülői ház ott lebeg középtájon, s még egy kis festmény is idézi a templomhomlokzatot a kollégiummal. Mindezekhez pedig a klasszicista ingaóra, az ezüsttál meg talán a földgömb társul, jelezve, hogy az idő menthetetlenül múlik, a múltból csak emlékfoszlányok maradnak. (Mára már a régi Farkas utca képe is teljesen megváltozóban van, tavasszal kezdődött a „modernizálása”.)

A 2010-es évek elején ér el Árkossy művészi teljesítménye csúcspontjára: egy egyedi és eredeti festménysorozatot hoz létre. Négy év kitartó munkájával a 13. századtól a 18. századig élt 50 kitűnő reneszánsz és barokk festőművészt ábrázol, lehetőleg önarcképét társítja egy-egy táblaképen saját leghíresebb festményük valamelyik alakjával, motívumával. Ez a gyűjtemény aztán *Nagymesterek – Reneszánsz és barokk festőművészek arcképcsarnoka* címmel kötetben is megjelenik. Ennek újdonsága, hogy mindegyik festményhez egy-egy esszé is társít az ábrázolt művésztől.

A képsorozat 2016. májusi kolozsvári bemutatója kapcsán írja Németh Júlia: „Hiszen aki végignézi ezt a tárlatot vagy végiglapozza, olvassa ezt az objektíven szubjektív, lényegretörően vallomásos művészettörténetet, többet kap a kor hangulatából, mintha hónapokig rágódna száraz életrajzokon és tudományos fejtegetéseken. Valahogy úgy van ez, hogy a jó tanár szavai- ból is leginkább az marad meg a diákban, amit az előadó csemegeként toldott a kötelező tananyaghoz. Ilyen értékes ingyencséséget nyújt most át nekünk a festő-grafikus. Azaz barokkosan reneszánsz tartalommal dúsított és konstruktívan modern foglalatba beépített, kor-

társ festői vallomásokat egy olyan korról, amely ismét piederstálra helyezte az embert, az emberi testet a maga ellenállhatatlan szépségében, tökélyében. És emellett vallomásokat önmagáról, festői, írói habitusáról. Vagy ahogyan ő maga fogalmaz kötetének utószavában: »legyen ez a képsorozat és a mellé társított írás személyes főhajtás hajdanvolt tüneményes művészeti korszakok nagymesterei és azok művei előtt!«” A szerző mintegy csattanóként a kötet végére odahe-lyezi ötvenegyediként az *Önárnyékképét* is. A képsorozatot megvásárolta és állandó kiállításán mutatja be a budapesti KOGART-galéria.

A 2010-es évek vége felé újabb korszak bontakozik ki Árkossy festői pályáján. *Időutazás* című képsorozatában az emberiség és a magyarság történetének nagy pillanatait ragadja meg néha a montázs-technikát is alkalmazó képein. „A művész eredetileg egy olyan átfogó, mondhatni enciklopédikus sorozaton töprengett, amely a legjelentősebb események és történelmi személyiségek szerepét dolgozná fel, de ráébredve az egész emberi kultúrára kiterjesztett, illusztrált kronológia teljesíthetlenségére, magához a történelemhez szólt hozzá. Voltaképpen a múlt folytonos mozgásban, áramlásban lévő, az emlékezet és felejtés kölcsönhatásában kirajzó jelenségeiből az emberiség, a magyarság, máskor pedig az egyén szempontjából fontos, vagy annak tűnő pillanatok mozaikkockáit válogatta ki. Olyan önmagukon messze túlmutató, szellemi-archeológiai leletekről van tehát szó, ahol a vizuális és virtuális valóságban magunk is felfedezőkké válunk, s a megismerhető és a megismerhetetlen között utazunk az

időben” – írja Szücs György. A képcímek beszélnek: *Szent István, Inkvizíció, Mátyás és Mohács, Konstantinápoly, Jeanne D’Arc, Alkímia*. Az egyik kép a digitális órát helyezi előtérbe, s csak kisebb betűkkel tűnik fel a cím: *Start*. Ezzel vajon egy új időszámítás kezdetére akar-e utalni? Jóformán minden kép hasonló kérdéseket vet fel.

A könyv második egysége a *Képtár* főcímet viseli. Ez gazdag válogatás a szerző műalkotásaiból. Valamennyire a kronologikus fejlődésvonalat is érzékelteti, de a tárgyak, illetve stílusok rokonítása alapján is csoportosít. A képek egy része vagy részlete már korábban a szövegek mellett is feltűnt. Itt viszont a színviláguk is szerepet kap. Meglepi a szemlélőt, hogy a művész színes korszakának van egy világosabb-derűsebb szakasza, majd inkább a sötétes, zöldes-barnás színeket kedveli. A *Képtár* első része a legsikerültebb borítórajzokból nyújt válogatást, azután következik a *Napsugár, Utunk, Korunk* 1980-as évekbeli és a *Helikon* 2000 utáni címlapterve. Ezt a könyvillusztrációk követik. Aztán jönnek a 70-es és 80-as évek grafikai alkotásai. 1988-tól indulnak a színes képek vegyesen a fehér-feketével. Végül a színes képsorozatokról kiemelt darabok következnek. Mind élvezhető minőségben.

A kötet mindössze hét oldalra terjedő harmadik egysége a *Könyvekről* főcímet viseli. Két olyan album méltatásait illeszti ide, amelyeknek a szövegét írta. Az első a *KÉPírás. A csend ösvényein* (2010) címet viseli. Itt fia, Árkossy Zsolt szerzőtársa. Zsolt húsz év alatt Ausztráliától Amerikáig készített művészi fényképeiből válogat össze 43 színes és fehér-fekete művészotót, az édesapa pedig esszét

ír a felvételekhez. „Briliáns esszék ezek! Vagy a fotográfiákból indul ki, és halad az univerzum, a kozmosz, a teremtés misztériuma felé, vagy a mitológiai, biológiai, spirituális lét felől közeledik a tényleges tárgyhoz, fia fotóihoz” – állapítja meg Hegedüs Imre János a *Magyar Napló* hasábjain. Hasonlóan elismerő hangon ír a kötetről P. Szabó Ernő is a *Magyar Nemzet*ben.

A másik kötet művészeti monográfia: *A Nautilus fénye*. Rozsnyai Béla szobrászata (2019). A marosvásárhelyi születésű Rozsnyai Európa több országában próbált szerencsét, majd 2002-ben Budapesten telepedett le, s itt vált elismertté mint szobrász- és ötvösművész. Árkossy még tőle szerezhette adatai jó részét, de a művész már nem érte meg a kötet közzétételét. Nagy Miklós Kund a *Korunk*ban, Banner Zoltán a *Magyar Napló*ban, Keppel Márton pedig a *Hitel* hasábjain ír a könyvről. Többször is utalnak rá, hogy Árkossynak még 2017-ben megjelent egy másik művészeti monográfiája is *Ablak az égre*. Oszvári Csaba ötvösművészete címmel, erről külön ismertetést nem találunk a könyvben.

A *Világsíkok* utolsó része a *Pályaut* címet viseli. Ez az életpálya leltárszerű összegzését nyújtja. Első szövege magyar és angol nyelven is olvasható, mint egy lexikon-szócikk foglalja össze a legfontosabb adatokat a művészről, aki mint „grafikus, festőművész és író” határozza meg magát. Összefoglalja pályafutását, felsorolja hat eddig megjelent kötetét, továbbá hét szövetséghez és társasághoz fűződő tagságát és fontosabb elismeréseit. *Egyéni kiállításainak* sora 1972-ben Bukarestben kezdődik, s a lista lezárulásakor, 2020-ban Kolozsvárral végződik. Az összesen 43 alkalom-

ból 2 kötődik a Korunk Galériához (1976, 2003), három pedig a kolozsvári Bánffy-palotához. De Stuttgart, Frankfurt, Prága és Bécs is előfordul helyszíneként. Külön jegyzéket kapunk azokról a *Külföldi kiállításokról*, amelyekben részt vett 1968 és 2016 között. Itt 26 alkalmat találunk, s helyszíneként már New York, Barcelona, Athén és Stockholm is megjelenik. A *Csoportos kiállítások* cím alá a „hazai”, vagyis romániai és magyarországi szerepléseit sorolja Bukaresttől Kolozsváron és Temesváron át Budapestig vagy éppen Győrig. Két egész oldalt tesz ki a jegyzék. A három oldalra terjedő *Közlések* személyi bibliográfiája száznál több címet tartalmaz. Első írásait 1981-ben az *Igazság* és az *Utunk* közölte. 2008-ban lett a *Korunk* munkatársa. 2009 óta szerepel rendszeresen a különböző lapok és folyóiratok hasábjain. A *Film* cím alatt 2007 és 2018 közötti 6 alkalmat sorol fel, amikor portréfilm vagy beszélgetés készült vele. *Sajtó* címmel listázza a róla és műveiről 1973 és 2020 között megjelent írásokat, számuk meghaladja a 130-at. Az első írás Mircea Țoca művészettörténésztől származik, s 1973-ban jelent meg a *Tribunában*, az utolsó kettőt 2020-ban a kolozsvári *Helikon* közölte Karácsonyi Zsolt és Egyed Emese tollából. *Előadásai* felsorolásánál 9 alkalmat említ meg a 2013–2020 közötti időszakból. *Megjelent kötetek* cím alá hét munka kerül, közéjük számítja Banner Zoltán róla írt, Marosvásárhelyen megjelent monográfiáját is.

Kötetzáró *Köszönetét* valomással indítja: „Voltaképpen egy kötetbe tervezett pályakép bemutatásának nehézsége is akkor jelentkezik, amikor a válogatás során választani kell az évtizedes munka szerteágazó termésének látványelemei közül

az egymás mellé és egymás fölé épülő művek különféle csoportjainak arcaiból. Munkás esztendők és stílusváltó korszakok különféle lapjai között mérlegelve valamilyen indokolható elvre felépülő, átfogó rendszert célszerű összehozni. Az ilyen állapotfelmérés, még ha a teljesség igényétől távol is áll, némi bepillantást enged a kulisszák mögé, ezzel pedig az alkotói eseménysor bemutatása egyfajta időperspektívába is fogható. Könyv szüle-

tik. Digitális éránk virágzó korában pedig még mindig klasszikus lehetőségként él a papírra nyomtatás évszázados mestersége a Gutenberg-galaxis – sajnos – egyre kevésbé pótolhatatlannak tűnő időillatú hagyományaival.”

Tegyük hozzá: a Magyar Napló Kiadó és a Pannónia Nyomda olyan művészi kiadványt hozott létre, mely méltó a tartalmához, a Gutenberg-galaxis becsületére válik.

Gaal György

ABSTRACTS

Zsuzsanna Cziráki

■ **A Rebel Province? The Political Quest of the Transylvanian Saxons in the Early 17th Century**

Keywords: *Principality of Transylvania, Saxons, Saxon University, quest*

The Transylvanian Saxons are generally believed to have pursued a pro-German, pro-Habsburg policy over the past centuries, but this simplistic approach is not appropriate in this case either. During the first decades of the 17th century, one of the most active periods of Saxon politics, this particular Transylvanian community carried out remarkable diplomatic manoeuvres in two world empires – the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire – in order to preserve the special religious privileges they had inherited from their ancestors in Transylvania. Using the example of the 1610s, the study draws attention to the fact that the strategy of the Saxon University in the era of the Transylvanian Principality was not always uniform, and that it was never tied to a single power, but was flexible and adapted to the possibilities, considering the realities of the situation. The extraordinary circumstances of Gabriel Bethlen's accession to the throne have been known for a long time, but it has been less widely known that the Saxons' opposition to Gabriel Báthory played a major role in his success. They wanted to remove the prince because of the curtailment of the autonomy of the Saxons, and to achieve this goal, intensive diplomatic activity was carried out both in Constantinople and in Vienna. At the centre of events in the land of Saxons was Johannes Benkner, Bethlen's confidant in Brassó, long considered to be of unshakeable loyalty, who used his network of contacts in Transylvania and across the borders of the principality with remarkable virtuosity, first for Bethlen and then against Bethlen.

Klára Jakó

■ **“Like Owls...”: Serving Transylvania's Stability by Pen, alongside the Romanian Voivodes**

Keywords: *Principality of Transylvania, Hungarian secretaries, chancelleries, Moldavia, Wallachia, stability*

Hungarian secretaries, who worked in the chancelleries of Moldavian and Wallachian voivodes, belonged to a special group of the official intelligentsia employed in the Eastern foreign policy of the Principality of Transylvania. They were active between the middle of the 16th century and the beginning of the 18th century. These scribes, who in many cases came from the Transylvanian Princely Chancellery and were closely connected with the person of the Moldavian or Wallachian voivodes, also performed similar tasks as the permanent Transylvanian envoys to the Porte. They acted as interpreters if needed or went on mission as legates if called for. With their help, the voivodes provided the Transylvanian prince or towns in the border region with international news, but many times they themselves informed Transylvania at their own initiative. Their confidential, reliable work greatly contributed to the survival of the Principality.

Gábor Kármán

■ **Fleeing Forward: The Thirty Years' War as a Solution to Transylvania's Crisis**

Keywords: *Principality of Transylvania, Thirty Years' War, solution, crisis*

With the resignation of Sigismund Báthory from the princely title in 1597, a long-lasting crisis started in Transylvania. During the Long Ottoman War of the turn of the 17th century, practically each year new candidates surfaced to win the throne for themselves with Habsburg, Ottoman, or Polish support. This trend did not stop with the Peace of Zsitvatorok in 1606: the position of the Transylvanian princes was threate-

ned by armed competitors on an almost biannual basis. Gabriel Bethlen (1613-1629) was the prince who managed to stop the trend, although in the first years of his rule he also had to endure an attempt for deposition from the direction of the Kingdom of Hungary and was in a weak position to resist Ottoman pressure because he had earned the throne with military support of the sultan's army. This paper argues that Bethlen managed to escape from these dire straits by fleeing forward and entering the war which started with the Bohemian uprising in 1618. His successes (despite the uprising's collapse in 1620) and the ensuing Thirty Years' War made sure that Bethlen did not have to worry about threats coming from the Habsburg Empire. More surprisingly, this also brought him relief in the sultan's realm: the fact that he brought to the Sublime Porte representatives of the confederated lands gave him so much credit that in the 1620s he could enjoy a position in the Ottoman world of politics which lacks any parallel among the princes of Transylvania.

Tamás Kruppa

■ Papal Nuncio Germanico Malaspina's Mission to Transylvania in 1599

Keywords: *Principality of Transylvania, Germanico Malaspina, papal nuncio, 1599*

The new Pope, Clement VIII., who ascended the throne in 1592, gave the Principality of Transylvania a very important role as an ally of the Habsburg Empire and the Papacy in the war that erupted in 1593 against the Ottoman Empire. When the Transylvanian prince Sigismund Báthory abdicated his throne for the second time in 1598, the papal diplomacy sent a new nuncio, Germanico Malaspina, to support the new ruler of the country, Andrew Báthory. Malaspina's task was to prevent the principality from leaving the war, to curb the increasing influence of Polish diplomacy on the

principality – which [i.e. the Polish-Lithuanian Commonwealth] wanted to extend its power beyond Moldavia to Transylvania and Wallachia, and to prevent the armed intervention of the emperor's army to dethrone Andrew Báthory. The cardinal was expected by Rome to keep his country in the anti-Turkish alliance and to strengthen the position of Transylvanian Catholicism; moreover, to even spread the faith further into the Orthodox lands with the help of the prince. Even though Malaspina's diplomatic mission ended in failure, his actions are a clear testimony to the flexibility of papal diplomacy and his independent vision for the region.

Teréz Oborni

■ “We Carry Ourselves like a Bird on a Branch”: On the Initial Chances of Sigismund Rákóczi's rule

Keywords: *Principality of Transylvania, Sigismund Rákóczi, Habsburg Monarchy, Ottoman Empire*

From the very beginning, the Transylvanian princes were only able to keep their country intact if they established good relations with both the neighbouring great powers, the Habsburg Monarchy, and the Ottoman Empire. Although the orders of Transylvanian had the right of free election of princes (*libera electio*), which they received from Sultan Selim II in 1567 and enacted into law, the new princes had to be approved by the rulers of both great powers. When Sigismund Rákóczi was elected by the orders of Transylvania in February 1607, the new prince had to immediately get his rule accepted both in Constantinople and at the imperial-royal court in Prague. Rákóczi was also in a difficult position because in the beginning both courts supported a lord from Upper Hungary, Bálint Homonnai Drugeth, and by the summer of 1607. Gabriel Báthory, the last male member of the Báthory dynasty of Somlyó, had already established a larger circle of supporters both in Transylvania and in

the Kingdom of Hungary. Rákóczi, despite his skilful political manoeuvres, must have known even then that he would soon have to renounce the principality, which he did not do until March 1608.

Klára Papp

■ **In the Service of the Respublica and the Ecclesia: The Role of the Rhédeys in the Struggle for the Survival of the Principality**

Keywords: *Principality of Transylvania, Rhédey family, respublica, ecclesia, survival*

Francisc Rhédey was a nobleman from the Kingdom of Hungary who sought and found refuge in the Principality of Transylvania at the end of the 16th century. From the autumn of 1604, he was given military duties by Stephen Bocskai, Prince of Transylvania. He and his army of hajdús were the conquerors of Szécsény, Fülek, and Korpona. He became a member of the princely council and was awarded the title of *magnificus* Prince Sigismund Rákóczi made him the chief captain of Várad, then the sheriff of Bihar county, as well as the owner of the castle and the estate of Szentjobb. After the fall of Prince Gabriel Báthory, Francisc Rhédey entered the service of his brother-in-law, Prince Gabriel Bethlen, from whom he received the estate of Zsáka, consisting of 18 villages. In the counties of Bihar, Kraszna, and Közép-Szolnok he was engaged in military organisation, the recruitment of mercenaries, the fortification of the fortress of Várad, and the control and management of the hajdús. He helped Bethlen's diplomatic relations by delivering his letters. During Bethlen's first campaign against the Habsburgs (1619-1621), he once again added to the successes of the princely armies as a military leader.

His son, Francisc Rhédey Jr., who was married to Stephen Bethlen's daughter, Fruzsina, also used the Bethlen family connections. He became a member of the princely council and first the she-

riff of Küküllő, then of Máramaros county, and the owner of Huszt castle. From November 1657 he was the prince elected by the orders of Transylvania and accepted by the Porte, but in January 1658 he abdicated in favour of the former prince, George II Rákóczi. His decision gave Rákóczi the opportunity to gather strength and return. Of the two Rhédeys, it was the activities and military successes of the captain of the fortress of Várad that contributed to the survival of the Principality of Transylvania.

Balázs Viktor Rác

■ **The Correlation of the Székelys' Prerogatives and the Land Ownership in the Privileges Issued during the Fifteen Years' War**

Keywords: *Principality of Transylvania, Székely liberties, land ownership, privileges, Fifteen-Years' war*

In 1562 the organisation of the state, which required legal and social homogenisation, the decades-long internal social transformation, as well as the current foreign and domestic political situation led to the loss of the Székelys' former privileges. Although the system established at that time was consolidated in many aspects in the long term (e.g., the system of royal donations, the role of the royal judges and the princely table in the judicial process), by the end of the Fifteen Years' War the Székelys could claim some of their old privileges again. Apart from the reintroduction of the free use of salt, and the possibility to have a limited say in the election of officials, the *libertinus* status of the liberated Székelys was the most significant prerogative, which guaranteed them personal freedom and exemption from taxes, while they were also obliged to perform military service.

Balázs Sudár

■ **“Turkish-Made Prince”: The Early Years of Michael I Apafi and the Turkish Relief Forces in Transylvania**

Keywords: *Principality of Transylvania, Michael I Apafi, Prince of Transylvania, Turkish connections*

The election of Michael Apafi I Prince of Transylvania, and the establishment of his power in the first years of his reign were the result of the active involvement of the Ottoman-Turkish forces. The presence of the Turkish troops was necessary, among other reasons, because the Ottoman vassalage of Transylvania had a significant Habsburg royal force stationed in several castles. Ali Köse Pasha, the commander of the Turkish army responsible for the settlement of the Transylvanian problem, first ordered Ibrahim Tiryaki and then Mehmed Küçük to Transylvania to keep Michael Apafi on the throne and to achieve the departure of the Habsburg garrisons.

In January 1662, they defeated John Kemény's army at Nagyszőlős, and in the spring and summer of that year a basically Ottoman-Habsburg war broke out in Transylvania, even if with relatively little intensity. Mehmed Küçük held first Samosújvár and then Kolozsvár under siege, the latter for two and a half months, while Habsburg troops led by Colonel Franz von Schneidau pushed into the province. As both sides wanted to avoid escalation of the war, they tried to settle the situation through negotiations, which led to the conclusion of the armistice in Istanbul in June 1662 and the end of the fighting in Transylvania. A settlement was not reached, and the conflict escalated to a clash between the two empires in 1663.

János B. Szabó

■ **"The 'Fall' of Transylvania. The Campaign in Poland and Its Consequences: A Crisis of Power in the Principality (1657-1658)**

Keywords: *Principality of Transylvania, campaign in Poland, power crisis*

George II Rákóczi entered the Polish-Swedish conflict, which began in 1655, in January 1657 at the request of the Swedes. In return for military

assistance in Transylvania, he wanted the Polish royal title, the seats of the Polish kings, Krakow and Warsaw, and the rich salt mines. In return, he offered the King of Sweden not only the armed forces of his own principality, but the alliance of the Cossack hetman Khmelnytsky and the arms of the Cossacks, as well as his diplomatic network, the favours of Turkish Porte and the Crimean Tatar Khan. Rákóczi set out with an army of 18,000 men, and was initially successful, but was eventually defeated. On 22 July 1657, George II Rákóczi asked for peace at Czarny Ostrów from the commanders of the Polish army pursuing him. The Poles imposed more than humiliating conditions: in addition to the justifiable political and military conditions, Rákóczi was obliged to pay 1,200,000 Polish gold pieces as military compensation. A large part of the Transylvanian army was captured by the Crimean Tatars, and the return of the prince to Transylvania was greeted by a nationwide uproar. The Porte ordered his dismissal, and first Francisc Rhédey and then Ákos Barcsay were appointed in his place. Rákóczi did not want to resign but chose armed resistance against the Turkish-Tatar armies invading Transylvania. The years 1657-1658 marked the beginning of a period of power crisis, which would not end until 1660, resulting in severe devastation and territorial loss.

Ágnes Szalai

■ **"There Can Be but Faint Hope about the Körös Villages...": The Struggle of Michael I Apafi and His Government to Keep the Halmágy Region (1670-1671)**

Keywords: *Principality of Transylvania, Michael I Apafi, struggle, Halmágy Region*

The era of the Principality of Transylvania (1661-1690) marked by the name of Michael I Apafi is considered by historians as a turbulent period of the state. This was mainly due to the events of the second sovereignty crisis,

the fall of Varad (1660) and the fall of most of Partium to the Ottomans. As a consequence, a considerable part of the western Transylvanian counties were forced to pay taxes to both the Ottoman provinces and the principality, i.e. this region was also characterised by the so-called double possession (*condominium*). In order to run their provinces, the Ottoman vilayets' heads sought to increase their taxed territories at the expense of the Prin-

cipality of Transylvania. This period became a constant source of conflict between Transylvania and the Ottoman provinces. The aim of the study is to describe one episode of the conflict: the negotiations between the Temesvár Vilayet and the government of the Principality of Transylvania for the taxation of the villages in the Halmágy region in 1670-1671 and to present the results.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:

Oborni Teréz (vendégszerkesztő),
Kovács Kiss Gyöngy

Cziráki Zsuzsanna (1980) – történész,
PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi
Tudományegyetem Történeti Intézet,
Szeged

Gaal György (1948) – irodalom- és
művelődéstörténész, PhD, Kolozsvár
Herman Levente (1976) – festőművész,
Marosvásárhely

Jakó Klára (1962) – történész, PhD,
tudományos főmunkatárs, BTK
Történettudományi Intézet, Budapest
Kármán Gábor (1977) – történész, PhD,
tudományos főmunkatárs, BTK
Történettudományi Intézet, Budapest
Kruppa Tamás (1967) – történész, PhD,
egyetemi docens, Szegedi Tudomány-
egyetem JGYPK; tudományos főmun-
katárs, MTA–PPKE Fraknoi Vilmos
Római Történeti Kutatócsoport,
Budapest

Oborni Teréz (1960) – történész, CSc,
tudományos főmunkatárs, BTK
Történettudományi Intézet; egyetemi
docens, ELTE, Budapest

Papp Klára (1952) – történész, az MTA
doktora, egyetemi tanár, Debreceni
Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen
Rácz Balázs Viktor (1996) – doktoran-
dus, ELTE; tudományos segédmunka-
társ, BTK Történettudományi Intézet,
Budapest

Sebestyén Kinga (1998) – irodalom-
történész, tanár, Talentum Református
Iskola, Kolozsvár

Sudár Balázs (1972) – történész-
muzeológus, PhD, tudományos főmun-
katárs, BTK Történettudományi Intézet;
Budapesti Történeti Múzeum

B. Szabó János (1969) – történész-
muzeológus, PhD, Budapesti Történeti
Múzeum

Szalai Ágnes (1992) – doktorandus,
ELTE; tudományos segédmunkatárs,
BTK Történettudományi Intézet,
Budapest

TÁMOGATÓK

CONSILIUL JUDEȚEAN
CLUJ

„Erdély fejedelmek nemegyszer találták szemben magukat azzal a helyzettel, hogy országuk megtartását a szomszédos nagyhatalmak egyikének vagy másikának, de leginkább mindkettőnek a jóakarata biztosította. A fejedelmek a »két nagy császár« között több-kevesebb sikerrel egyensúlyozva teremtették meg a biztonságot, és tartották meg országukat. Már Fráter György, akinek a keleti királyság politikai berendezkedésének megszervezését köszönhetjük a 16. század negyvenes éveiben, világosan látta, hogy az egész hajdan volt Magyar Királyság, de még inkább annak leszakadóban lévő keleti része a két nagyhatalom szorításába került.”

(Oborni Teréz)

ISSN 1222 8338

9 771222 128330 4 2 2 0 0 8

10 LEJ
800 FT

„PE MUCHIE DE CUȚIT” – LUPTA PENTRU SUPRAVIEȚUIRE
A PRINCIPATULUI TRANSILVANIEI
“ON THE RAZOR’S EDGE” – THE STRUGGLE FOR SURVIVAL
OF THE PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA